

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

NEGyedÉVENKént MEgJELenŐ TUDOMÁnyOS FOLYÓIRAT

XXVII. évfolyam

Főszerkesztő
CSANDA GÁBOR

A szerkesztőbizottság elnöke
ÖLLÖS LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság

Gyurgyík László (Komárom, Szlovákia), **Hunčík Péter** (Dunaszerdahely, Szlovákia),
Lampl Zsuzsanna (Nyitra, Szlovákia), **Lanstyák István** (Pozsony, Szlovákia),
Liszka József (Komárom, Szlovákia), **Mészáros András** (Pozsony, Szlovákia),
Simon Attila (Somorja, Szlovákia), **Vajda Barnabás** (Komárom, Szlovákia),
Végh László (Somorja, Szlovákia).

Nemzetközi szerkesztőbizottság

Biró A. Zoltán (Csíkszereda, Románia), **Csergő Zsuzsa** (Kingston, Ontario, Kanada),
Csernicskó István (Beregszász, Ukrajna), **Fedinec Csilla** (Budapest, Magyarország),
Holger Fischer (Hamburg, Németország), **Susan Gal** (Chicago, USA), **Kovács Attila**
(Lendva, Szlovénia), **K. Lengyel Zsolt** (Regensburg, Németország), **Petteri Laihonen**
(Jyväskylä, Finnország), **Laczó Ferenc** (Maastricht, Hollandia), **Szarka László**
(Budapest, Magyarország), **Andrej Tóth** (České Budějovice, Csehország).

Angol fordítás
HARASZTI ILDIKÓ
Korrektúra
RONCZ MELINDA

Lapunk része az Európai Bölcsészettudományi és Társadalomtudományi Index (European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences ERIH Plus) folyóirat-minősítő rendszernek.

Folyóiratunk a CEEOL nemzetközi adatbázis által jegyzett.

Az MTA Történettudományi Bizottsága által elismert teljes értékű publikációs hely.

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLÉ

A szerkesztőség címe: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Park u. 4., 931 01 Somorja. E-mail: csanda.gabor@foruminst.sk • Kiadja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. IČO: 34 028 587. Felelős kiadó: Simon Attila igazgató • Nyomdai előkészítés: infopoint Kft. • Nyomta: Adepta, Kft., Čiližská Radvaň • Megjelent a Szlovák Köztársaság Kisebbségi Kulturális Alapja támogatásával • Példányszám: 500 • Ára: 3 € • 2025. december • Nyilvántartási szám: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.forumszemle.eu>

FÓRUM SPOLOČENSKOVEDNÁ REVUE

Adresa redakcie: Fórum inštitút pre výskum menšín, Parková 4, 931 01 Šamorín. E-mail: csanda.gabor@foruminst.sk • Vydavateľ: Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorín. IČO: 34 028 587. Zodpovedný: Attila Simon riaditeľ • Tlačiarenská príprava: infopoint s.r.o. • Tlač: Adepta, s.r.o., Čiližská Radvaň • S finančným príspevkom Fondu na podporu kultúry národnostných menšín • Náklad: 500 • Cena: 3 € • december 2025 • Evidenčné číslo: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.forumszemle.eu>

TARTALOM

Tanulmányok

ÖLLÖS LÁSZLÓ

A nemzeti identitás kritikájának veszélye 5

L. JUHÁSZ ILONA

Andrássy Franciska rozsnýói emlékjelei az idő sodrában 17

LISZKA JÓZSEF

A kávéfőző asszony. Folkloradalékok a paraszti kávézás története egy aspektusához 47

SAMU ISTVÁN

Nagymagyar térvésztes. A nagymagyar roma identitás átalakulásának, önszerveződésének politikai és társadalmi hatásai 63

JESO ESZTER

A Kőrösi Csoma Sándor Program ösztöndíjasainak tapasztalatai az egyes diaszpóráközösségeknél 87

TEGDES EGYHÁZI DÓRA

A szlovákiai magyar kisebbség szempontjából jelentős települések könyvtári helyzete 2024-ben 111

ORBÁN LÁSZLÓ

Modernizáció, állami beavatkozás a periférián. Ugocsa vármegye és Nagyszőlős iparosodása a dualizmus korában 121

GODZSÁK ATTILA

Hogy kerül rovásírás egy török menlevélre? 141

Közlemények

CSERNICKÓ ISTVÁN

Öt kötet a háborúról 157

Könyvek

BERTALAN OLEKSZANDR

Fedinec Csilla: Ukrajna, nacionalizmus, kisebbségek. Etnopolitika és parlamenti képviselet Gorbacsov utolsó éveitől a második Trump-korszakig 169

SZABÓ L. DÁVID

Molnár-Kovács Zsófia: A dualizmus kori magyar középiskolai történelemtankönyvek Európa-képe 171

JEZSÓ EMIL

Polgár Anikó–Keserű József–Lőrincz Gábor–H. Nagy Péter (szerk.): Didicisse fideliter artes – Köszöntő kötet Szabó András tiszteletére 173

CSEHY ZOLTÁN

Galeotto Marzio: De doctrina promiscua. Critical edition with Introduction and Notes by Enikő Békés 176

BEKE OTTÓ

Baka L. Patrik: Múlthasadás. Bevezetés a magyar alternatív történelmi regény olvasásába 178

LISZKA JÓZSEF

Balázs Livia: Népi próza a Rábaközben 180

Számunk szerzői 184

A nemzeti identitás kritikájának veszélye*

LÁSZLÓ ÖLLÖS

The Danger of Criticizing National Identity

Keywords: national identity; cracking sense of belonging; modern nation; strategies; national division; absolute value

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v27y2025i4.01>

A probléma

A nemzeti identitás kritikája a közép-európai nemzetek esetében (is) feltételezhetően azt a félelmet kelti, hogy a maguk nemzetének összetartozása megroppan. Olyannyira belebonyolódtak különféle megalkuvásaik nyilvános népszerűsítésébe, hogy az identitás saját nemzeti közvéleményük előtti nyílt kritikája a nemzeti együvé tartozás alappilléreit ingatná meg.

Ez az álláspont tulajdonképpen azt demonstrálja, hogy a 21. században új elképzelésük a nemzeti identitás továbbfejlesztéséről nincsen. Ma is a régi keretein belül akarják és tudják elképzelni a világot. Ebben építették fel. Értékrendje és hatalmi rendszere a nemzeti harc – benne az egymás elleni harc – eseménysorában csiszolódott.¹ Megbontására az egész rendszer elleni fenyegetésként tekintenek.

Ám, ha bemutatható, hogy szó sincsen az egész kulturális rend szétveréséről, sőt éppen a tovább élését lehetővé tevő változtatások tervezetét látják, és a folyamat a leg-többjüknek teret nyitna, méghozzá újat, akkor kíváncsisággá változhat a félelem.

* A tanulmány a Fórum Kisebbségkutató Intézet Identitás és önszerveződés a szlovákiai magyar társadalomban c., a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott projektjének keretén belül készült. A tanulmány elkészítését a Szlovák Köztársaság Kisebbségi Kulturális Alapja is támogatta.

1 A konfliktusok célja az ellennek való ártás és a semlegesítése. (Horovitz 2000, 95. p.)

Egyre világosabban látható az EU mostani helyzetének súlyossága. A vita javarészt szerkezeti kérdésekről folyik, ám az EU polgárainak effektívebb életviteléről alig. Itt, Közép-Európában különösképpen élő ez a probléma.² Hiszen a térség folyamatosan az elmaradás és a felzárkózás közt ingadozott.³ Az 1989 utáni időszak a felzárkózás új lehetőségeként jelent meg. Ám akit elméletileg utolérne – Nyugat-Európa –, éppen elmaradófélben van a globalizáció versenyében. Emellett olyan szerkezetben működik, amelyben javarészt a különféle államszövetségek, csoportok és vagyonos magánszemélyek nyomásgyakorló képességétől függ, miről és hogyan dönt. Európai nép ugyanis nincs.

Márpedig a modern nép kialakulása az utolsó évszázadok európai államaiban egyben a szabadság és az egyenlőség fejlődésével is együtt járt. Ezek az értékek teret nyitottak az emberi kreativitásnak, s általa a világ más részeinél gyorsabb fejlődésnek. Megszületik a politikai közösség, a modern démosz. A demokrácia legfontosabb előfeltétele.

A folyamat persze elkezdhető volna. A közös közép-európai összetartozás meggyőződésének kifejlődéséhez a közvéleményeiket kellene megnyitniuk a másik fél előtt. Át kellene gondolni és továbbfejleszteni azoknak az eszméket, illetve néhány esetben újrafogalmazni, amelyeket már megalkottak ebben a térségben, és amelyek a mai világunkban nyújtanak igazodási pontokat.

Szlovák–magyar viszonylatban a felek eddigi ajánlatai világosan mutatják álláspontjuk lényegét. A radikális magyar ajánlat nemzeti vonatkozása úgy hangzott, hogy Szlovákia biztosítsa magyar kisebbségének minden szükséges jogát az autonómia különféle formáit is beleértve, amelyek a nemzeti fejlődésükhöz szükségesek. Ezekkel állítsa meg asszimilálásukat, és Magyarország a legszorosabb szövetségeseinek egyikévé válik.

A radikális szlovák ajánlat pedig oly módon foglalható össze, hogy Magyarország ne befolyásolja a szlovákiai magyarok politikai életét, és ne követeljen olyan engedményeket Szlovákiától, amelyekre az biztonságpolitikai kockázatként tekint. Azaz mondjon le bármilyen kollektív jog igényléséről a szlovákiai magyarok számára, főként olyanokról, amelyek területi vonatkozással járnak. Sőt, érdemben ne is támogassa a magyar kisebbséget.

A mérsékelt változat törvény által nem garantált, ám politikailag gyakorolható döntéshozatali lehetőséget ad a magyaroknak néhány korlátozott területen. Míg a másik, radikális álláspont ezt sem kínálja. Sőt, a felépített intézményeket és jogokat is csorbítani próbálja.⁴ De van olyan magyar álláspont is, amely tudomásul veszi a szlovák álláspontot, és hallgat a témáról, kerülve a politikai feszültséget. Az első pillantásra a két

2 A fogalom jelentéséről lásd: Romsics 2020, 22–35. p.

3 Lásd: Ormos 2007, 11. p.

4 A legkiáltóbb példája a Beneš-dekrétumok ismételt alkalmazása a Szlovák Földalap részéről. Lásd: Czímer Gábor: *Beneš-dekrétumok: az állam mindenáron bevégezné a földelkobozást*. Új Szó, 2024. július 17. A nyelvi jogok kérdésében lásd: Szilvási Tibor: *Lukáš Machala meglátta magyarul kiírva, hogy Zselíz, és begerjedt tőle*. Paraméter, 2025. október 25.

szemléletmód abban különbözik, hogy míg a radikális magyar álláspont a kisebbség fennmaradásának feltételei köré rendeződik, azaz ennek a szempontnak alakítja lényegét, addig a szlovákot vélt biztonságpolitikai megfontolások mentén fogalmazták meg. Fokozataik különbözhetnek, ezért beszélhetünk radikálisabb és mérsékeltabb stratégiákról. A keményebbek intézményrendszerének határozott hatalmi eszközökkel történő gyors felszámolását szorgalmazza. A mérsékeltnek elég a nemzeti egyenlőtlenség fenntartásával elérhető folyamatos asszimilálásuk. Ebbe belefért a térségen belüli gazdasági együttműködés, sőt egyes konkrét ügyekben a politikai is.

Magyar oldalon pedig a nyomásgyakorlás és a szövetségi politika közt ingadoznak a felek.⁵ A megegyezési próbálkozásaik a politikai együttműködéstől a közös gazdasági érdekek hangsúlyozásán keresztül a történészek találkozásáig terjedtek. Ám ezek a nemzetfelfogásaik különbözőségeiket nem tüntették el. Így együttműködésük is érdekvezérelt maradt. Lényegileg a nemzeti konfliktus szükségszerűségének elméletében gyökereznek. Eszerint a jelentős magyar kisebbség megléte a határ mentén az enyhébb szlovák felfogásban is potenciális fenyegetésként értelmezendő. Sajátos értékek nem kapcsolják őket az alapértékeiken nyugvó szoros szövetségbe.

Az a kérdés tehát, hogy évszázados nemzeti konfliktusaik, sőt a jelenben is fennálló nemzeti ellentétek ellenére lehetséges-e köztük az ilyen kapcsolat. A kérdés összekapcsolódik a közép-európai összetartozás újjászületésével. A magyar–szlovák nemzeti megbékélés nélkül ugyanis aligha kaphat új életképes formát. Ám a nemzeti megbékélés csak akkor lehetséges, ha a régi helyett újat is kínál. Az eddigi fejlődési potenciálnál jobbat.

A meghirdetett szlovákiai kockázat úgy hangzik, hogy Szlovákia déli részének elcsatolása az országot életképtelenné tenné. Ez az állítás tulajdonképpen azt tartalmazza, hogy a magyarlakta vidékek elvesztése az egész országot semmisítené meg. Márpedig a nemzeti harc törvényszerűségének elve alapján a szlovákiai magyarok kollektív jogai az ország egységének végét jelentenék. Aki tehát nem akadályozza minden lehetséges eszközzel a magyarok kollektív jogainak megszerzését, az az egész ország létezését fenyegeti.

A logikailag szabályos következtetéssel szemben mindmáig nincs olyan ellenérv, amely teljes egyértelműséggel oszthatna el minden gondosan ápolt és táplált félelmet. Az ellenérvek ugyanis legfeljebb a következtetési rend egyes állításait próbálják megcáfolni. Már amennyiben nem fenyeget a félelem további erősödése éppen az érvelés nyomán. Ha például azt bizonygatná az ember, hogy ha a magyarlakta területeket el is veszítené az ország, akkor mai világunkban nyilvánvalóan továbbra is ország maradna, ebből nem azt hallanák ki, hogy az eredeti állítás helytelen, hanem hogy az ország életképessége mellett érvelő személy szeparatista. Amennyiben pedig azzal argumentál, hogy számos más

5 1989 után kétféle stratégia alakult ki a szlovákiai magyarok körében. Az egyik a nyomásgyakorlás, a másik a demokrácia építésében való részvétel erejére épített. Egyik sem eredményezett lényegi változást a szlovák–magyar viszonyban.

európai országban és a világ más részein is számos autonómia létezik, akkor azonnal a rosszul működők példáit kezdik emlegetni a kollektív jogok ellenzői. Mutatva, hogy íme, a szeparatizmusnak bizony vannak példái, azaz ilyen irányba fordulna a jövő.

A biztonságpolitikai szempontot a más irány lehetősége nem írja felül, hiszen ellentéte is lehetséges. Ennyi, azaz a lehetőség, elég. A vádlók pedig a jóakaratban és hűségben aligha bíznak, hiszen – amint jellemeztük – ismerik önmagukat.

Ebben a helyzetben egy megoldás marad: saját szuverenitásuk erősítése és érdekszövetségek kötése. Céljuk az erőegyensúly megtartása, illetve a maguk javára fordítása, amint erre lehetőséget látnak. A bizalmatlanság így még együttműködésük esetén is megtartható és – ami még fontosabb – megtartandó.

Éppen emiatt a nemzeti elválasztást⁶ tovább kell éltetni, legfeljebb imitt-amott hozzáigazítva az éppen aktuális szövetségkötéshez. Olyan kulturális mozgás azonban, amelyik egy politikai közösségbe forrasztaná a feleket, még a legszorosabb szövetségesek közt sem engedhető meg. A hagyományos vezetőréteg elképzelni sem nagyon tudja a módját.

Nilvánvalóan jelentős változásokra volna szükség a feleknél. És ezeket közösen kellene végrehajtaniuk. Az egyik probléma: a felek együtt sem válnának nagyhatalommá. Legfeljebb közepes erőnek számíthatának. Továbbá Szlovákia ma is szoros kapcsolatokat ápol Csehországgal. A kapcsolatnak ma is fontos eleme a 2. világháború utáni etnikai tisztogatások közös nemzetközi védelme. Ám együtt még így is jóval erősebbeké válhatnak, mint önmagukban. A megegyezés nyilvánvalóan fontossá válna a térség egésze számára. Véget vetne annak a bizonytalanságnak, ami a térséget uralta az elmúlt évszázadokban és elvezethetne egy új közép-európai hatalom születéséhez, de most már polgárainak nemzeti szabadságára és egyenlőségére, valamint nemzeteinek összetartozására épülve. Együtt olyan értékrendet és szerkezetet teremtenének, amely növekvő politikai és gazdasági súlyán túl kulturális erővel is bírna. Ez pedig új tekintéllyel ruházná fel őket az Európai Unióban. A ki-ki által többé vagy kevésbé lebecsült posztkommunista világból átemelné magát egy példát mutatóba.

Persze felmerülhet, és bizonyára fel is merül, hogy a fejletlenebbek nem tehetnek ilyet, illetve erre egyszerűen nem képesek. Ám több példa is van az ellenkezőjére. Ha nem volna, akkor Immanuel Wallerstein állításának alapja, a fejlődési régiók vándorlása sem történné meg.⁷ Csakhogy ez a folyamat nemcsak a múltban, hanem korunkban is zajlik. Nélküle nem emelkedhetek volna fel az emberi kultúra újabb és újabb központjai, éppen annak alapján, hogy lényegileg más választ adtak koruk legfontosabb problémájára.

6 A nemzeti elválasztás a nemzetek közvéleményeinek egymástól való kulturális elválasztása.

7 Immanuel Wallerstein ismert koncepciója, a fejlettség területi vándorlása az emberi történelem során. A fejlődési centrum nem marad egy helyen: elmaradott, perifériális régiók centrálissá válhatnak, centrálisak pedig perifériává.

Az hát a kérdés, hogy térségünk megpróbálkozik-e vele. Oly sok történelmi kudarc után persze, de azok annyit mutatnak, hogy legfeljebb egymás rovására érhetnek el valamit. És még az is kérdéses. A valódi győztes a térség felett dominanciát szerzett hatalom lett.⁸ Csak az ő bukása nyitott új lehetőséget, és azokkal a térség államai mind ez ideig oly módon éltek, hogy az újabb és újabb hatalmak mellé álltak, illetve oda kényszerítették őket.⁹

Ezek az országok így az egyes vezető csoportjaik egymás közti küzdelmeibe bonyolódtak, akiket az egyik vagy a másik nagyhatalom segített a hatalomba, meg persze azokéba, akiket nem. A küzdelemnek fontos kulturális következményei voltak. Azok, akik külső erők segítségével kerültek hatalomra, az ő értékrendjét terjesztették, saját magukat igazolva. Hozzá kötik a szomszéd kultúrájának ellenzését a vele vívott nemzeti harc okán, de legalábbis szelekcióját, ha éppen közösek az érdekeik.

A helyzetet jól jellemezi Bibó István szlovákiai sorsa. A magyar gondolkodót bemutatják ugyan Szlovákiában, de nem vált a széles nyilvánosság által ismert személyé, és a korábbi államfelfogás sem változott meg az országban. Azaz Bibó megjelenik szlovákul (Bibó 1996), ám gondolatai néhány konferenciánál tovább nem jutottak. Tömegtájékoztató eszközökben széles teret kapó nyilvános vita nem folyt nézeteiről, jelentős szlovák politikai pártok nem építették be azokat programjaikba. Általánosabban, az olyan kritika, amelyik a szlovák vezetés felelősségét firtatná szomszédai nemzeti alávetetésében, nem vált a nemzetté válás értékelésének egyik alapszempontjává.

Továbbra is a nemzeti relativizmus uralkodik,¹⁰ amelyikben a szomszédok nacionalis üzelmei állnak az értékelés negatív, a hazaiak manőverei pedig a szükséges, sőt igazságos védekezésésként a pozitív oldalon. Világos, hogy a nemzeti küzdelem ilyen beállítása nélkül a hazai közvélemény is nehezen volna meggyőzhető, hiszen számára is láthatóvá válna a nemzeti küzdelem gátlástalansága, és a nemzeti relativizmus elvének uralma. Ez pedig a nemzeti összetartozást gyengítené, még hozzá nem is akár mennyire. Legalábbis az uralkodó nemzetfelfogás értelmében.

Más pedig legfeljebb elemeiben létezik, és még abban az állapotában is akadályozni kell, hogy a széles nyilvánosság értékrendjébe épüljön. Teljesen megtiltani ugyan egy alkotmányos demokráciában nem lehet, ám ismerete és hatása aránylag szűk kor-

8 A hatalmi használat egyik mestere Közép-Európa kapcsán Adolf Hitler volt. Lásd: Ullrich 2013, 762–763. p.

9 A második világháború kapcsán a nagyorosz birodalom és a kommunizmus eszméinek összekapcsolását mutatja be Orlando Figes. Az új felfogás Közép-Európa meghódítását is indokolja. (Figes 2022, 330–337. p.)

10 A nemzet modern eszméjét az egyetemes emberi jogok fölé kell emelni. Korai megfogalmazását lásd: Kant 1997, 85–86. p. Ezzel a lépéssel a különféle nemzeti érdekek relatívvá teszik az egyetemes értékeket.

látok közé szorítható. Amennyiben persze a nemzeti értelmiség nagy részével elfogadatható, hogy csak a szomszédtól való nemzeti elválasztás biztosíthatja a saját nemzetük jövőjét. Jelentősebb eltérés legfontosabb elemeitől pedig veszélyezteti. A kapcsolat így saját értékrendjének csapdájába kerül. A nemzeti elválasztás nem engedi a nemzeti kultúrák összekapcsolását, összekapcsolódásuk nélkül azonban tovább éltethetők félelmeik a másiktól, azok okán pedig továbbra is fenntartható a nemzeti elválasztás rendje. Ez a rend pedig megtartja őket kicsi államnak és nemzetnek, ami tovább élteti félelmeiket és indokolja a nagyhatalmakhoz való igazodás stratégiáját. A nagyhatalmak pedig megtartják kicsinyeknek őket saját hatalmi érdekeik által vezérelten. Tehát életben tartja azokat a körülményeket, amelyek okán veszélyforrásnak tartják a másikat.

A hatalmi dominancia által hatalomba segítettek pedig saját legitimitásuk okán igazolni igyekeznek a nagyhatalmi dominancia elfogadását. Úgy érvelnek, hogy csak az adott hatalom dominanciája tudja garantálni biztonságukat a szomszédjukkal szemben, illetve kielégíteni a vele szemben támasztott igényeiket. Dominanciája emiatt kívánatos. Az alávetettség elfogadása és indoklása így egyben fenn is tartja azt. Az ellentmondássor e módon ismét és ismét újratermeli önmagát. Feloldásához a mostani ellentmondásait feloldó önazonosságra volna szükségük.

A fő hatalmi kérdés úgy hangzik, hogy lesz-e együtt elég erejük hozzá. Ma már nyilvánvaló, hogy az EU-n belül kettejüknek, esetleg hármuknak, négyüknek, ötüknek több, mint önmagukban. Továbbá nyilvánvalóan nem csak ők vannak ilyen helyzetben. És nem is csak a visegrádi négyek. Számos állam alkot különféle együttműködő csoportot az Európai Unión belül javarészt valamilyen közös érdekük és territoriális közelségük okán.¹¹ Az EU-n belüli verseny egyik alapkérdése tehát nem pusztán az, hogy a visegrádi négyek, esetleg más hozzájuk csatlakozók közös szervezete működőképes lesz-e, hanem hogy hatékonyabb lesz-e a többiekénél. Ugyanis a jövőjük nemcsak az egyes tagállamok, hanem közös szervezeteik hatékonyságától is függ.

A hatékonyság nyilvánvalóan függ nemzeteik összetartásától. Ha ugyanis az országok népei közt ereszt gyökeret a meggyőződés, hogy sorsukat csak közösen vehetik a saját kezükbe, akkor az esetleges kormányváltások sem változtatnak rajta.¹² Ugyanis alkotmányos értéké válik. Ám az összetartozás tudatához véget kell vetni azon örökség dominanciájának, amelyik feldarabolta a térséget az elmúlt évszázadokban.¹³ Ahhoz azonban e gyakorlat mögött álló elveken is változtatni kell.

11 Lásd: Békés 2019; Ölveczky Anna: 1989: *kétmillió ember fogta egymás kezét*. index.hu, 2009. augusztus 25. De az egyik legrégebbi a Benelux államok.

12 Ilyen európai példa a német–francia együttműködés, amelynek lényegén ez ideig a kormányváltások nem változtattak.

13 Jászi Oszkár sorra veszi az Osztrák–Magyar Monarchián belüli irredentizmusokat, s ezek többségét megoldhatónak tekinti. (Jászi 1982, 477–481. p.)

A magyar–szlovák viszony megváltozása az egyik előfeltétele az új közép-európai viszonyrendszer megteremtésének. Amennyiben átalakulna, akkor a többiek számára is mintaként szolgálhatna. Nemcsak diplomáciai és gazdasági szempontból, hanem az átalakulásban rejlő kulturális dinamika okán is. Ha sikerrel jár, akkor a térség kulturálisan is mintát adhat másoknak, és Nyugat-Európa államainak polgárai számára is vonzóvá válhat. Mindenesetre amennyiben a közép-európai összetartozás tudata erősebbé válik a többi államcsoporténál, akkor erősebb lesz egymás segítségének szándéka is.

Amennyiben a népek összekapcsolódására épülő szövetségről beszélünk, amelyeket különböző nemzetiségűek alkotnak, akkor nemcsak az egyes államok népének kötődéséről van szó a másikéhoz, hanem az egyik nemzetnek a másikhoz, éljenek tagjai akár az egyik, akár a másik államban. Ehhez pedig az eddigi, jelentős mértékben egymás elleni harcaik hagyományára épülő nemzeti identitásuk megváltoztatására is szükség van. Különösen igaz ez a szlovák–magyar viszony ma uralkodó értékrendi alapjaira.

Persze azzal is számolni kell, hogy a változás elmarad. Az államok vezetői nem akarják korlátozni a saját ideológiai és propagandahatásukat államaik polgáira azzal, hogy a szomszéd is hatással lehet rájuk. Persze ők is a szomszédra, csak hogy ezt részben nem értik, részben a maguk hatalma szempontjából nem tekintik előnyös cserének. Így továbbra is számolni kell azok érveivel, akik valamelyik hatalom befolyása alá szeretnék vonni az országukat. Méghozzá abból a szempontból, hogy jobb-e, ha egymásra támaszkodnak ezek a nemzetek, mint ha valamelyik nagyhatalom segítőivé válnak.

De mit is kockáztatnak összefogásuk esetén? A hagyományos értékek szempontjából a szlovákok azt, hogy a szlovákiai magyarok magyarok maradnak. A magyarok pedig azt, hogy a szlovákiai magyarok szlovákiai magyarok maradnak. Azaz Szlovákiában tovább élhet az az álláspont, hogy az állam egységére fenyegetést jelentenek a magyarok. Magyarországon pedig az elszakíttóságuk állapotának bírálata folytatódhat. A két érvrendszer persze kölcsönösen erősíti egymást, így jövőbeni súlyuktól függ a két ország és elsősorban a két nemzet együttműködése. Amennyiben együtt jobb perspektívát kínálnak népeiknek, mint külön s egymással szemben, akkor új korszakot nyithatnak. Ha nem, akkor marad a régi, méghozzá a 21. század kontinentalizációs és globalizációs kihívásai közt. Tehát hogy az Európai Unió szervezett országcsoportjainak versenyét megnyerje. Nyilvánvalóan korlátozottnak kell lennie a versenynek. Semmiképpen sem vezethet az Európai Unió felbomlásához, sőt nyilvánvalóan építenie kell. Azaz a többieknél jobb, így követésre méltó teljesítményt kell felmutatnia az államcsoportnak.

Az unión belüli érdekütköztetésekben a többieknek hatékonyabban kell fellépniük. Ám ami még fontosabb, az unió egészét érintő kérdésekre is jobb válaszokat kell adniuk. A globalizáció kihívásaira is olyan színvonalas megoldásokat kell kínálniuk, amelyek az egész unió számára perspektívát ígérnek. Ám ehhez mindenekelőtt maguknak kell olyanná válniuk, hogy ezt együtt és általában másoknál jobban tehessék, de legalább ugyanolyan jól.

Nyilvánvalóan nem követhetik azt az utat, amelyikre sokan tekintettek vágyakozva, és többen rá is léptek: nem lehet céljuk a dominancia. A cél az unió egészének felemelése, olyan mintát adva, amely követésre méltó. Azaz a globalizáció kihívásaira kell a legjobb és legértékesebb koncepciókat megalkotniuk.¹⁴ Az unión belüli verseny legfontosabb területe ugyanis ebben áll. Az unión belüli pozíciók elfoglalása, az unió erőforrásainak az adott fél számára kedvező elosztása mind fontos persze. Ám önmagukban csak a térvésztes folytatásának újabb és újabb epizódjai. Akkor jelentik a jövőt, ha szolgálnak valami fontossal. Az pedig nem lehet kevesebb, mint az Európai Unió visszaemelése a világ fejlődésnek élvonalába. Ami kevesebb ennél, az a globalizáció versenyében mások befolyásának európai erősödését, valamint az EU külső befolyásának gyengülését hozza. A valahol másutt megszülető újításokat az elmaradó Európa átvenni és alkalmazni már csak kisebb mértékben képes. Vagy semennyire.

Az EU-n belül ezért nem az az elsősorú kérdés, hogy kinek a kezébe kerülnek a többiek feletti dominancia eszközei, hanem hogy ki tudja megállítani Európa térvésztesét és visszaemelni az uniót a világ élére. Aki erre nem képes, az úgysem marad sokáig vezető pozíciójában. Vagy ha igen, az javarészt már nem az európaiak akaratából lesz.

Közép-Európa ezért nem adhatja alább. Ha alább adja, akkor maga is a visszamarádást segíti. Közép-Európa alapvető gondja ma nagyobb, mint a múltban volt. A kihívás, ami előtt áll, nem az, illetve nem pusztán az, hogy képes lesz-e felzárkózni a nálánál fejlettebb Nyugat-Euróához, hanem miközben Európa nyugati fele is fejlettebb nála, képes-e a Nyugatot és általa önmagát ismét a világ legfejlettebb régiójává segíteni. Tehát nem az elmaradás folytatódásához kellene felzárkóznia, még ha az mai állapotában fejlettebb is őnála. A verseny azonban már elsősorban nem kontinentális, hanem globális, amiben az európai térség nem áll jól. (Alessina–Giavazzi 2008) Mindenekelőtt azt kell hát eldöntenie az uniónak, mivé kíván válni. Megmarad-e abban az állapotában, amelyikben folytatódik az évszázada tartó folyamat, vagy szembenéz-e vele, és másként dönt. Ma tehát a közép-európai országoknak azt kellene mérlegelniük, hogy Európa fejlettebb felének globális elmaradásában kívánnak-e részt venni, vagy többet akarnak.

Amelyikük az előbbi mellett dönt, az az Európai Unió közép-európaiasításában vesz részt. A saját maga hozzájuk történő felzárkózásával együtt is. A kontinens fejlett nyugati felének visszaszorulása a globális versenyben hasonló helyzetbe sodorja, mint amilyenben Közép-Európa volt vele szemben akkor, mikor még ő volt a világ legfejlettebb nagyrégiója. Ám ez egyre kevésbé van így.

Közép-Európa nemzeteinek és államainak emiatt azt kell megfogalmazniuk, mit értenek felzárkózás alatt. Csak azt, hogy Nyugat-Európát kívánják utolérni, vagy a világ élvonalába akarnak kerülni. A kettő egykor ugyanaz volt. Korunkban azonban egyre

14 Az Európai Unió problémáit sorolja Gyurgyák János. (Gyurgyák 2018, 198–203. p.)

kevésbé. Ámde a legfejlettebbek közé mégis velük juthatnak. Avagy velük csúszhatnak tovább egyre hátrébb. Ha pedig Európa az egyre inkább elébe kerülő hatalmak küzdőterévé válik, akkor maguk is az ő eszközeiké silányulnak. Mint ahogy az Európai Unió többi tagállama is. Megjegyzendő, hogy együtt elkerülhetik ezt a sorsot, mint ahogy korábban együtt a közép-európai kis nemzetek is elkerülhették volna alávetetésüket.

Amennyiben ezen most változtatnának, akkor a Nyugatnak mutatnának mintát. Ezzel pedig maguknak is esélyt teremtenének. Nemcsak az EU-n belüli befolyásuk nőne, hanem a jövőendő mintájának alapformáját is megalkotnák.

Ez egyben a felelősségük is. Sokkal nagyobb ez a felelősség a korábbinál. Ám aki uniós tagságát komolyan veszi, az a többiekért is felel, nemcsak magáért. Még pontosabban a többekkel együtt magáért. Ez a felelősség immár nem a mások feletti uralom adta kötelességekből, hanem a közös fejlődés lehetőségéből ered. Maguk által a többiek emelkedését is segíteniük kell a feleknek. Ha ugyanis a magukét olyan formába öntik, amely a többieket is gazdagítja, és kölcsönös ez az igyekezet, akkor újabb és újabb ösztönzést kapnak egymástól.

A félelem

Amennyiben az eddig uralkodó nemzetfelfogás értékrendjéből indítunk, akkor a nemzeti identitás abszolút értékének megingása egyben az egész megroppanását eredményezheti.¹⁵ Ha a nemzeti relativizmus önellentmondása egybekapcsolódik a nemzet gyengülésével, akkor a globalizáció nyomása alatt széthullhat a nemzeti összetartozás.¹⁶ Így védelmezni kell a relativizmus eredményezte legjelentősebb, a jelenben is politikai jelentőséggel bíró döntéseket. Legyenek bármilyen embertelenek, továbbra is magyarázni kell őket a saját közvélemény előtt, helyességüket bizonygatva. Az érvényességüket pedig fenn kell tartani, amennyiben mai hatalmi érdekeket érintenek. Persze, ha megváltozik a nemzeti érdek, akkor változtathatók, ám a mostani érdekek mentén. Javarészt szimbolikusan, érdemi jóvátétel nélkül.¹⁷ Így a sajátjaik közül senki sem veszíti el a megszerzett előnyt és javakat, ugyanakkor külpolitikai előny kovácsolható a szimbolikus gesztusból. Azaz a múltbéli nemzeti relativizmus töredékes megbánása jelenbéli nemzeti érdekérvényesítéssé tehető. A múltbéli embertelenségek így mai érdekek eszközeivé válhatnak, ami a tényle-

15 Robert Holton már az ezredforduló előtt úgy látta, hogy a nemzeti kultúrák a homogenizáció, vagy a polarizáció, avagy a hibridizáció útjára sodródnak. (Holton 1998, 161–185. p.)

16 A Nyugat civilizációs gondjait mutatja be Johan Goldberg. Goldberg 2018, 451–456. p. Az USA-ban élő illetén félelmének kiváló összefoglalása: Shapiro 2021.

17 Például a magyarok kitelepítése kapcsán időnként elhangzó egyéni sajnálkozásból nem következik nyelvük hivatalossá tételének követelése, sem önkormányzatiságuké. Állami elnézés és megbánás pedig mindmáig nincsen.

ges megbánásukat több mint illuzórikussá teszi. Egy pozícióvá válik, amely egy új helyzetben taktikai szempontok szerint használható.

Közben fenntartható a közvélekedés, hogy a lépés a mai előnyüket szolgálja, valamint hogy a másik fél amúgy is nagyobb bűnöket követett el. A korábbi előny pedig egy másik helyzetben újabb előnnyé transzformálható. Ebben a kontextusban a nemzeti relativizmus kritikája a döntéshozatal vezérlő elveként nyilvánvalóan fel sem merül, így más elvvel történő felváltása sem. Hiszen érdemi jóvátétel híján akár a legsötétebb következménye is érdekérvényesítéssé tehető a későbbiekben. Ekképpen a céltudatosan megalkotott szimbolikus gesztusok is a relativizmus eszközévé tehetők. Átjuk meg lehet szabadulni a régi külpolitikai teher jelentős részétől érdemi jóvátétel nélkül és főként a kiváltó értékrend lényegi bírálatának megkerülésével.¹⁸ Azaz szimbolikusan akár a konkrét embertelenség is elítélhető,¹⁹ ám a nemzeti célok elsődlegessége alapérték marad.

Ezen a módon minden újabb nagyhatalom érkezésekor megtartható a korábbi rendszer és értékrend számos eleme. A nemzet életének folytatása pedig a korábbi továbbvitele. Mivel mások döntenek róluk, ezért ott kell fenntartani a folytonosságot, ahol az velük elfogadtatható. Egyben persze váltani is kell, hiszen elvárják. A megfelelő arány eltalálása adja a jó, eredményes helyezkedés politikájának mértékét.

Az újabb hatalmi helyzetben a későbbiek sem találnak mást, mint a korábbiak nemzetfelfogását, és azt kell hozzáilleszteni a dominanciát szerzett nagyhatalom által helyesnek tartott ideológiához. A későbbi kombináció főként a korábbi uralkodó nagyhatalmi ideológiát igyekszik eltávolítani az új értékrendből, és így a nemzetfelfogás alappillérei átmenthetők. Velük pedig az a bizonytalanság, ami a nacionalizmus belső ellentmondásából ered, különösképpen a szuverenitásukban fenyegetett közép-európai államokban és a kulturális létükben fenyegetett nemzeteikben. Ez a félelem persze egyben a tradicionális nemzeti vezetőréteg félelme is befolyásának elvesztésétől.²⁰

A nagyhatalom érdekelt a közép-európai kis nemzetek közti ellenségeskedés fenntartásában. Ellenségeskedésük korlátját az ő érdekeinek a további támogatása jelenti. Számára az uraltak megosztottsága előnyös, hiszen így nem képesek ellenszegülni akarátának. Persze annyiban, amennyiben konfliktusaik nem vonnak el számottevő erőt az ő küzdelmeinek támogatásától. Mérséklő hatását ezért tévedés az uraltak nemzeti agresszivitásának megváltoztatásaként értelmezni. Annak végső értékeihez nem nyúlnak, pontosabban a saját ideológiájához történő igazítását várják el.²¹ Az adott

18 A zsidók deportálása háborús bűnnek nyilvánul. A németek és a magyarok elűldözése nem. A csehekéről pedig hallgatni kell.

19 A zsidók deportálása ilyen.

20 A nacionalizmus egyik értelmezése, hogy az a modern világban a tömegeket mozgósító ideológia. (Kedourie 2000)

21 Sztálin egyik a térségben alkalmazott gondolata a nacionalizmus és az osztályharc összekapcsolása. Ez különösen sújtotta a magyarokat Csehszlovákiában.

nemzet „realista”, tehát ebben az esetben az új nagyhatalom uralmát tudomásul vevő, sőt esetenként ahhoz kötődő teoretikusai főként az igazodás mikéntjéről vitáztak. Jó néhányan amiatt, mert a formálisan akceptált ideológiai formulációk mögött a tudományosság is helyet kaphat.

Különös fontossággal bír persze az a jól ismert megállapítás, hogy a térség két domináns nagyhatalmának ideológiája lényegileg kollektivistá volt.²² A nemzeti agresszivitás hozzáillesztése így nem jelentett különösebb nehézséget. De a két világháború közti Franciaország uralkodó nemzetfelfogása sem jelentett²³ akadályt. 1989-et követően pedig az Európai Unió érdemben nem foglalkozott a problémakörrel, ám leszögezhetjük, hogy nem is lett volna rá képes. Az, hogy Franciaország nemzeti kisebbségeinek létezését sem ismerte el, nem jelentett és nem is jelent különösebb nehézséget számára az Európai Unió szabály- és intézményrendszerében. Az unió nem foglalkozott, és mindmáig érdemben nem is foglalkozik a kérdéssel.²⁴

A magyar és szlovák nemzeti konfliktusok újabb és újabb értelmezései ugyan pontosabban néznek szembe a 20. század örökségével, ám a két nemzeti identitás lényege ezzel nem alakult át. Olyan új komplex identitás ugyanis, amely felválthatná, nem fejlődhetett ki a térségben. Sem az ilyen államtípusok, sem az ilyen irányba mutató térségbeli koncepciók – legyenek eleméletiek vagy szépirodalmiak – nem váltak a nemzetek és az államaik közti kapcsolatok gerincévé. Így pedig az új évszázad lehetőségeire épülő összetartozás-tudat nem fejlődhetett ki belőlük.

Irodalom

- Alessina, Albertino–Giavazzi, Francesco 2008. *Európa jövője. Reform vagy hanyatlás*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Arendt, Hannah 1951. *The Origins of Totalitarianism*. New York, Schocken Books.
- Békés Márton (szerk.) 2019. *Európa jövője. V4 – egység és erő*. Budapest, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány.
- Bibó István 1996. *Bieda východoeurópských malých štátov*. Bratislava, Kalligram.
- Czímer Gábor: *Beneš-dekrétumok: az állam mindenáron bevégezné a földelkobzást*. Új Szó, 2024. július 17.
- Figes, Orlando 2022. *Eine Geschichte Russlands*. Stuttgart, Klett Cotta.

22 Hannah Arendt fejti ki, hogy a náciizmus és a szovjet kommunizmus politikai rendszere egy típusba tartozik. Persze az értékrendjeik is közeleiek. (Arendt 1951)

23 Franciaország minden állampolgára francia. Akik pedig nem állampolgárai, azok nem franciák.

24 Tárnok Balázs: *Az Európai Bizottság lesöpörte az asztalról a Minority SafePack kisebbségvédelmi kezdeményezést*. https://eustrat.uni-nke.hu/document/eski-uni-nke-hu/Dr%20T%C3%A1rnok%20Bal%C3%A1zs_2021.%2001.15.pdf

- Goldberg, Johan 2018. *A Nyugat öngyilkossága*. Budapest, Alexandra Könyvkiadó.
- Gyurgyák János 2018. *Európa alkonya?* Budapest, Osiris Kiadó.
- Holton, Robert 1998. *Globalization and the Nation-State*. London, Macmillan Press.
- Horowitz, Donald L. 2000. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press.
- Jászi Oszkár 1982. *A Habsburg-Monarchia felbomlása*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Kant, Immanuel 1997. *Történefilozófiai írások*. Budapest, Ictus.
- Kedourie, Elie 2000. *Nationalism*. Oxford, Blackwell Publishers.
- Ormos Mária 2007. *Közép-Európa Volt? Van? Lesz?* Budapest, Napvilág Kiadó.
- Romsics Ignác 2020. *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, Helikon Kiadó.
- Shapiro, Ben 2021. *Hogyan pusztítsuk el Amerikát három egyszerű lépésben?* Budapest, Alexandra Kiadó.
- Ullrich, Volker 2013. *Hitler. Die Jahre des Aufstiegs*. Frankfurt am Main, S. Fischer Verlag.

LÁSZLÓ ÖLLÖS

THE DANGER OF CRITICIZING NATIONAL IDENTITY

The criticism of national identity, particularly in the case of the two Central European nations, Hungary and Slovakia, presumably evokes the fear that the sense of belonging within their respective nations will crack. They have become so deeply entangled in the public popularization of their various compromises that the open criticism of identity before their own national public opinion would undermine the foundational pillars of national togetherness. This viewpoint essentially demonstrates that in the 21st century, they lack a new concept for the further development of national identity. They still want to and are only able to imagine the world within the old frameworks. However, if it can be shown that there is no talk of shattering the entire cultural order, but rather that a design for changes is being offered that precisely enables its continued existence, and the process opens up space for most of them—new space at that—then fear can turn into curiosity. Of course, one must also reckon with the possibility that change will not occur. The leaders of the states do not want to limit their own ideological and propaganda influence on the citizens of their states by allowing the neighbour to also have an influence on them. Naturally, they can also influence the neighbour, but partly they do not understand this, and partly they do not regard it as an advantageous exchange from the perspective of their own power. Thus, one must continue to reckon with the arguments of those who wish to bring their country under the influence of some power. Specifically, from the perspective of whether it is better for these nations to rely on one another than to become helpers of some great power.

L. JUHÁSZ ILONA

Andrássy Franciska rozсныói emlékjelei az idő sodrában*

ILONA L. JUHÁSZ

The Memorials of Franciska Andrássy in Rožňava in the Flow of Time

Keywords: spatial designation; fates of statues; memorials; local memory; Franciska Andrássy; Rozсныó; Rožňava; Krasznahorka; Krásna Hôrka

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v27y2025i4.02>

1. A jótékonykodó Franciska szobra Rozсныó főterén

Andrássy Franciska, szül. Hablawetz (Bécs, 1838. október 4. – München, 1902. október 26.), Andrássy Dénes gróf feleségének neve, az emlékjeleitől függetlenül, napjainkban is ismerősen cseng Rozсныón és környékén, hiszen hozzá számtalan jótékony ügy támogatása kötődik. Mivel Franciska polgári származású volt, az Andrássy család rossz szemmel nézte Dénes gróf „rangon aluli” házasságát, akinek öccse, György javára le kellett mondania az elsőszülötti jogairól is. Andrássy György korai halála után a vagyon mégis Dénes gróftól jutott, mivel más személy nem volt a családban, aki örökös-ként szóba jöhetett volna. A gyermektelen házaspár vagyona nagy részét jótékony célra fordította, nevükhöz több alapítvány és intézmény létrehozása kötődik, s mint művészeti pártolók is ismertek voltak. Rozсныó és szélesebb környéke is különösen sokat köszönhetett nekik. Mivel a szélesebb család ellenezte, hogy Franciskát halála után a krasznahorkai vár családi kriptájában temessék el, Dénes gróf imádott feleségének végső nyughelyéül egy művészeti szempontból is kiemelkedő szecessziós stílusú mauzóleumot építtetett Krasznahorka határában a Kassa felé vezető főút bal oldala mellett, ahová halála után őt magát is itt helyezték örök nyugalomra.¹

* Jelen tanulmány a Szlovák Köztársaság Kisebbségi Kulturális Alapja (KultMinor) által 2025-ben támogatott, Identitáskonstrukciók nemzeti kisebbségi közegben (Konštrukcie identit v podmienkach národnostných menšín) c. kutatási projekt eredményeit is tartalmazza.

1 A mauzóleum a krasznahorkai vár mellett a Rozсныói járás egyik fontos turisztikai látványosságává vált, évente nagyon sok hazai és külföldi turista keresi fel. A mauzóleumról bővebben

1. kép. A krasznahorkaváraljai mauzóleum Andrassy Franciska második temetése napján, 1904. október 26-án

GRÓF ANDRÁSSY DÉNESNÉ MAUZOLEUMA KRASZNAHORKÁN.

Forrás: Vasárnapi Ujság, 1904. október 30., 757. p.

Franciska grófnénak már halálát megelőzően kultusza alakult ki Rozsnyón és környékén is, ami halálát követően még inkább felerősödött, így számos emlékjel is kötődik hozzá. A legismertebb a Rozsnyó főterén, nagyrészt közadakozásból 1905. október 26-án a Rákóczi-őrtorony tövében felállított mellszobra, amely ma már szervesen hozzátartozik

lásd: <http://www.hradkrasnahorka.sk/index.php?page=mauzoleum&lng=hu> (utolsó megtekintés: 2025. 9. 30.)

tozik a városképhez, s nagyban hozzájárul ahhoz is, hogy a grófné emléke nem merült feledésbe. Magyarország területén Erzsébet királyné (Sissi) szobrai után Andrássy Franciska rozsnyói szobra volt a második köztéri alkotás, amelyet egy nő emlékére állítottak, tehát ebből a szempontból is különleges eseménynek számít ez az aktus.²

A rozsnyói elhatározás, hogy a város főterén szobrot állítanak neki, 1902 októberében bekövetkezett halálát követően nagyon hamar megszületett. Az ezzel kapcsolatos első hír *Szobor néhai Andrássy Dénes grófnénak!* címmel már a Sajó-Vidék decemberi számában megjelent, s a városvezetés meg is szavazott 200 koronát erre a célra:

Jelentősegteljes indítványt fogadott el Rozsnyó város képviselőtestületi közgyűlése folyó hó 10-én. – Feymann László városi tanácsos ugyanis azzal az indítvánnyal lépett fel, hogy állíttassék fel városunkban korunk egyik leghumánusabban érző s gondolkozó úrnőjének, a nem régen megboldogult Andrássy Dénes grófnénak szobra, mely hirdesse időtlen-időig a nagy emberbarát emlékét. – Ez indítvány a képviselőtestület minden egyes tagjának szívében visszhangra talált, s egyhangúlag helyeseltetett s meg is bízott a polgármester hogy a szobor fölállítás módozatait minél előbb megállapítsák.

Örömmel üdvözljük az indítványt, életre való. Megvalósítandó. Mert ha valaki, úgy a kultúra és szegénység jótévedője szobrot érdemel. De szívesen üdvözljük a képviselő testületet is, hogy a szoborállítás eszméjét társadalmi útra terelte. Hadd dobbanjon meg annak a társadalomnak a szíve erősebben, melyért élt a nemes grófné.

Annyival is inkább szükség van erre, mert e szoborra szívesen fogja adni fillérjét nemcsak a városnak, de széles e haza sok vidékének is minden lakója. Mert Andrássy Dénes grófné nemcsak a mienk volt, de széles e hazában minden kulturális és minden humánus intézményé.

Szívesen említjük meg még azt is, hogy Rozsnyó város képv. testülete már meg is szavazott a szoborra 200 koronát.³

A Rozsnyói Híradóban 1903. január elején megjelent írás szerzője nagy elragadtatással írt az elhunyt grófnéről, méltatva erényeit, s támogatva a szoborállítás tervét:

Mint az az eszme, mely kitör és eget kér, röppent útjára e három szó! Nyomában mindenütt a hála, a tisztelet és ragaszkodás nemes érzete buzogott föl és ha van az érzelemre igazi szó, úgy azt a három szót egy másik három követte, mely így hangzott: Igen, szobrot neki!

Szobrot, a mely hirdesse, míg csak mulandó e földön fennmaradhat, hogy volt egy mág-násasszony, volt egy hitben erős, lélekben magasztos, szívben mérhetetlenségig jó és nemes nő: példás férjnek tündöklő példás felesége, vezérkló csillaga: a ki a fényt és vagyont, rangot

2 Természetesen az ország területén több, a szakrális kisemlékek kategóriájába tartozó női szentnek állított szobor volt található, de Sissi vagy éppen Andrássy Franciska szobra nem sorolható ebbe a kategóriába, mivel világi személyekről van szó. Az első magyarországi Sissi-szobrot már nagyon korán, 1899. májusában állították fel Nyírádon. <https://ertektar.vpvarmegye.hu/veszprem-megyei-ertektar/kulturalis-oroksege?view=article&id=153:magyarorszag-elso-erzsebet-kiralyné-szobra-es-helyi-kultusza&catid=11> (utolsó megtekintés: 2025. 9. 30.)

3 Sajó-Vidék, 1902. december 11., 2. p.

és pompát, élvezetet és hiú szórakozást megvetve, mulandó földi kincsektől és vágyaktól sosem érintve, mint egy szent alak, csak Krisztus szeretetét gyakorolva élt...

[...] Nem Neki, oh nem! Magunknak, a jövő nemzedékeknek és azok okulására állítjuk mi föl ezt a szobrot. Az Úr ajándékát becsüljük és tiszteljük meg benne, azt a ritka és szép ajándékot, a melyet hogy elvett tőlünk szellemében mely örökké élni fog, míg árva és elhagyott, szegény és erőtlenségre és gyámoltalan, nemzet és társadalom, kultúra és művészet, humanizmus és intézmények lesznek – újra visszaadott nekünk fénylő csillagul.⁴

Az adományok összege január elején már eléggé számottevőnek volt mondható (11 545 korona gyűlt össze), különösen annak fényében, hogy a felhívás még nem is jelent meg nyilvánosan. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az összegyűlt pénzösszeghez jelentősen hozzájárult Sulyovszky István, Andrássy Dénes gróf uradalmi kormányzója, aki az általa gyűjtött 10 000 koronát a helybeli takarékpénztárban helyezte el, s az erről szóló könyvecskét Sziklay Géza polgármesternek adta át.⁵

Az egy szűkebb körű bizottság által összeállított felhívást 1903. január 10-én tették közzé nyilvánosan, s a tervek szerint a szobor leleplezését Andrássy Franciska halálának első évfordulóján, 1903. október 26-án gondolták megvalósítani.⁶ Részlet a felhívás szövegéből:

Szobrot Franciska Grófnénak!

Rozsnyó rendezett tanácsú szabad bányaváros képviselőtestülete elhatározta, hogy az 1902. év őszén elhalt és az egész hazában jótekonyságáról? És tisztelt Andrássy Dénesné grófnénak emlékszobrot emel.

Ennek a határozatának a megvalósítását a szoborbizottságra bízta.

Rozsnyó város e ténykedésével a megboldogult grófné emlékének mélységes erkölcsi jelentőségét óhajtván megadni, alkalmat kíván nyújtani arra, hogy mindenki, a ki a szép, jó és nemes iránt fogékonysággal bír és az önzetlen nemeslelkűséget megbecsülni tudja, adományaival a szobor létesítéséhez hozzájárulhasson

Hadd álljon és pedig mielőbb a szépet, jót és nemeset jelképező Franciska-szobor és hirdesse az Ő nagyságát!

...Egy Asszony halt meg, a ki Angyal volt:

A jótekonyság nemes Angyala...

Egy Híves halt meg, a ki tündökölt,

És férjének volt Vezérszavára!...

...Ismertük Őt! ...Béres Gömör a legjobban,

Hisz itt fakasztott örömkönnyekeket...

S hogy meghalt, a gyász itt volt a legnagyobb,

Itt sírtak érte gyászos könnyekeket!...

4 Szobrot Franciska grófnénak! *Rozsnyói Híradó*, 1903. január 4., 2. p.

5 Szobrot Franciska grófnénak! *Rozsnyói Híradó*, 1903. január 4., 2. p.

6 Dagadó vitorlákkal... *Rozsnyói Híradó*, 1903. január. 10., 1. p.

Meghalt, hogy éljen, míg csak él a földön
A hit, remény és nemes szeretet...
Meghalt, hogy éljen végtelen időig
Felőle hálás, bús emlékezet!...

Idők fogával dacolól legyen
Az anyag, melyben lelke élni fog,
Pusztíthatatlan ércalak, a melyben
Szerető szíve még mindig dobog!

Dobog, mert nemes, hő tettekre serkent,
Példával szolgál, jóra lelkesít,
S tanítást adva késő nemzedéknek
A bús jelenre szebb jövőt derít!

Mérhetetlen szívjósága bibliai alakká emelte Őt, a kiről legendák még a messze
jövőben is beszédes ajakkal fognak szólani!
Tehát adakozzunk!

Rozsnýón, 1903. január hóban⁷

A felhívást a szoborbizottság nagybizottsága nevében Sziklay Géza polgármester, a bizottság elnöke, Gál Miksa városi közgyám, a bizottság pénztárosa, dr. Pösch József városi tisztí ügyész a bizottság jegyzője nevével tették közzé.

A szoborbizottság 1903. január 11-én küldte szét a hivatalos gyűjtőíveket, s a Rozsnýói Híradó a gyűjtés meghirdetését követően folyamatosan közölte az adományozók nevét és feltüntette az általuk küldött összeget is. Ezekből az értesítésekből kitűnik, hogy nem csupán Rozsnýóra és környékére küldtek gyűjtőíveket, hanem távolabbi helyekre is. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy a jóval szélesebb környéken is ismert lehetett Andrássy Franciska jótékonykodása. Január 18-án arról számolt be a lap, hogy Mayer István Gombaszögről 10, a Magyarország Vármegyei és Városai szerkesztősége 10, Blum Rezső igazgató Pelsőcről 100, rozsnýói úri kaszinó 100 koronát küldött a szoborra.⁸ A következő hét adományozóinak listáját például a tiszolci magyar kaszinó vezette, s amelynek tagja, Hegedűs Zoltán az alábbi sorokat küldte be a szerkesztőségnek:

Megdicsőült a jótékonyosság Angyala! Az Úr adta, az Úr elvette... Annyi erényt oly fölséges lelket már porhüvely nem takarhatott. Ő elvégezte szent misszióját itt lent a földön s eltávozott – megdicsőült. Megszűnt dobogni egy valóban nemes szív, amelyben Krisztus szeretete lakozott. Angyal kellett az Istennek! Igen, öntsük ércbe a legnemesebb alakot, ki csak másnak élt, kinek magasztos lelke már meg van örökítve az Ő tetteiben, itt a földön és fönt az örök dicsőség honában! Álljon magasan a szent szobor, örökös követendő példa gyanánt, – mint kell élnünk, hogy soha ne haljunk meg.

7 Dagadó vitorlákkal. Rozsnýói Híradó, 1903. január 11., 1. p.

8 A Franciska szoborra... Rozsnýói Híradó, 1903. január 18., 2. p.

Szepesi Géza, a jászóvári premontrei kanonokrend rozsnói társházának házfőnöke s egyben a rozsnói katolikus főgimnázium igazgatója a 200 koronás adományhoz az alábbi sorokat mellékelte: „A hit és erkölcs, a szeretet és a jóság angyalának halhatatlan lelkét megörökíteni hivatott emlékszoborra házunk nevében küldöm érzelmeink tiszteletadóját.” A helyi Izraelita Nőegylet 20 koronás adományával az összegyűjtött összeg január második felében 12 046 korona 40 fillérre emelkedett.⁹

A felállítandó szobor leleplezési ünnepségére egy emlékalbum kiadását is tervbe vették, amelyben Andrassy Franciska életét és jótékony cselekedeteit kívánták megörökíteni. Az emlékalbum szerkesztésével Komoróczy Miklós¹⁰ gimnáziumi tanárt és lapszerkesztőt bízták meg.¹¹

Andrassy Franciska névnapján, 1903. március 9-én Budapesten az Országos Nőképző Egyesület ünnepséget szervezett, amelyen a fent említett Komoróczy Miklós

9 Andrassy Dénesné grófné szobrára. *Rozsnói Híradó*, 1903. január 25., 5. p.

10 Komoróczy Miklós Ede (1863, Borsodtapolcsány – 1926, Budapest) újságíró, szerkesztő, tanár és műkedvelő néprajzkutató nagyon jelentős szerepet játszott Rozsnyó kulturális életében. Az Ede keresztnévet nem tüntette fel sajtóban megjelent írásainál és verseinél. Tököly Gábor *Ki kicsoda Rozsnyón* című kötetében többek közt az alábbiakat írja róla: „...gimnáziumi tanulmányait Rimaszombatban, Kassán, Lőcsén és Budapesten végezte. 1883 és 1885 között a színiakadémiára járt, majd rövid ideig a Népszínház majd több vidéki társulat tagja volt. Rövid idő elteltével lapszerkesztőként bukkant föl Nyitrán, majd Miskolcon, és azt követően Budapesten. 1892-ben Rozsnyóra költözött, ahol középiskolai tornatanárként helyezkedett el. 1893-tól a jászóvári premontrei rend által igazgatott helybeli katolikus főgimnázium tornatanára lett (1916-ig) [...] Főállása mellett lapszerkesztőként is működött. 1898 és 1901 között a *Sajó-Vidék* szerkesztője (ezt a lapot 1898. május 1-én ő is indította), majd 1902 végétől Blum József helyett a *Rozsnói Híradó* című hetilap főszerkesztője volt (1902. október 5-től 1907. október 6-ig). 1903 elején Vay Sándor egy meggondolatlan rosszindulatú megjegyzése következtében hatalmas vita bontakozott ki Komoróczy és Markó Miklós között, és ennek a vitának jelentős sajtóvisszhangja is volt. Komoróczy a lapot egyértelműen a liberális pártpolitika szolgálatába állította, hiszen ő maga a liberális párt hangadó városi képviselője volt. 1906-ban a liberálisok háttérbe szorulását követően Komoróczy lemondott főszerkesztői tisztéről, de október 3-tól ismét a *Sajó-Vidék* felelős szerkesztőjeként működött. 1894 és 1919 között a lapszerkesztés, irodalmi tevékenység és néprajzi kutatások mellett mint testnevelő tanár dolgozott a katolikus gimnáziumban. Tagja volt számos szervezetnek, így pl. a Felvidéki Magyar Írók és Újságírók Szövetségének is. Bár mint színész nem futott be nagy karriert, de színházi évkönyvek szerkesztésével, vidéki színielőadások rendezésével és irodalmi estek szervezésével szép sikereket ért el. Komoróczy Miklós Ede népszerű alakja volt Rozsnyó társadalmi és kulturális életének. Alkalmi költőként gyakran lépett a város nyilvánossága elé [...] 1899-ben a *Sajó-Vidék* nyomda gondozásában egy történelmi témájú ifjúsági elbeszélést jelentetett meg »Szászvári gyász« címmel, melyhez kollégája, Lammel Antal rajztanár készített illusztrációkat. Komoróczy Miklós Ede tevékenyen részt vett a századelőn megjelent vármegye monográfiák sorában kiadott Gömör-Kishont vármegye kötetének létrejöttében. Gazdag publicisztikai munkássága során a Móczy bácsi és Móczy mester írói álnevet használta.” (Tököly 1999, 179. p.) Megjegyzem, hogy neve a korabeli forrásokban váltakozva Komoróczy és Komoróczy formában is szerepel.

11 Franciska emlékalbum. *Rozsnói Híradó*, 1903. február 1., 3. p.

jelentős szerepet játszott. Egyrészt elszavalta saját, Andrássy grófnéről írt költeményét, s ő volt a szerzője Az *Andrássyak nagyasszonyai* címmel tartott felolvasásnak is. Az ünnepség bevételét a rendezők a Franciska-szoborra ajánlották fel, s a jelenlévők egy része a szoborra külön is adakozott.¹²

Komoróczy Miklós a grófné névnapja alkalmából Budapesten előadott versét nyomtatásban a *Rozsnói Híradó* március 8-án megjelent számának címlapján hozta nyilvánosságra:

Franciska napjára.

Március 9.

*Nem múlhat el, ki nem a mulandóknak,
De örökbecsű erényeknek élt;
Nem múlhat el, ki égi szeretetnek
Szentelte nemes, munkás életét! –
Örökre él, ki hitben és erényben
Vezérlő csillagként ragyoghatott;
Örökre él, ki munkálkodva bölcsen
Állandó, nemes művet alkotott!
...A halhatatlanság szép égi fénye
Ragyogja annak emlékét körül
S az Úr, mert angyal nyert az ég a földről
Hívének nagy diadalán örül!¹³*

A *Rozsnói Híradó* szerkesztősége a fentebb említett budapesti rendezvényhez hasonlóan Rozsnón is megrendezte a Franciska-ünnepséget azzal a céllal, hogy adományt gyűjtse-
nek a grófné szobrára. Ezúttal is elhangzott Komoróczy Miklós Andrássy grófnéről írt
verse, valamint Az *Andrássy család nagyasszonyai* címmel vetített képekkel kísért felolva-
sást is tartottak.¹⁴ A rendezvényen részt vett a budapesti Országos Nőképző Egyesület
elnőknője, Rudnay Józsefné is, aki elhozta magával budapesti Franciska-ünnepség bevé-
telét a szoborbizottságnak.¹⁵ Az összeg 600 koronát tett ki, s ezzel s a grófné szobrára
közben érkezett adományok teljes összege 18 155 korona 87 fillérre nőtt.¹⁶

Bár az adományok folyamatosan érkeztek, a szoborbizottság mégsem volt elégedett
a gyűjtőívek beküldésének számával, mivel 900 még nem érkezett vissza a megszabott

12 A Franciska-szoborra. Franciska-ünnepély Budapesten. *Rozsnói Híradó*, 1903. március 15., 3. p.

13 *Rozsnói Híradó*, 1913. március 8., 1. p.

14 A Rozsnói Híradó Franciska-ünnepsége. *Rozsnói Híradó*, 1903. április 4., 4. p.

15 Rudnay Józsefné Rozsnón. *Rozsnói Híradó*, 1903. április 5., 4. p.

16 A Franciska-szoborra. *Rozsnói Híradó*, 1903. április 5., 3. p.

határidőig, április 15-ig. Kéréssel fordult mindazokhoz, akik erről megfeledeztek, hogy postafordultával küldjék vissza a gyűjtőíveket.¹⁷ A felhívás eredménnyel járt, hiszen ezt követően több helyről is küldtek további gyűjtőíveket és pénzadományokat is: „Mióta a gyűjtőívek beküldését szorgalmazó kérelem szétküldetett, újból tömegesebben érkeznek vissza a gyűjtőívek és érkeznek be az adományok a bizottsághoz és lapunk szerkesztőségéhez is. A gyűjtés különben még az egész vonalon javában folyik és igen sok gyűjtő iv van még mindig künn, amelynek kapcsán az adományok ezután fognak befolyni.”¹⁸ 1903. május 17-én a szoboralap összege 20 790 korona 26 fillért tett ki.¹⁹

A Franciska-szoborbizottság június 26-i ülésén véglegesen döntött a tervezett szobor helyéről. Egyhangúlag elfogadták a határozatot, miszerint a grófnéről mellszobor készül, amely a Rákóczi-térre kerül, mégpedig a „Berzétei-utcára néző részében, az utcának a tengelyében fogják fölállítani”, s a szobor elhelyezésére és tervezésére vonatkozó szakvélemény megadására és az eljárásra nézve a bizottság Holló Barnabás budapesti szoborművészt, „a vármegye jóhírnevű fiát fogja felkérni, s a megállapodások után pályázatot kiírni”.²⁰

Az adományok ezt követően is folyamatosan érkeztek a gyűjtőívekkel együtt. A szoboralap gyarapodásáról az 1903. július 5-én közzétett kimutatás bevezető szövegében arról is tájékoztatták az olvasókat, hogy a szobor ügyében milyen előrelépések történtek.²¹

Az adományokkal kapcsolatos utolsó kimutatás 1903. július 12-én jelent meg az alábbi szöveggel:

*Az a kegyeletes és hálás megemlékezés, melylyel Rozsnyó város és vidéke az ő letűnt csillaga, Andrassy Dénesné grófné iránt mindenha viseltetett és most, midőn elvesztette különösen viseltetik, immár fényes kifejezést nyert abban a tényben, melyet a szoborra való gyűjtés eredménye fölmutat. A gyűjtés befejezéséhez érkezünk. Jóleső tudattal mondhatjuk el mi is, mint a közönség önzetlen orgánuma, hogy e nemes célra tekintélyes összeget gyűjtöttünk. Múlt hét folyamán volt a végleges elszámolásunk, melyből kitűnik, hogy a Rozsnyói Híradó a már egyes lapszámaiban nyugtatott kisebb és nagyobb összegeket tekintve végeredményében 944 korona 62 fillért gyűjtött és adott át a nagyszívű és halhatatlan lelkű Nagyasszony méltó emlékének a megörökítését célzó szoboralap javára. Vármegyénk lelkes fia, Holló Barnabás szobrászművész már mintázza is azt a fönséges lelkű asszonyt, hogy azután ércebe, örökké tartó ércebe öntessük őt, aki szíveinkbe önmagát oly kitörölhetetlenül belevéste. Az összes gyűjtés a mai napig, az időközi kamatokat be nem számítva: 22 214 korona 91 fillér. Olyan összeg, amelyért művésztünk önzetlen lelke és szíve maradandó, becses és szép emléket fog a mi Nagyasszonyunknak emelni.*²²

17 A Franciska-szoborra. *Rozsnyói Híradó*, 1903. május 3., 2. p.

18 A Franciska-szoborra. *Rozsnyói Híradó*, 1903. május 10., 2. p.

19 *Rozsnyói Híradó*, 1903. május 17., 2. p.

20 A Franciska-szobor és menház. *Rozsnyói Híradó*, 1903. június 28., 2. p.

21 A Franciska-szoborra. *Rozsnyói Híradó*, 1903. július 5., 2. p.

22 A Franciska-szoborra. *Rozsnyói Híradó*, 1903. július 12., 3. p.

A gyűjtés lezárása után azonban még mindig érkeztek adományok a *Rozsnói Híradó* szerkesztőségébe. A rimabrézói ág. hitv. ev. egyház Liskay János lelkész útján 6 korona 35 fillért, a páskaházi ev. ref. egyház pedig Lőkös Sándor lelkész útján 6 koronát, Pauchly Rezső erdőgondnok Rozsnóról pedig egy fogadás összegének a felét, 10 koronát küldött. Így az adományok összege 22 226 korona 62 fillérre módosult.²³ Augusztusban Roxer Gyula Nadabuláról 3 koronás,²⁴ a csízi református egyház 20 koronás,²⁵ valamint Andrásy Géza grófné 1000 koronás adományával bővült a szoboralap összege.²⁶ A lap későbbi, októberi számban azonban egy helyesbítést közöltek Andrásy Gézáné adományozásával kapcsolatban a következő szöveggel: „Lapunk folyó évi harmincharmadik számában hibás kimutatás folytán azt közöltük, hogy Andrásy Gézáné grófné ezer koronát adományozott a szoborra. E közleményünket most következőkben javítjuk: özv. Andrásy Manóné grófné és külön Andrásy Géza gróf és neje adtak a szoborra ezer-ezer koronát, így összesen kétezer koronát.”²⁷ 1903. szeptemberében még mindig gyarapodott az összeg: Megyaszó község 25 koronát,²⁸ Alsófehér vármegye alispánja Nagyenyedről 4 korona 70 fillér adományt küldött.²⁹ Szeptemberben Eperjesről, Hodinka Mihálytól érkezett 10 korona.³⁰

A Franciska-szobor elkészítésével megbízott „Holló Barnabás szobrász daczára annak, hogy néhány héttel hamarabb kapta meg a budai Lajos szökőkút megrendelését, melynek főalakja egy Árpád-korabeli magyar harcos, ki egy tábori kürtből nagyot iszik, mégis ezen a 44 ezer koronás munkát félbehagyta, hogy a Franciska szobor egész új mintáját augusztus hó közepén úgy a szobor bizottságnak, mint a nagy közönségnek a városháza nagytermében bemutassa. Holló szobrász ez alkalommal többi művét fényképeken kiállítja.”³¹ A Franciska-szobor mintája 3 napig volt közszemlére elhelyezve a városháza nagytermében. Ez alkalomból Holló Barnabás is több napon át a városban tartózkodott.³²

23 A Franciska-szoborra. *Rozsnói Híradó*, 1903. július 19., 3. p.

24 A Franciska-szoborra. *Rozsnói Híradó*, 1903. augusztus 2., 3. p.

25 A Franciska-szoborra. *Rozsnói Híradó*, 1903. augusztus 9., 3. p.

26 A Franciska-szoborra. *Rozsnói Híradó*, 1903. augusztus 16., 3. p.

27 Adományok a Franciska-szoborra. *Rozsnói Híradó*, 1903. október 4., 3. p. Elképzelhető, hogy Andrásy Manóné presztízskérdést csinált az adományozásából, s ezért kérhette a lap szerkesztőségét, hogy az adománya beküldését ugyanolyan dátum alatt tüntessék fel, mint Andrásy Gézánéét. Feltételezésünket arra alapozzuk, hogy az Andrásy család nagyon ellenségesen fogadta, hogy Andrásy Dénes gróf a polgári származású Franciskát vette feleségül.

28 *Rozsnói Híradó*, 1903. szeptember 6., 3. p.

29 *Rozsnói Híradó*, 1903. szeptember 13., 2. p.

30 *Rozsnói Híradó*, 1903. október 11., 3. p.

31 *Sajó-Vidék*, 1903. július 23., 2. p.

32 Személyi hír. *Rozsnói Híradó*, 1903. augusztus 23., 2. p.

Még a szoborminta bemutatását megelőzően a *Sajó-Vidék* közzétette a budapesti Magyarország című lapban megjelent írást, így ebből megtudható, milyen szobrot tervezett a művész:

A „Magyarország” napilapban olvassuk: az ország városai szinte egymással vetélkednek nagyjaink emlékének megörökítésében. Újabban Rozsnyón, Gömörvármegyében indítottak mozgalmat egy ilyen emlékmű felállítására. A páratlan szívjóságú gróf Andrássy Dénesné akarják ércalakban megörökíteni, nem is egész két év alatt: 1904. okt. 26-áig, ami tekintve ilyen ércalakok létesítésének költséges voltát, merész vállalkozás. Francziska grófné, a ki egész életét a szegények és szűkölködők istápolására fordította, tíz év alatt több mint 600 000 koronát osztott szép Gömörmegyében. A hálás rozsnóiak öt méter magas mellszoborban örökítik meg a nagyasszonyt, a mint a szobor talapzatán álló életnagyságú özvegyasszony gyermekeivel megkoszorúzza a szobrot. Maga a szobor történeti nevezetességű helyen lesz fölállítva, a rozsnói Rákóczi-téren, szemben a város legszebb, Berzéli nevű utcájával, háttal az ősrégi városi őrtoronyval, a mely falaiban több ágyugolyót őriz. Ezen a helyen tartott 1706-ban II. Rákóczi Ferencz országgyűlést. Az életnagyságú mellékalakokkal ellátott mellszobor elkészítésével a hangonyi születésű Holló Barnabást bízták meg, a ki sikerülten oldotta meg feladatát...³³

A Franciska-szobor mintájának rozsnói bemutatását követően új fordulatot vett a szobor ügye. Minden jel arra mutat, hogy Andrássy Dénes közbelépése változtatta meg a bizottság eredeti tervét, miszerint a szobrot Holló Barnabás készítse el. A gróf egy pályázat kiírását javasolta. Valószínűleg nem volt elégedett a szobortervvel. Az ügyről tudósító hírlapíró biztosra vette, hogy végül mégis Holló Barnabás műve nyeri meg a pályázatot:

A bizottság a nagystílusú művészlélek emez igazán művészi alkotását alkalmasnak találta ugyan a kivételre mindamellet egyfelől azért, mert némely jelentéktelen részletkérdés tekintetében a bizottság egyes tagjai eltérő véleményen vannak, de másfelől és főképpen azért, mert Andrássy Dénes gróf ezt az alkalmat is föl akarja használni arra, hogy a művészetek iránt tanúsított pártfogásának újabb tanújelét adja azáltal, hogy alkalmat nyújt hazánk ifjabb művészgenerációjának egy a dolog természete szerint az ügyre is csak áldásos művészi versenyre több tekintélyes pályadíj kitűzésével, a bizottság a nemes grófnak erre irányuló egyenes kívánsága folytán holnap megtartandó ülésén pályázatot fog kiírni a Franciska-szoborra. A pályázat feltételei, valamint a pályadíjak tekintetében is ezen az ülésen fog határozni a bizottság. Mi pedig bizonyosra vesszük, hogy a pályázat eredménye is a mi neves művészföldünk, Holló Barnabás dicsőségét fogja hirdetni.³⁴

³³ Francziska szobor Rozsnyón. *Sajó-Vidék*, 1903. július 9., 3. p.

³⁴ Rozsnói Híradó, 1903. augusztus 30., 2. p.

1903. szeptemberében még mindig gyarapodott a szoboralap: Megyaszó község 25 koronát,³⁵ Alsófehér vármegye alispánja Nagyenyedről 4 korona 70 fillér adományt küldött.³⁶ Szeptemberben Eperjesről, Hodinka Mihálytól érkezett 10 korona.³⁷

A szoborbizottság rövidesen újabb ülést hívott össze, amelyen az indoklással, miszerint „Andrássy Dénes grófnak azt a nemes intencióját, hogy a magyar képzőművészetnek föllendítése érdekében bőkezűségével versenyzésre alkalmat óhajt nyújtani, magáévá tette”, és pályázat kiírásáról döntött a Franciska-szobor ügyében.³⁸ A pályázat két hét múlva meg is jelent a *Rozsnói Híradóban*.³⁹

A Budapesten megjelenő *Vasárnapi Ujság* későbbi, 1904. évi 8. számában is megjelent egy írás, amely arról is tájékoztatott, miért nem fogadta el a bizottság a szobor elkészítésével saját maga által felkért művész szobormintáját. A hírből megtudható az is, hogy a meghirdetett pályázaton Holló Barnabás nem vett részt.

*Eleinte az volt a terv, hogy a szobrot Gömör vármegye szülöttével, Holló Barnabás ismert szobrászművészünkkel készíttetik. Holló el is készítette a mintát. Művén a mellszobor talapzata előtt özvegy asszony áll kezeivel egyik kisgyermekét emelve. A gyermek jobbjaival virágot nyújt fel a főalaknak, a kihez az özvegy is hálás arczzal tekint fel. Az özvegy baloldalán áll egy nagyobb leányka, ki a szobor talapzatára tesz le virágot. A szépen sikerült mintát a szoborbizottság már-már el is fogadta kivitelre, utolsó ülésén azonban nézeteltérések merültek fel, mire azt a határozatot hozták, hogy nyilvános pályázatot hirdetnek. A pályázatot január 15-iki határidővel ki is írták; Holló Barnabás nem vett benne részt, így is szép eredménye lett a pályázatnak: huszonegy pályamű között válogathattak a bizottság.*⁴⁰

A Franciska-szobor-pályázat leadásának határidejét a bizottság 1903. december 31-re tűzte ki. A kiszabott határidőre azonban csupán egy pályamű érkezett meg, amit becsomagolva hagytak, mert a tervek szerint valamennyit egyszerre tervezték felnyitni és közszemlére kiállítani.⁴¹ Mivel december végéig nem érkezett újabb pályamű, mert a pályázók számára nagyon szűkös volt a kiszabott határidő, ezért arra kérték a bizottságot, hogy azt hosszabbítsa meg. A művészek kérését figyelembe véve a bizottság az új határidőt 1904. január 15-re módosította.⁴²

35 *Rozsnói Híradó*, 1903. szeptember 6., 3. p.

36 *Rozsnói Híradó*, 1903. szeptember 13., 2. p.

37 *Rozsnói Híradó*, 1903. október 11., 3. p.

38 *Rozsnói Híradó*, 1903. szeptember 6., 3. p.

39 Pályázat gróf Andrássy Dénesnének Rozsnón (Gömör vm.) felállítandó mellszobrára. *Rozsnói Híradó*, 1903. szeptember 20., 4. p.

40 Gróf Andrássy Dénesné szobra. *Vasárnapi Ujság*, 1904/8, 123–124. p.

41 *Rozsnói Híradó*, 1903. december 13., 2. p.

42 A Franciska-szobor pályázat elhalasztása. *Rozsnói Híradó*, 1903. december 25., 4. p.

Január 15-ig összesen 21 pályamű érkezett a szoborbizottsághoz. A mintákat az úri kaszinó nyári helyiségében állították ki, ahol a szoborbizottság tagjain kívül Ivánkovits János püspök és Sulyovszky István kir. tanácsos, uradalmi kormányzó is megtekintette ezeket és jegyzeteket is készítettek. A szobormintákat lefényképezték, hogy Andrassy Dénes grófnak is be tudják mutatni.⁴³ A nagyközönség is megtekinthette a szobormintákat, naponta délelőtt 10–12-ig és délután 2–4-ig volt rá lehetőségük.⁴⁴ A szobrokról dr. Oravecz Ödön által írt részletes értékelést a *Rozsnyói Híradó* közölte.⁴⁵

A szoborbizottság január 24-én ülést tartott, hogy értékelje a 21 beérkezett pályaművet. Meghallgatták Ivánkovits János katolikus püspök, valamint Hampel József udvari tanácsos, egyetemi tanár szakvéleményét is a szobormintákról. Andrassy Dénes gróf véleményét Szulyovszky István tolmácsolta. Mivel a gróf még nem döntött a nyertes pályaműről, a bizottság úgy határozott, hogy érdemi döntést csak a következő ülésén hoz. A január 30-án tartott ülés előtt megérkeztek Andrassy Dénes javaslatai is, így ezeket figyelembe véve határoztak:

Egyhangú határozattal nyújtotta a bizottság az első díjat (kétezer korona) a Három szív jeligés (20. számú) szoborműnek, amely mint azt a gróf is kifejezte, legjobban, sőt teljesen hűen eltalálta Franciska grófné vonásait a mellszoborban és amelynek mellékcsoportja is legjobban fejezi ki azt az intenciót, amelynél fogva az elhunyt grófné áldott emléket Rozsnyó város a szoborműben megörökíteni kívánja. A pályanyertes szobormű mesterei Horvay János szobrász és Szomolovszky műépítész.

Második díjat (1000 koronát) nyert tizenegy szavazattal hét, ellenében a Fekete szív jeligés (21. számú) szobormű, amelyet Ligeti Miklós szobrászművész és Jámbor Lajos és Bálint Zoltán műépítészek terveztek.

A harmadik díjat, (hatszáz koronát) általános szótöbbséggel a Caritas jeligés minta nyerte el. Szerzője Andrejka József szobrász, állami felsőbb ipariskolai tanár Budapesten.

Az első díjat nyert szoborművet a bizottság egyszersmind kivételre is elfogadta s a további teendőkre nézve öttagú bizottságot küldött ki. A díjat nem nyert pályaművekre nézve a bizottság akként határozott, hogy azokat záros határidőn belül igazolt tulajdonosaik átvehetik a száz korona költségtérítési összeggel együtt és elszállítani tartoznak. Az esetlegesen hátramaradó szobormintákat a kifizetett határidőn túl a helybeli tanintézeteknek ajándékozzák.⁴⁶

A szoborpályázat mintáit öt művész a szoborbizottságnak ajándékozta, s a többi pályamű egy része is Rozsnyón maradt.⁴⁷ Az első helyet nyert szoborminta alkotói a bizottság

43 Franciska grófnő szobormintái. *Rozsnyói Híradó*, 1904. január 17., 3. p.

44 *Rozsnyói Híradó*, 1904. január 24., 3. p.

45 Franciska-szobor. *Rozsnyói Híradó*, 1904. január 17., 4–5. p.

46 A szoborbizottság döntése. *Rozsnyói Híradó*, 1904. január 24., 2. p.

47 *Rozsnyói Híradó*, 1904. február 14., 3. p. A minták ma a rozsnyói Bányászati Múzeum gyűjteményét képezik és a múzeum Markó-féle épületében tekinthetők meg.

döntését követően Rozsnóra látogattak, hogy megtekintsék a szobor helyét. Bizonyos kérdéseket Krasznahorkaváralján Szulyovszky Istvánnal, Andrássy Dénes gróf uradalmi igazgatójával beszéltek meg. A szobor elkészítését 1905 tavaszára ígérték.⁴⁸

A pályázat győztese, Horvay János és Szomolovszky Ödön a szoborminta elkészülte után ismét Rozsnóra érkeztek, s azon a helyen, ahová majd a kész művet felállítani tervezték, teljes nagyságban bemutatták. Feymann László kérésére a szobor modelljét a főtéri bemutatás után a rozsnói gyógyfürdő nyári táncra szolgáló helye fölött állították fel.⁴⁹ Hogy meddig volt ezen a helyen, arról később már nem írtak a lapok.

A szoborminta elkészültét követően még mindig érkeztek adományok a szoborra. A *Rozsnói Híradó* közlése szerint az összegyűlt összeg 1904. július 19-én 22 226 korona 62 fillér volt.⁵⁰

A művészek 1905. február elejére készültek el Franciska grófné mellszobrával, amit el is küldtek Rozsnóra a szoborbizottságnak. A két művész a szobor mellékalakjainak elkészítését tavaszra ígerte.⁵¹ Május elején Eduard Schmucker müncheni építésmérnök és Mayer Géza uradalmi „erdőmester” megkezdte a szobor helyének és környékének nivellálását. A munka befejezését nyárra tervezték.⁵² Közben a szoborbizottság is ülésezett, s egyebek közt arról is határozott, hogy Holló Barnabásnak Andrássy grófné legelső szobormintája elkészítéséért 300 koronát utal át, amely összegben annak idején a művésznek adott megbízás idején megállapodtak.⁵³

A szobor alapozási munkálatait és a parkosítás előmunkálatait augusztus végén fejezték be.⁵⁴ A szoborbizottság szeptember elején tartott ülésén tagjainak sorába választotta Fáy István városi kapitányt is. Döntés született a szoborleleplezés időpontjáról is, amelyet október 25-re tűztek ki.⁵⁵

Szeptember elején közben Andrássy Dénes gróf hazaérkezett külföldi útjáról Krasznahorkaváraljára, ahonnan bekocsizott Rozsnóra, hogy megtekintse a Franciska-szobor alapozási munkálatait. A szoborral kapcsolatban beszélgetést folytatott dr. Markó Sándor szoborbizottsági elnökkel is. Hogy miről volt szó pontosan, arról nem tájékoztatott a lap.⁵⁶

48 Az első díjat nyert szoborminta... *Rozsnói Híradó*, 1904. február 21., 3. p.

49 A rozsnói Franciska szobor dekorális modelljét. *Rozsnói Híradó*, 1904. június 26., 3. p.

50 A Franciska-szoborra. *Rozsnói Híradó*, 1903. július 19., 2. p.

51 *Rozsnói Híradó*, 1905. február 19., 2. p.

52 A Franciska-szobor helye. *Rozsnói Híradó*, 1905. május 14., 2. p.

53 *Rozsnói Híradó*, 1905. május 21., 2. p.

54 *Rozsnói Híradó*, 1905. augusztus 30., 3. p.

55 A Franciska-szoborbizottság ülése. *Rozsnói Híradó*, 1905. szeptember 10., 2. p.

56 Andrássy Dénes gróf Rozsnón. *Rozsnói Híradó*, 1905. szeptember 24., 2. p.

A Franciska-szoborbizottság keretében létrehozták a szoborleleplezést rendező bizottságot is, amely szeptemberben tartotta első ülését. Ezen megegyeztek a leleplezési ünnepély dátumának megváltoztatásáról: az új döntés alapján nem október 26-án, hanem október 29-én délelőtt 11 órakor kerül rá sor. Mivel Andrassy Dénes a leleplezési ünnepséget minél kisebb arányúnak óhajtotta, a rendezőbizottság ennek alapján hozott meg bizonyos határozatokat. Olyan döntés is született, hogy meghívókat nem adnak ki, csupán értesítéseket. Megegyeztek a leleplezési ünnepség programjában is. Mivel arra számítottak, hogy nagyon sokan érkeznek majd távolabbról is a szoboravatásra, a rendezőbizottság saját feladatának tekintette, hogy e vendégek elszállásolásáról gondoskodjon.⁵⁷

A Rozsnyói Híradó október 15-i számában már részletesen tájékoztatták a lakosságot a szobor felállítással kapcsolatban, valamint közölték a felavatás programját is.

Rövid néhány nap múlva állani fog városunk főterén a jótékonyság nagyasszonyának, Franciska grófnének a szobra, melyet Horvai János és Szamolovszky Ödön szobrászművészek terve szerint Martinelli és Kabay, a kivitel kitűnő emberei készítettek.

A tervező művészek és szobrászok gyönyörű alkotása valóban díszére lesz nemcsak Rozsnyó városának, de az egész országnak. Nevezetes ez a szobormű azért is, mert megboldogult Erzsébet királynénk szobra után ez lesz a második, melyet hazánkban hölgynek emelnek.

A szobor mellékalakjai teljesen márványból vannak faragva. A modern kiképzésű talapzaton a nagyasszony mellszobra fehér lazi márvány, míg a posztamens aljában elhelyezett plasztikai csoportkép, valamint a lépcsőzet pozsicsai márvány. Az egész szobormű gyönyörűen elkészített, kettős terasszal bíró, lépcsőzetesen emelkedő magaslaton van elhelyezve.

A szobrot folyó hó 29-én fogják kegyeletes ünnepség keretében leleplezni. A leleplezésről szóló értesítés a következő: Andrassy Franciska Grófné megdicsőült emlékezetére Rozsnyó szabad bányaváros közönsége közadakozásból szobrot emelt. A nemes grófné jóságát és emberszeretetét hirdető szobrának 1905. október 29-én délelőtt 11 órakor lesz az ünnepélyes leleplezése. Az ünnepség sorrendje:

- 1. Megnyitó ének. Beethoven isten dicsőségére, előadja a rozsnyói püspöki szeminárium énekkara*
- 2. Ünnepi beszéd, mondja Markó Sándor dr. kir. tan., a szoborbizottság elnöke.*
- 3. Ének. Losonczy fohásza. Alkalmi szövegét írta Wahler Géza főgimn. tanár. Előadja a rozsnyói kath. és ág. hitv. főgimn. egyesített énekkara.*
- 4. Ünnepi óda. Írta és előadja Komoróczy Miklós főgimn. tanár.*
- 5. Alkalmi beszéd. Mondja Sziklay Géza polgármester.*
- 6. Költemény. Szavalja Schmidt Mariska k.a.*
- 7. Záró ének. Hymnusz.⁵⁸*

⁵⁷ A Franciska-szobor leleplezése. *Rozsnyói Híradó*, 1905. október 1., 3. p.

⁵⁸ Franciska grófné szobra. *Rozsnyói Híradó*, 1905. október 15., 1–2. p.

A rendezőbizottság többek közt arról is gondoskodott, hogy a felavatás napjának délutánján kellő számú vasúti kocsi álljon az utazóközönség rendelkezésére. Intézkedtek, hogy a Rozsnyóról délután 1 óra 43 perckor Bánréve irányába tartó személyvonat 20 perc késéssel induljon, hogy az ünnepség résztvevői is elérhessék.⁵⁹

Andrássy Dénes gróf Szulyovszky István uradalmi kormányzó társaságában október 18-án tekintette meg a már felállított szobrot, valamint a hely rendezési munkálatait is.⁶⁰ Október 19-én megérkeztek Rozsnyóra a szobor alkotói is, akik elégedettségüket fejezték ki a szobor elhelyezésével és környezetének kialakításával kapcsolatban. A szoborbizottság október 21-én hivatalosan is átvette alkotóitól a már teljesen kész Franciska-szobrot.⁶¹

Franciska márványból készült mellszobra egy magasabb stilizált obeliszkre került, amelynek négy oldalára kerültek a feliratok. A főoldalon az alábbi sorok olvashatóak:

ANDRÁSSY FRANCISKA
GRÓFNÉ
1838 – 1902

jobb oldali felirat:

ÖZVEGYEK, ÁRVÁK
ÜGYEFOGYOTTAK
JÓSÁGOS SZIVŰ
TÁMOGATÓJÁNAK

bal oldali felirat:

A HITÉLET, NÉPNE-
VELÉS, MŰVÉSZET
NAGYLELKŰ
PÁRTFOGÓJÁNAK

Hátsó oldal:

KÖZADAKOZÁSBÓL
EMELTE
ROZSNYÓ VÁROS
HÁLÁS KÖZÖNSÉGE

A stilizált obeliszk előtt Jézus, valamint egy kisfiú és kislány alakja került, kétoldalt pedig egy-egy hatyú díszíti.

59 Ünnepünk előkészületei. *Rozsnyói Híradó*, 1905. október 22., 2. p.

60 Ünnepünk előkészületei. *Rozsnyói Híradó*, 1905. október 22., 2. p.

61 A Franciska-szobor átvétele. *Rozsnyói Híradó*, 1905. október 22., 2. p.

A szobor felállításának eredeti kitűzött időpontjában, Franciska grófné halálának évfordulóján, október 26-án vármegyeszerte gyásztisztviszteleteket tartottak és kitűzték a fekete lobogót is. Rozsnyón valamennyi felekezet templomában, Krasznahorkaváralján a mauzóleumban Podraczky István nagyprepost, rozsnyói káptalani helynök tartotta meg az emlékmisét, amelyen Andrassy Dénes gróffal és Sulyovszky Istvánnal együtt megjelent az uradalom teljes tisztikara és személyzete, valamint Hámos László főispán is.⁶²

2. kép. Andrassy Franciska szobrának leleplezési ünnepsége

ANDRÁSSY FRANCISKA GRÓFNÉ SZOBRÁNAK LELEPLEZÉSI ÜNNEPÉLYE.

Forrás: Vasárnapi Ujság, 1905. november 5., 724. p.

A *Rozsnyói Híradó* a szobor leleplezése utáni napon jelent meg, így természetes volt, hogy ennek a számnak a vezércikke is a szoborleleplezéshez kötődött, valamint ugyan-ezen az oldalon közöltek egy erre az alkalomra írt verset is.⁶³ Komoróczy Miklós, a

⁶² Franciska grófné emlékezete. *Rozsnyói Híradó*, 1905. október 29., 2. p.

⁶³ Ünnepeinkre. *Rozsnyói Híradó*, 1905. október 29., 1. p.

Rozsnói Híradó szerkesztője ugyancsak írt verset erre az alkalomra, amit ő maga szavalt el az ünnepségen.

Ünnepünkre!

Óda Andrássy Franciska grófné

rozsnói szobrának a leleplezése alkalmára.

Írta és elszavalta: Komoróczy Miklós

*Itt egy szobor! A jóság, szeretet
Halhatatlanságát hirdető.
Kinek dicsére ez emeltetett,
Minden nők között fényes példa:
Egy fölmagasztalt női ideál,
Kiért ezreknek hő imája száll! . . .*

*Magyarok egén fényes csillagul
Ragyogott messze, láthatatlanul.
Fényét takarta, ámde melegével
Itt volt közöttünk szakadatlanul.
Melengető fényt, mikor ránk vetett,
Ezreknek éltetadó napja lett!*

*Érezték árvák, özvegyek, szegények
A fényes csillag enyhe melegét;
Fakadó bimbók, nemzetünk reményi
A puha fészket ő tőle nyerék.
Isten dicsére, nemzetünk javára
Ragyogott fénye a magyar hazára!*

*Hitnek, erkölcsnek, jónak és nemesnek
Hajlékot, áldást osztott fényivel,
– S ha Istenéhez könyörög a nép,
Imádság érte is száll égbe fel!
Gügyögő ajkkal gyermekek imája
A csillagot, óh! de sok helyen áldja!*

*Ismertük Őt! ... Bérces Gömör legjobban,
Hisz itt fakasztott öröm-könyeket...
S hogy meghalt, a gyász itt volt legnagyobb,
Itt sírtunk érte gyászos kényeket!
De most „örömben dobog már szívünk,
Mert az Ő napja legszebb ünnepünk!*

*Itt áll márványba vésvé példaként
Mint fölmagasztalt női ideál,
Kinek emléke időtlen időkig,
Nemzedékről nemzedékre száll!
Így él a jóság, nemes szeretet
Halhatatlan, örök életet!*

*Idők fogával dacoló leend
Az anyag, melyben lelke élni fog,
Pusztíthatatlan márványkő, a melyben
Nemes, nagy szíve még mindig dobog!...
Dobog, mert nemes, hő tettekre serkent,
Példával szolgál, jóra lelkesítő tanítást adva késő nemzedéknek
A szép jelenre szebb jövőt derít!⁶⁴*

Andrássy Dénes gróf felesége szobrának leleplezése alkalmából egy nagy összeget, 24 000 koronát adományozott különféle jótékony célokra.⁶⁵

A helyi sajtóban a szoborleleplezési ünnepséggel kapcsolatban minden apró részletet közöltek. A rendezvény előtt egy nappal beszámoltak róla, hogy a távolabbi vendégek már előző este és éjjel megérkeztek. Arról is tájékoztatták a koszorúzni szándékozókát, hogy a felavatási ünnepséget megelőzően a rendezőség jegyzékbe veszi a bemutatott koszorúkat, s ezeket a városháza előtt kiállítják majd, hogy a nagyközönség fél 11-ig megtekinthesse. A szervezőbizottság a koszorúk elhelyezésének sorrendjéről is döntött:

Andrássy Dénes gróf koszorúja valódi műremek lesz, ötszáz kaméliából művészileg van kötve. Az uradalmi tisztikar koszorúja is remek, ötszáz szegfűből áll. A koszorúkat a következő sorrendben helyezik a szobor talapzatára: Rozsnyó város, Rozsnyó városi testületek és intézmények, rozsnyói magánosok, Gömör vármegye közönsége, Rimaszombat város és ottani intézmények, Dobsina város és ottani intézmények, Jolsva város és ottani intézmények, gömörmegyei községek, egyházak és intézmények, Budapest székesfőváros és a fővárosi intézmények, Abaujtona megye és Kassa, valamint a megyei és kassai intézmé-

⁶⁴ Rozsnyói Híradó, 1905. október 29., 4. p.

⁶⁵ Andrássy Dénes gróf adományai. *Rozsnyói Híradó*, 1905. október 29., 3. p. Az erről szóló hír teljes terjedelmében a következő: „Andrássy Dénes gróf abból az alkalmából, hogy megdicsőült hitvesének, Franciska grófnénak a szobrát Rozsnyón ma leleplezni fogják, hétezer koronát küldött Markó Sándor dr. kir. tanácsos, a szoborbizottság elnökéhez. A küldött összegből a jótékony gróf óhajához képest kétezer korona adományban a rozsnyói püspöki zárda és kétezer koronában pedig a rozsnyói önkéntes tűzoltó-egyesület részesült. Háromezer koronát a város szegényei között fognak kiosztani. Küldött Dénes gróf ezenfelül még a vármegye alispánjának a kezeihez kilencezer koronát a vármegyei szegények között való kiosztás céljából és adományozott kisebb-nagyobb összegekben nyolcezer koronát a szomszédos vármegyék egyházainak, iskoláinak és egyeseinek a fölsegélyezésére.”

nyek, Zemplén vármegye és megyei intézmények, losonci kat. hitközség, vármegyék és vármegyei intézmények, községek és községi intézmények.⁶⁶

Azt is közölték, hogy a tervek szerint a koszorúk az ünnepséget követően még három napig maradnak a szobor mellett, s ezután elégetik ezeket, a rajtuk lévő szalagokat viszont előzőleg összegyűjtik, s a krasznahorkaváraljai Franciska-múzeumban helyezik majd el.⁶⁷ A várost feldíszítették a nagy eseményre.

A nagyszabású szoborleleplezési ünnepségről mind a *Rozsnýói Híradó*, mind pedig a *Sajó-Vidék* szinte minden részletre kitérő terjedelmes beszámolót közölt. A *Sajó-Vidék*ben megjelent egy CENTIFOLIUS nevű szerzőnek az ünnepségre írt, *Az ő szobra* című verse is.⁶⁸

A szoborleleplezésről szóló beszámoló a *Rozsnýói Híradó*ban *Apotheosis* címmel látott napvilágot:

Megvolt fenséges, szép nagy ünnepünk.

Andrássy Franciska grófné nagy jószágát, lelki nemességét immár egy remekbe készült szobormű hirdeti városunk főterén. S a pusztíthatatlan márványba vésett Nagyasszony megdicsőült alakja nagy-nagy tanulságul szolgál a késői nemzedékeknek. A szobor talapzatára hálával és kegyelettel elhelyezett virágkoszorúk és azok suhogó selyemszalagjai pedig az áldott emlékezetű Nagyasszonynak még a hideg kőben is dobogó szíve felé lehelik fölszálló illatukban a sok-sok szenvedő háláját, köszönetét.

Rozsnýónak új lakója támadt ebben a szoborban. Jóra és szépre vezérlő Génusza!

*Álljon ez a szobor az idők végtelenségig s álljon szilárdan, a miként megdönthetetlenül és örökké fennáll Franciska grófné emlékezete.*⁶⁹

Annak ellenére, hogy Andrássy gróf eredeti szándéka egy kisebb leleplezési ünnepély volt, távolabbról is nagyon sok vendég érkezett, s a rozsnýói és környékbeli érdeklődők is óriási számban vettek részt az ünnepségen. „A tarka sokaság sűrű tömegét díszbe öltözött bányászok, uradalmi erdővédek, tűzoltók és hajdúk kordonja osztotta meg rendben és tartotta tágas gyűrűben a szobor díszes helye körül. A kordonon belül foglaltak helyet a küldöttségek, az ünneplésben szereplők s a város és vidék előkelő hölgyei” – számolt be a *Rozsnýói Híradó*. Az ünnepség a tervek szerint pontosan 11 órakor kezdődött, „Beethoven *Isten dicsősége* című szép darabja csendült föl a szemináriumi énekhar hatalmas hangján s keltett áhítatot az ezrekre menő közönség szívében.”

66 Szoborleleplezési ünnepség. *Rozsnýói Híradó*, 1905. október 29., 3. p.

67 Szoborleleplezési ünnepség. *Rozsnýói Híradó*, 1905. október 29., 3. p.

68 *Sajó-Vidék*, 1905. november 2., 1. p.

69 *Rozsnýói Híradó*, 1905. november 5., 1. p.

Ezt követően Dr. Markó Sándor szoborbizottsági elnök mondta el ünnepi beszédét. Egyebek közt arról is szólt, hogy „Andrectti Anselm kőfaragó mester és Martinelli Antal s Gabay Sándor kőszobrászok dicséretesen segédkeztek. A szobor díszes környezetnek tervét Berndl Rikárd iparművészeti iskolai tanár készíté s azt némi átalakítással Schmucker Eduard építész valósította meg, a vasrács pedig Lipták és Juhász rozsnýói műlakatosok ügyességét dicséri.”

A szónok hosszan méltatta a grófné erőit, a rászorulóknak nyújtott támogatását, és más adományozásait:

[...] jótévő melegségével felszárította elhagyott özvegyeknek hulló könnyeit, meleg otthon teremtett elárvelt kisdedeknek, meleg ruhát s meleg ételt juttatott a sors fagyától didergőknek, s az éhezőknek s megtanította a kétségbeesett csüggedőknek hinni abban, hogy van isteni gondviselés, mely nem hagyja el a szűkölködőket, s mely oly kegyes lelkeket választ ki küldötteiül, kik nem hivalkodásból, de láthatatlanul a legtisztább lelki öröm érzetével tesznek jót embertársaikkal, miként az áldott emlékü grófné tette. (...) Ki tudná megmondani, hogy hány helyen buzgólkodott az ő segedelmével, hogy a hitnek a fáklyája a sötétségben mentül szélesebb körben világítsa? S ki tudná megolvasni azon lelkek számát, a kik az ő adományai által a tudatlanság homályából a nevelés és művelődés világosságába kivezettek? Sőt a szép és jó iránti lelkesedésének sugarával, nagylelkű pártfogásával még a művészetek fényének hatását is előmozdítani igyekezett. [...] Ezzel átadom a szobrot a szoborbizottság nevében Rozsnýó város közönségének gondos megőrzés végett, oly óhajással, hogy miután annak, a kit e szobor ábrázol, fő jellemvonása a szeretet volt, az ő szelleme és emlékezete tegye állandóvá e város lakói között a szeretet, a béke és a megalégedés áldásait!⁷⁰

A beszéd után lehullott a lepel a szoborról és megszólaltak a város összes templomának harangjai, eldördültek a tarackok is. A beszámoló szerint Andrassy Dénes a leleplezést követően le sem vette a szemét a szoborról. Miután elcsendesedtek az említett harangok és a tarackok, „lágy énekszó röppent föl a rozsnýói két főgimnázium egyesített énekkarának száz és száz ajakán. Losonczy Fohász-át Wahlner Géza tanár szép alkalmi szövegével énekelték”. Ezután következett a Komoróczy Miklós tanár által írt ünnepi óda. „Ezt szép antik ékszerrel ékes fekete díszmagyarban maga a szerző, Komoróczy Miklós tanár, lapunk szerkesztője szavaltta el. A hatalmas s a nagy teret teljesen betöltő hangon, szépen elszavalt jeles költemény nagy hatással volt az ünneplő közönségre.” Ezt követően Sziklay Géza polgármester szólt a jelenlévőkhöz és a város közönsége nevében vette a szobrot gondjába. Ismét vers következett: „Schmiedt Mariska egy fiatal, serdülő leánya lépett fehér ruhában az ünneplők elé s szavalt el egy kedves költeményt a lelki jószágban gazdag grófnéről, a ki életében a leánykát is jószágával halmozta el.”

A koszorúzás során többen is egy-egy mondat kíséretében helyezték el koszorújukat, Dénes gróf koszorúját Sulyovszky István, a grófi uradalom kormányzója helyezte el

⁷⁰ Rozsnýói Hiradó, 1905. november 5., 1. p.

az alábbi szavak kíséretében: „Leteszem e koszorút a legnagyobb szeretet nevében, a mely valaha élt!” Terray Gyula főesperes teljes egyházi papjaival együtt tette le az ág. hitv. evang. egyházmegye koszorúját, s hosszabban méltatta a grófné erényeit:

Megdicsőült szellem!

A míg testben éltél, nemes érzéked volt minden emberbaráti intézmény, mosolyod volt minden öröm, fájó érzésed volt minden fájdalom, könnyűd és vigaszod volt minden földi baj és szenvedés számára. Ezért van most emléked e szoborban megörökítve.

De hogy már meghaltál, hogy csak megdicsőült szellemed tekint le reánk az égből, mind azok, kikkel jót tettél, kiknek bekötözted vérző sebét, kiknek felszárítottad fájó könynyét, egy-egy fűmagot hoztunk és szórunk képmásod lábai elé, egy-egy rózsát ültetünk el szemeid elé, s te könnyeidért pedig mennyei hazádból az Isten könnyűjét, az égnek harimatát imádkozzuk le, hogy képmásod ezen kertje, örökké zöld, örökké viruló legyen és hogy a te áldott emléked, nem csak e kőszobor, de nemesen dobogó szívek hálájában is örökké éljen!

Íme én elhoztam kertetbe egy virág füzért, leteszem azt a gömöri ág. hitv. evang. ker. egyházmegye nevében, leteszem képmásod lábai elé, soha el nem évülő hódolattal...⁷¹

A rozsnói kat. főgimnázium koszorújának szalagjára a „Jótevőnk, áldjuk emlékedet” szöveget hímezték, amit az igazgató „Leteszem ezt a koszorút a jóság angyala tanulságul szolgáló szobrának a talapzatára tanári karunk és az ifjúság soha el nem múló hálája és kegyelete zálogául” szavak kíséretében helyezett el a szoborhoz. A koszorúzők között volt többek közt özvegy Andrássy Manóné grófnő, Andrássy Géza gróf, fiai, Károly és Manó grófok is, valamint Gömör vármegye, Rozsnyó város, a város valamennyi oktatási intézménye, egyesületei és más intézményei, a rozsnói és vármegyei egyházak, Dobsina, Jolsva és Putnok városok, Budapest székesfőváros, Kassa város, az Országos Állatvédő Egyesület, az Országos Bányászati és Kohászati Egyesület Borsod-gömöri Osztálya, a környékbeli jótékony egyesületek és még sokan mások. Figyelemre méltó, hogy a leleplezési ünnepség a *Himnusz* eléneklésével ért véget.

A grófné felavatott mellszobra hófehér márványból készült, s egy stilizált obeliszken helyezték el, amelynek talapzatán három alak látható. Krisztus egy kisfiút s egy nagyobbacska leánykát karjával szelíden átfogva tereli a szobor főalakja, a grófné felé, a leánya a grófné márványalakjára néz fel. Az obeliszken aranybetűs felirat olvasható az alábbi szöveggel: „Andrássy Franciska grófné 1838–1902. A jobb oldali szöveg: Az özvegyek, árvák, ügyefogyottak jóságos szívű támogatójának baloldalon pedig ez olvasható: A hit-élet, népnevelés, művészet nagylelkű támogatójának, a hátsó oldalon pedig ez olvasható: Közadakozásból emelte Rozsnyó város hálás közönsége.”

71 Rozsnyói Híradó, 1905. november 5., 3. p.

Megjegyezzük, hogy ez a mondat nem fedi a valóságot, ugyanis nem csupán Rozsnyó közönsége adakozott a szoborra, hanem ahogyan azt fentebb már láthattuk és a sajtóban folyamatosan közzétett adakozó személyek, községek neve stb. is bizonyítja, a szobor költségeihez jelentős mértékben járultak hozzá a szűkebb és távolabbi adományozók is.

Andrássy Dénes gróf az ünnepség befejeztével a résztvevők éljenzése közben kocsián Krasznahorkára hajtattott. Nem vett részt az ünnepi ebéden, amelyen egyébként 280-an jelentek meg, akiknek egyik része az úri kaszinóban, a másik pedig a városháza nagytermében kapott helyet. Ahogy ebben az időszakban az emlékjelek állítását követő ünnepi ebédeken szokásos volt, számos pohárköszöntő hangzott el. A legelsőt Markó Sándor, a szoborbizottság elnöke monda, dicsérte az Andrássyak történelmi szerepét, s „az Andrássy család dicső férfitagjainak fölemlítése és Nagyasszonyainak méltatása kapcsán most a polgári erényekben gazdag férj, Andrássy Dénes hitvesének, Franciska grófné emlékezetének gyújt fátylát”.

Bornemisza László alispán Andrássy Dénes grófot éltette: „a jótékonyosság és művészetek rokonvonását fejtegetve, megdicsőült nagynénje emlékezetének hódol s köszönti mindazokat, a kik a szobormű létesítésével az ő nagybátyját, Dénes grófot, a boldog embert még boldogabbá tették.” Sulyovszky István kir. tanácsos, uradalmi kormányzó a jelenlévőknek tolmácsolta Andrássy Dénes gróf üdvözlését és köszönetét, s poharát a lelkes közönségre, valamint a szobrot megalkotó két művészre ültette, amit még számos pohárköszöntő követett.

A díszebéd alatt sürgöny érkezett a gróftól az alábbi szöveggel: *Lelkem mélyéből eredő hálával üdvözlöm drága jó nőm szobrát leleplező közönséget. A városnak és a vezető szoborbizottságnak ezúton is köszönetemet küldöm.*

Öszinte tisztelettel: Andrássy Dénes⁷²

A koszorúkról három nap elteltével leszedték a szalagokat és a krasznahorkaváraljai mauzóleumba, Andrássy Franciska grófné végső nyughelyére vitték. Néhány felirat ezekről: „A krisztusi erények mintaképének, A jótékonyosság nemtőjének, A művészetek pártfogójának, Nem kőbe, de szívünkbe van írva neved, úgy őrizzük híven emlékedet, A közművelődési intézmények pártfogójának, A jótékonyosság megdicsőült angyalának, Hódolunk angyali jóságodnak, nemes erényeidet hirdetni és követni fogjuk” stb. A koszorúkat három nappal a felavatási ünnepség után elégették.⁷³

A Franciska-szoborbizottság november 25-én tartotta meg utolsó ülését, amelyen meghallgatták és tudomásul vették a számvizsgáló bizottság és a pénztáros, Gál Miksa jelentését, aki beszámolt róla, hogy a szoboralapból valamennyi kiadás rendezése után 321 korona 46 fillér maradt, amit a bizottság a Franciska-szobor fenntartási tőke alap-

⁷² Apotheosis. *Rozsnyói Híradó*, 1905. november 5., 3. p.

⁷³ Szoborleleplezési ünnepség. *Rozsnyói Híradó*, 1905. október 29., 3. p.

jául a városnak adott át.⁷⁴ Ezt az összeget Andrássy gróf ezer koronára egészítette ki. A gróf egyébként a szobor anyagának, talapzatának és a környezetének rendezéséhez tetemes összeggel járult hozzá. Ő fedezte a leleplezést követően a „szobormű háttérét képezendő növényzetet és annak elültetésével járó költségeket is”.⁷⁵

A város később gondoskodott a szobor védelméről is, amikor az időjárás hidegebbre fordult, „deszkából készült védőköponyeggel” fedték be.⁷⁶

Andrássy Franciska szobrának felavatását követően nem találunk híreket azzal kapcsolatban, hogy valamilyen kultusz kapcsolódott volna hozzá, értjük ez alatt, hogy halálának vagy születésének napja alkalmából koszorút vagy virágot helyeztek volna el, vagy megemlékezést tartottak volna. A Kossuth-szoborral ellentétben a Franciska-szobor az első Csehszlovák Köztársaság idején is helyén maradt, nem tudunk róla, hogy tervezték volna eltávolítását. Az 1938-as visszacsatolás után sem kötődött hozzá kultusz, s nem szenteltek neki figyelmet, amit annak tudhatunk be, hogy nem egykori politikai szereplőről van szó.

Abból adódóan, hogy a szobor a főtér központi helyén állt, a szocializmus időszakában bizonyos politikai megmozdulásokat a közelében tartottak meg. Ilyen volt például az az 1961. május 5-én a Franciska-szobor előtti megmozdulás, amelyen „Rožňava polgárai is kifejezték tiltakozásukat az imperialisták Kuba elleni gáztette ellen,”⁷⁷ de más politikai jellegű rendezvényeket is említhetnénk.

Csehszlovákia 1968-as megszállását követően néhány év eltelte után azonban megpecsételődött az emlékmű sorsa. Az ok egyrészt ideológiai jellegű volt, az úri Magyarország, a népet elnyomó burzsoázia képviselőjét látták benne, s mivel ráadásul magyar nemzetiségűnek tekintették, s dominánsan meghatározta a városképet, a kommunista-nacionalista városvezetés nem tűrte tovább, a helyiek és környékbeliek megrokonnyodására. A fő kezdeményező a Városi Nemzeti Bizottság elnöke, Ľudovít Lučko volt, de más személyek is akadtak, akiknek nem volt ínyére, hogy a város főterének központi helyén egy szerintük a „szegény népet kizsigerelő” grófnő szobra áll.⁷⁸

74 *Rozsnýói Híradó*, 1905. november 26., 2. p.

75 A Franciska-szobor fõntartására. *Rozsnýói Híradó*, 1905. december 3., 3. p.

76 A Franciska-szobor megvédése. *Rozsnýói Híradó*, 1905. november 12., 2. p.

77 *Gömöri Hajnal*, 1961. május 5., 2. p.

78 Edita Kušnierová rozsnýói mûvészettörténész *História jedného omylu* [Egy tévedés története] címmel egy ilyen állításra reagált 15 év távlatából egy, V. Lenka név alatt megszólaló rozsnýói nőnek, a kommunista párt *Pravda* című napilapja 1972. évi 109. számának 3. oldalán megjelent írására, a tényekkel cáfolva meg a szerző valótlan állításait. *Rožňavský mesačník*, 1990/12, 8–10. p.

1973-ban távolították el helyéről, s a krasznahorkaváraljai mauzóleum előtt (a főútnak háttal, s arccal a mauzóleum felé) állították fel, helye a rozsnyói főtéren azonban üresen maradt egészen 1984-ig, amikor oda a felszabadítók szoborcsoport került.

Az eredeti helyére való visszaállítás csak a rendszerváltás után jöhetett szóba. Sajnos, az akkori városvezetés tagjainak zöme leszavazta, hogy visszahozzák a szobrot Rozsnyóra. Görgey Árpád magyar városi képviselő ekkor közölte, hogy nem nyugszik bele a döntésbe, s felhatalmazást kért arra vonatkozóan, hogy ő felvállalja az ügyet, s mindent megtesz annak érdekében, hogy Franciska visszakerüljön Rozsnyó főtérére. Később a város illetékesei meggondolták magukat és fokozatosan ők is felkarolták a szobor visszahozatalának ügyét. Mivel a szobor restaurálásra szorult s a környezetét is vissza kellett állítani eredeti állapotába, a költségek biztosítása végett adománygyűjtést is meghirdettek. Az újraavatásra 1993-ban került sor. A szobor ünnepélyes leleplezésével a május 31-én tartott városi önkormányzati ülésen foglalkoztak a városi képviselők. Végső Viktor javasolta, hogy a szobor felavatása a Csemadok gombaszögi országos ünnepségével egy időben legyen, javaslatát azonban elvetették. Ugyancsak leszavazták Mátyus Gyula képviselő azon ötletét, hogy az ünnepségre hívja meg az önkormányzat Michal Kováč szlovák és Göncz Árpád magyar köztársasági elnököt.⁷⁹

Az újra felállított Franciska-szobrot körülvevő korlátra a szobor elé egy szlovák nyelvű bronz emléktáblát helyeztek el tájékoztatásul az alábbi felirattal:

FRANTIŠKA ANDRÁSSYOVÁ

1838–1902

VELKODUŠNEJ PATRÓNKE DUCHOVNÉHO ŽIVOTA, OSVETY A UMENIA,
DOBROČINNEJ PODPORITELKE BIEDNYCH, VDOV A SIROT
Z VEREJNEJ ZBIERKY POSTAVILI VĎAČNÍ ROŽŇAVČANIA V ROKU 1905
POMNÍK BOL ZNOVUPOSTAVENÝ Z PROSTRIEDKOV MESTA A ŠTÁTU
A Z VEREJNEJ ZBIERKY V ROKU 1993⁸⁰

Mivel az újraállítását követő három évtizedben a szobor állaga nagyon leromlott, időszerűvé vált az ismételt felújítása. Az újraállítás harmincadik évfordulója alkalmából, 2023. november 15-én a Városházán emlékünnepséget rendeztek. Az ünnepség egyik célja az volt, hogy felhívják a figyelmet a szobor állapotára és a restaurálás szükségességére.⁸¹

79 Kassai Kerületi Levéltár Rozsnyói Fiókleveletára. A rozsnyói városi önkormányzat üléseinek jegyzőkönyvei. 4. számú doboz.

80 Magyarul: ANDRÁSSY FRANCISKA/ 1838–1902/ A LELKI ÉLET, A MŰVELŐDÉS, MŰVÉSZET/ NAGY PATRÓNUSÁNAK,/ SZEGÉNYEK, ÖZVEGYEK ÉS ÁRVÁK JÓTÉKONY TÁMOGATÓJÁNAK/ ÁLLÍTOTTA A HÁLÁS ROZSNYÓIAK ADOMÁNYAIBÓL 1905-BEN/ AZ EMLÉKMŰVET ÚJRAÁLLÍTOTTA A VÁROS ÉS AZ ÁLLAM TÁMOGATÁSÁBÓL/ ÉS ADOMÁNYOKBÓL 1903-BAN

81 Spomienka na návrat pomníka Františky Andrassyovej. <https://roznavskenoviny.sk/spomienka-na-navrat-pomnika-frantisky-andrassyovej/> (utolsó megtekintés: 2025. 10. 4.)

Minisztériumhoz, s ekkor határoztak arról is, hogy a lakosság körében gyűjtést indítsanak a szobor javára.⁸³

A Kulturális Minisztériumhoz több pályázatot is benyújtottak, minden alkalommal eredménytelenül. Bekapcsolódtak az Általános Hitelbank (*Všeobecná úverová banka*) Alapítványa által meghirdetett Szlovákia kincsei (*Poklady Slovenska*) szavazásalapú támogatási programjába,⁸⁴ de itt sem jártak sikerrel.⁸⁵

Ez ideig annyi előrelépés történt, hogy a szobor jobb és bal oldalán lévő hatyúkat már restaurálási műhelybe szállították.

2. Andrassy Franciskához kötődő egyéb emlékjelek

A grófné Rozsnyón és környékén számos oktatási és más intézményt, egyházat, szegényeket, özvegyeket, árvákat stb. támogatott anyagiilag; férjével több alapítványt is létrehozta, egyebek közt oktatási vonatkozásúakat is.

Andrassy Franciska adományának köszönhetően menház épült az idők részére, amelyet 1904. október 21-én avattak fel a mai Šafárik utcában. Napjainkban a Bányászati Múzeum egyik részlege működik benne. Az épület homlokzatát egy fehér márványból készült dombormű díszíti, közepén a grófnét ábrázolja profilból, jobb és bal oldalon pedig két angyalka látható. A felavatásról megjelent rövid tudósítás:

Folyó hó 21-én délelőtt 11 órakor nyitották meg és adták át rendeltetésének a városi Franciska menházat. Az ünnepies megnyitás alkalmából nagy számban jelentek meg a menház-bizottság és a jótékony nőegylet tagjai. A menház bizottság nevében Sziklay Géza szólott röviden és adta át a menházat rendeltetésének és bízta annak gondozását a nő-egyletre, melynek nevében Törköly János egyleti jegyző mondott magvas és minden ízében költői szárnyalású ünnepi beszédet. A megjelentek azután megtekintették a mintaszerűen berendezett menház valamennyi helyiségét és mindannyian beírták neveiket a menház vendéglönyvébe.⁸⁶

Jelentős összeggel járult hozzá a rozsnyói zsinagóga felépítéséhez is. A Rozsnyói Zsidó Hitközség egy emléktáblán örökítette meg a grófné nagyvonalúságát. Az ünnepélyes felavatás meghívóját a *Sajó-Vidék* is közölte:

83 Felújítják Rozsnyón Andrassy Franciska grófné, gróf Andrassy Dénes felesége 20. század elején készült emlékművét. <https://www.bumm.sk/regio/2023/11/27/rozsnyo-gyujtest-inditott-andrassy-franciska-grofne-emlekmuyenek-felujitasara> (utolsó megtekintés: 2025. 10. 5.)

84 <https://rozsnyovidek.sk/2024/06/04/szavazzon-hogy-a-franciska-szobor-nyerje-el-a-felujitasi-tamogatast/> (utolsó megtekintés: 2025. 10. 5.)

85 Egész évben gyűjtenek a rozsnyói Franciska szobor megmentésére. <https://www.gomori-lap.sk/rozsnyo/egesz-evben-gyujtenek-a-rozsnyoi-franciska-szobor-megmentesere/> (utolsó megtekintés: 2025. 10. 5.)

86 *Rozsnyói Híradó*, 1904. október 23., 3. p.

A rozsnýói izr. hitközség boldog emlékezetű Andrássy Francziska grófné örök emlékeztére emléktáblát helyezett el templomában, melynek fölépítését a néhai nemes Úrasszony tekintélyes összeggel elősegítette. Az emléktáblát a hitközség f. hó 26-án délelőtt 11 órakor leplezi le és avatja föl az évenként megtartani szokott istentisztelet keretében. Ezen ünnepélyes alkalomra a hitközség a város t. közönségét ezennel meghívja.

Az ünnepély sorrendje a következő: 1. Gyászdal, 2. A 16. zsoltár, 3. Emlékbeszéd, 4. Héber ima a néhai Grófné lelkiüdvéért. 5. Gyászkar⁸⁷

5. kép. Franciska grófné szobra napjainkban

Forrás: L. Juhász Ilona felv., 2025

87 Sajtó-Vidé, 1905. október 19., 3. p.

A tábla felirata:

[legföül 2 héber szó]

CSÍKSZENTKIRÁLYI KRASZNAHORKAI

ANDRÁSSY FRANCISKA GRÓFNÉ

EMLÉKEZETÉRE

1838–1902

*Angyali jószágod áldja hálás szívünk
és e hely örökké élteti nemes emlékedet*

[legalul a jobb oldalon 2 sor héberül]

Mivel a zsinagógát az 1950-es évek végén lebontották, az emléktábla a Bányászati Múzeum gyűjteményébe került.

Egy korabeli hír szerint az evangélikusok Andrásy Franciska emlékére alapítványt szándékoztak tenni a majd egykor a templomhoz felépülő toronyban elhelyezendő harangra, amelyet Franciska-harangnak neveztek volna el.⁸⁸ Az evangélikus templomnak ma sincs tornya, így értelemszerűen a tervezett harang sem készült el.

Andrásy Franciska jelentős anyagi támogatásának köszönhetően a Menház mellett épült fel a Bányászati Múzeum díszes épülete is, amelyet 1912-ben nyitottak meg, majd 1943-ban összevonták a városi múzeummal.⁸⁹ Ez alkalomból egy emléktáblát is elhelyeztek az épületen, amely ma a Bányászati Múzeum kiállításán látható. A múzeum bejárata melletti domborműves díszítésben látható Andrásy Dénes reliefje, mivel azonban nagyon miniatűr ábrázolásról van szó, csak kevesen fedezik ezt fel.

Franciska emlékjeleinek tekinthetjük a róla készült portrékat, pontosabban azok másolatait is, amelyek halála után több helyen megtalálhatóak voltak. Rudnay Józsefné, a budapesti országos nőképző egyesület alelnöke például, aki 1903-ban látogatott Rozsnyóra, „a rozsnyói nőegylet által segélyezett városi kisdudóv intézetében [...] helyezte el gróf Andrásy Dénesné olajban megfestett arcképét”,⁹⁰ ugyanekkor a krasznahorkaváraljai alapiskolának ajándékozott egy Franciskáról készült olajfestményt.⁹¹

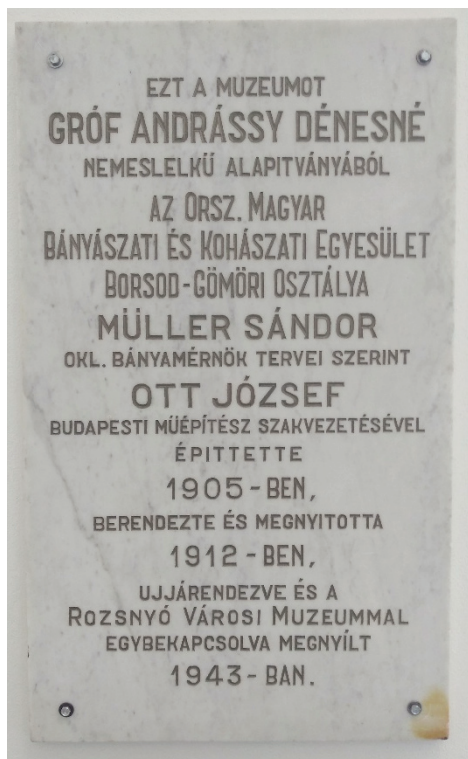
88 A rozsnyói Franciska-harang. *Rozsnyói Híradó*, 1903. február 8., 2. p.

89 <https://www.banmuz.sk/hu/informaciok/rolunk> (utolsó megtekintés: 2025. 10. 5.)

90 Scheffer Etelka: *A rozsnyói nőegylet 50 éves történetének adatai*. Rozsnyó, 1906, 62. p.

91 „Arcképleplezés az elemi iskolában. Említettük annak idején, hogy Rudnay Józsefné, a budapesti országos nőképző alelnöke a krasznahorkaváraljai elemi iskolának ajándékozta Franciska grófné olajban megfestett arcképét. Az iskola igazgatósága e képet köszönettel fogadta, az egyik tanteremben elhelyezte és folyó hó 25-én iskolai ünnepség keretében

6. kép. Az 1943-ban készült emléktábla

Forrás: Mogyorósi Norbert felv., 2022

Andrássy Franciska grófné máig élő kultuszának még számos bizonyítékát találjuk, például róla nevezték el a Főtéren 1993-ban létrehozott Contesa nevű bárt és kávéházat,⁹² ez azonban ma már nem létezik.

Amint arról a fentiekben már szó volt, Andrássy Dénes a rozsnýói felekezetek számára nagyobb összeget adományozott abból a célból, hogy felesége emlékére évente október 26-án emlékmisét/istentiszteletet tartsanak templomaikban és a krasznahorkai mauzóleumban. 2024-ben, Andrássy Franciska temetésének 120. évfordulója alkalmából a

leleplezte. Az ünnepség reggel fél 8 órakor Szkaupil József plébános, iskola igazgató szép beszédével vette kezdetét, a mely után a gyermekek szent misét hallgattak a templomban. Majd ismét a tanterembe vonultak, a hol előbb Traum Péter papnövendék alkalmi költeményét szavalta el egy kis iskolás leányka, ezután pedig Traum József tanító mondott beszédet. Az ünnepséget énekkel fejezték be, a melyet Frick György tanító vezetésével az iskolás gyermekek igen szépen adtak elő.” (Rozsnýói Híradó, 1903. május 31., 2–3. p.) Krasznahorkaváralján egy obelisz is őrzi a grófné emlékét és egy teret is elneveztek róla.

92 Zora Gemera, 1993. március 2., 1. p.

mauzóleumban tartott gyászmise nagy publicitást kapott, egyrészt az évforduló miatt, másrészt pedig azért, mert ritka kegytárgyakat is használtak ezen a szentmisén:

A Dénes gróf által egykor készítettett értékes liturgikus tárgyakat a Betléri Múzeum csak a nagyobb évfordulókon szállíttatja a mise helyszínére, mégpedig rendőri felügyelettel, szigorú biztonsági intézkedések közepette. Az egyik ilyen kivételes tárgy egy 265 drágakövel és gyönggyel díszített 18 karátos aranykehely, melyet a gróf Franciska halála után felesége ékszereiből készítettett, hogy egyetlen más nő se hordhassa többé azokat.⁹³

A magyar nyelvű emlékmisét Balázs Patrik krasznahorkaváraljai plébános celebrálta, a mise végén a várhosszúréti Andrassy Dénes Férfikar⁹⁴ énekelt.⁹⁵

ILONA L. JUHÁSZ

THE MEMORIALS OF FRANCISKA ANDRÁSSY IN ROŽŇAVA IN THE FLOW OF TIME

The memory of Franciska Andrassy, née Hablawetz (Vienna, October 4, 1838 – Munich, October 26, 1902), wife of Count Dénes Andrassy, is still vividly present in Rožňava (Rozsnyó) and its surroundings due to her refined social conscience and generous donations. This study surveys the memorials located in the present-day district seat (and its immediate vicinity) that evoke the memory of the popular Countess. Drawing on contemporary press reports, archival documents, and her own field research, the author devotes considerable space to the circumstances surrounding the erection of the Countess's bust, which still stands in Rožňava's main square (but has been relocated several times over the years due to changes of sovereignty and régimes), and the inauguration ceremonies of the sculpture, unveiled exactly 120 years ago in 1905. Furthermore, the study examines the memorial plaques in the town that refer to her generous donations and supportive gestures (alms-house, synagogue, one of the Mining Museum buildings, etc.), as well as her memorials in Krásna Hôrka (Krasznahorka) and Krásnohorské Podhradie (Krasznahorkaváralja).

⁹³ <https://rozsnyovidek.sk/2024/10/27/gyaszmise-andrassy-franciska-grofne-krasznahorkai-temetesenek-120-evfordulojan/> (utolsó megtekintés: 2025. 10. 6.)

⁹⁴ Az énekkar 4 falu: Hárskút, Jólész, Krasznahorkaváralja és Várhosszúréti jó hangú férfiaiából alakult 2012-ben.

⁹⁵ <https://rozsnyovidek.sk/2024/10/27/gyaszmise-andrassy-franciska-grofne-krasznahorkai-temetesenek-120-evfordulojan/> (utolsó megtekintés: 2025. 10. 6.)

LISZKA JÓZSEF

A kávéfőző asszony

Folklóradalékok a paraszti kávézás története egy aspektusához (A „nagyanyám meséi” ciklusból)

JÓZSEF LISZKA

The Coffee-Making Woman: Folkloristic Notes on an Aspect of the History of Peasant Coffee Drinking

Keywords: verbal folklore; village taunts; village jests; falucsúfolók; anecdote; comparative folkloristics; orality; literacy; folklorism

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v27y2025i4.03>

Az örökifjú Verebélyi Kincsőnek, az ő kávéjára mindig számítva, szeretettel

A báró még a kávéitalt, ezt a keserű szarlevet is képes leengedni a torkán. A görögök szállítják neki, egyenesen Sztambul segge lyukából. A kávé a törökök aljas mákonya. Gazemberség! Méreg! Ha Bulgáriában vagy Macedóniában elfognak egy szállítmányt, a kövébb görög kereskedőket megnyúzzák, dugtak-e bőrük alá mérgezett kávészemeket, hogy haláluk után, bosszúból, halálos kávécsérjék nőjenek a vérüket veszejtő földön. Az úr meg úgy szereti a kávé, mint a bort. Érthetetlen dolog.

(Darvasi László: A könnyemutatványosok legendája)

Gyerekkoromban peredi nagyanyám szokott emlegetni egy balga asszonyt, az illet éccéri asszonynak (adott esetben éccéri embémek vagy egyszerűen csak éccérinek) szokta titulálni, aki – mivel soha életében nem került kapcsolatba a babkávéval – a saját főzési szokásaira és tapasztalataira hagyatkozva azt gondolta, úgy kell elkészíteni, akár a babot. Azok a fránya pörkölt kávébabok viszont a szentnek sem akartak puhulni...

Jóval később került a kezembe Pelkó Péter közmondásgyűjteménye, amit lapozgatva eszembe jutott ez a gyerekkori emlék. A jeles „rosnyómegyei áldozár” ugyanis a következőt közli: „*Tud hozzá, mint bajcsi asszony a kávéfőzéshez. Megfőzte, mint a babot.*” (Pelkó 1864, 320. p.) Innentől érdekelni kezdett a dolog, mert a proverbium mögött nyilvánvalóan valamilyen epikus mag, történet lappang. Ahogy azt néhány évtizeddel Pelkó után Zámolyi Varga Mihály a *Gátfalvi arisztokraták* című, „humorisztikus korrajz a robotvilág-

ból” alcímű (műfajilag tényleg nem tudom másként definiálni) irományában is észrevette. A budapesti Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK) állományában a mű két vagy három kiadása található. A bizonytalanság abból ered, hogy a pozsonyi kiadást azon túlmenően, hogy volt egy szülő formátuma (Zámolyi 1897a), a kiadó, Tóvári Pelikán Krizsó (ezt megelőzően? párhuzamosan?) némileg megváltoztatott címmel besorolta az Oktató Népkönyvtár füzetek közé (is?). Ezek a példányok az OSZK-ban kolligátumként őrződtek meg, ám az eredeti, rózsaszín füzetborítokat és kísérfoldalakat is hozzákötötte az egykori gondos könyvtáros. Noha alighanem hiányosan, de nyilvánvaló, hogy az Oktató Népkönyvtár 6. évfolyamának egyes füzetében (a 6., 10–11., 12. egészen biztosan) a könyv egyes fejezetei láttak napvilágot, de ebből feltételezhetjük, hogy az egész mű megjelent ebben a formában is. (Zámolyi 1897b) Példányszámokról nincs tudomásom, a megjelenés helye azonban azt engedi feltételezni, hogy viszonylag nagy számban kerülhetett az olvasók kezébe. Aminek (ellenben!), lett légyen az akárhogyan, akármekkora példányszámban is, mivel egy lábjegyzetben történt apróbetűs felsorolásról van szó, a szájhagyományra gyakorolt hatását még minimálisnak sem igen gondolhatjuk. Megjegyzendő, hogy az egy évvel korábbi, némileg más című¹ nagybecskereki kiadásban ez az alább tárgyalandó jegyzék ráadásul még nem is szerepel. (Zámolyi 1896) Zámolyi Varga szó szerint a Pelkó-féle szóláshasonlatot ismétli, mégpedig utalva arra, hogy „köz népünk humora éppen páratlan”, majd lábjegyzetben folytatja: „ki győzné összeírni az adomákat, melyek p. o. e. következő közmondásokhoz fűződnek?” És ebben a több mint félszáz tételből álló jegyzékben szerepel a bennünket most érdeklő példabeszéd is: *Tud hozzá, mint bajcsi asszony a kávéfőzéshez.* (Zámolyi 1897a, 13. p.) Kérdés viszont, mi alapján állíthatta össze ezt a listáját. Kizárólag a Pelkó Péter említett gyűjteményéből való kimásolgatás révén egészen biztosan nem.² Persze emlékezetére támaszkodva is írogathatta,³ de talán mégsem lesz haszontalan, ha körülnézünk feltételezhető forrásai közt.

Kovács Pál⁴ több mint száz évvel korábbi, Győrben kiadott közmondásgyűjteményével több átfedést is mutat Zámolyi Varga jegyzéke, de fontosabb, hogy mostani

1 Érdemes odafigyelni a címváltozatokra is. Amíg a rózsaszín füzetborító *A gátfalvi arisztokraták. Humoros rajzok a falusi életből* címen hirdeti, addig a belső címlapon a *Gátfalvi arisztokraták. Humoros korrajz a robotvilágról* megjelölés szerepel. (Zámolyi 1897b) Ugyanez a címe az egy évvel korábbi, nagybecskereki (Zámolyi 1896) és a pozsonyi kiadásnak is. (Zámolyi 1897b)

2 A Zámolyi Varga által felsoroltak mindegyike ugyanis nincs meg a rozsnyói gyűjteményben, ami meg igen, például a *Mosolyog mint a rimóczi nyúl a nyárson* (Zámolyi 1897a, 13. p.), Pelkó gyűjteményében *Pislog, mint a rimóci nyúl* formában található, részletes magyarázattal. (Pelkó 1864, 287–288. p.)

3 Miközben ebbe az emlékezetbe különféle korábbi olvasmányélmények, hallomások, egyéb tapasztalatok révén kerülhetek adatok.

4 A szerző életrajzát és a szóban forgó gyűjtemény korabeli kontextusba helyezését s lehetséges forrásainak számbavételét a munka reprint kiadása kísérfüzetének két tanulmánya taglalja. (Horváth 2008; Perger 2008)

témánkat már itt is megtaláljuk:⁵ „*Tud hozzá, mint a' Bajtsi Asszony a' kávé főzéshez.* Ennek parantsolja egy Úri ember vendégei lévén, hogy főzzön kávé, azt vélvén, hogy ért hozzá; meg-főzi, mint a babot, ki-tálolja, 's az Urak' eleibe teszi.” (Kovács 1794, 234. p.) A következő, a maga korában kéziratban maradt lejegyzés egy lelkesztől, Kresznerics Ferenctől (1766–1832) származik, s noha a forrásra való hivatkozása az „emlékezet segítsége”, a szinte szó szerinti egybeesés a Kovács Páltól való átvétel feltételezését indokolja: „*Tud hozzá, mint a' Bajtsi Asszony a' kávé főzéshez* – ennek parantsol egy úri ember, vendégei lévén, hogy főzzön kávé, azt vélvén, hogy ért hozzá, meg főzi mint a' babot, ki tálolja, és az Urak elejbe teszi.” (közreadja: Mészöly 1928, 220. p.) Ez viszont (kéziratos jellege okán) nyilván sem a kortárs (vagy későbbi) írásbeliségre, sem a szójhagyományra nem lehetett hatással. A szólást a legközelebb Ballagi Mór gyűjteményében találjuk, a forrás megjelölése nélkül, miközben egyértelműen a Kovács Pál-féle közlésnek látszik megfelelni: „*Tud hozzá, mint a Bajcsi asszony a kávé-főzéshez.* Ennek egy úri ember kávé, adván, hogy főzze meg, azt bab gyanánt megfőzte, kitálalta és így elibe tette. (Ballagi 1850, 426. p.) Ezt követően (szinte ezzel párhuzamosan) közmondásgyűjteményébe Erdélyi János is besorolja, forrásként a Kovács Pál-féle gyűjteményt tüntetve fel: „*Tud hozzá mint bajcsi asszony a kávéfőzéshez.* K⁶. A bajcsi asszony úgy főzte meg és tálalta fel urak elé a kávé, mint a babot. K.” (Erdélyi 1851, 23. p.) Tudomásom szerint ezt követően, a főzés címszó alatt a Czuczor Gergely és Fogarasi János szótára is hozza, már Erdélyire hivatkozva: „**FŐZÉS**, (fő-z-és) fn. tt. főzés-t, tb. ~ék. 1) Cselekvés, midőn valamit főzünk. Főzéshez fogni, látni. Gombóc-, káposzta-, húsfőzés. Kávéfőzés. Ért hozzá, mint bajcsi asszony a kávéfőzéshez. (Km.⁷). 2) Mesterség, mely ételek készítésében áll. Főzést tanulni.” (Czuczor–Fogarasi 1864, 951. p.) Gyűjteményébe Sirisaka Andor is felveszi, még ugyanabban az évben, mégpedig Kovács Pál gyűjteményére hivatkozva: „*Tud hozzá, mint bajcsi asszony a kávéfőzéshez.* (Megfőzte, mint a babot.)” (Sirisaka 1890, 235. p.), miközben szó szerint a Pelkó-féle változatot hozza.⁸ Végezetül Margalits Edének „a millenium évében”⁹ megjelent

5 Perger Gyula Kovács lehetséges forrásait vette számba, amiket egyébként maga a szerző is felsorol. (Kovács P. 1794, 3–8. p.) Ezek között, mint minden hasonló esetben a legsebezhetőbbek „a Nemzete szájából” származó adatok, amiket utólag bajos ellenőrizni. Mindamellett a most szóban forgó szólás (és a kapcsolódó történet) alighanem tényleg a kora- és környékbeli szójhagyományban gyökerezik. (Perger 2008, 28., 40. p.) Azt viszont nem tudni, hogy melyik Bajcs lehet a jelzett település. Kis- és Nagybajcs az Észak-Dunántúlon, vagy Bajcs (Bajč, Szlovákia) Érsekújvár közelében, a Kisalföld szlovákiai részén?

6 A K. rövidítés utalás a Kovács Pál-féle gyűjteményre.

7 A Km. rövidítés Erdélyi János *Magyar közmondások könyve* című munkájára vonatkozik.

8 Emlékeztetőül: „*Tud hozzá, mint bajcsi asszony a kávéfőzéshez.* Megfőzte, mint a babot.” (Pelkó 1864, 320. p.)

9 E meghatározás a belső címlapon olvasható, miközben a megjelenés dátuma a következő lap alján 1897.

gyűjteményében is megtaláljuk, forrásként szintén Kovács Pál publikációját feltüntetve: „Tud hozzá, mint bajcsi asszony a kávéfőzéshez. (Egészben főzte.)” (Margalits 1897, 407. p.) Mivel a maga idejében ez a kiadás volt a legaktuálisabb, legfrissebb, nem kizárt, hogy Zámolyi Varga közvetlenül innen merítette a példáját, példáit.

A fenti szóláshasonlat tehát a régiségben megvolt, de mivel a mindennapi gyakorlatból mára teljesen kikopott (manapság nincs ember, aki a tudatlanságot ezzel a szóláshasonlattal illusztrálná), ezért az újabb, mégoly terjedelmes magyar szólás- és közmondásgyűjtemények sem tartalmazzák. Szemerikényi Ágnes vaskos (másfélezer oldalnyi!), az egész magyar nyelvterületre kiterjedő, a történeti anyagot is figyelembe vevő gyűjteményében (Szemerikényi 2009) sem találjuk a most szóban forgó proverbiumot, noha mind Ballagi Mór, mind Czuczor Gergely és Fogarasi János, mind Erdélyi János, Kovács Pál, Margalits Ede, Pelkő Péter és Sirisaka Andor gyűjteménye szerepel a forrásjegyzékében. További, napjainkban is közkézen forgó szólás- és közmondásgyűjteményeinkben sem szerepel. (pl. Bárdosi 2015; Forgács 2004; Litovkina 2010; O. Nagy 1995; Ujváry 1996; Ujváry 2001) Ami viszont jóval meglepőbb, Vajda Mária, a magyar falucsúfolókat monografikusan feldolgozó munkájában sem találom. (Vajda 2006)

A szóláshasonlat epikai alapja (már magából a szerkezetből adódóan) akkor is nyilvánvaló, ha publikálói nem fűznek hozzá magyarázatot.¹⁰ Amint fentebb láthattuk, a szótárkészítők általában mégis (hiszen a mindenkori olvasóról nem feltételezhetők, hogy ismeri a háttértörténetet), s mivel helynévhez is kötve van, adódik a falucsúfoló jellege.¹¹ Ez teljesen egyértelműen kiviláglik egy, Kálmány Lajos által közreadott kéziratos daloskönyv (kunsági: Sárréti dalkönyv) falusorolójából:

*Szent-Miklóson a kávé bab gyanánt megfőzték,
Hogy nem főlt adtak hozzá veszett teremteték;
De meg hogy ekképpen is lágyra nem főzhették,
Jó füstölt, disznó hússal csak ugyan megették.*

(Kálmány 1878, 179. p.)

Szendrey Zsigmond ugyancsak falucsúfoló kategóriában tárgyalja őket és gyűjt össze belőlük egy csokorra valót, amiből kiderül, hogy az eset kezd elszakadni a bajcsi

10 Erdélyi kötete végén forrásait bemutatja, értelmezi, értékeli. Kovács Pállal kapcsolatban megjegyzi, hogy „ő közle először világosító anekdotákat”. (Erdélyi 1851, 451. p.)

11 Kovács Ágnes a rátótiádák (falucsúfolók) típusmutatójához írott előszavában viszont hangsúlyozza, hogy ezek a történetek, mivel az adott térség szóbeliségében közismertek voltak, általában nem hangzottak el. Elég volt egy állandó szófordulattal utalni rájuk. (Kovács Á. 1990, 14. p.)

asszonytól, s az általánosodás irányába halad: „Ért hozzá, mint a bajcsi [...], a csetneki [...], szentmiklósi [...] asszony a kávéfőzéshez: sóban-vízben megfőzte, mint a babot s füstölthússal feltálalta; hasonló a véneki asszony spárgafőzése, ki csak a spárga tövét főzte meg, mert a szárát még éretlennek találta...” (Sz. Zs. 1926, 45. p.) Ugyanő egy évvel későbbi tanulmányában az epikai maggal bíró falucsúfolók körében újfent felsorolja ezeket a példákat: „Ért hozzá, mint a szentmiklósi asszony a kávéfőzéshez (bab gyanánt, füstölt disznóhússal megfőzte a csetneki [...], a bajcsi [...] asszony).” (Szendrey 1927, 38 p.) Mikszáth Kálmán, noha a falucsúfolók közt tárgyalja, de voltaképpen nemzetiségcsúfolóként emlegeti: „Sőt még a németek turpissága is sokszor lyukad ki ő rájuk: a csuszpajznak megfőzött kávé...” (Mikszáth 1879, 71–72. p. Vö. Mikszáth 1968, 297–298. p.)

Miközben tehát közmondásgyűjteményeink, ha nem is egyöntetűen, sorra hozzák a fentebb tárgyalt szóláshasonlatot, maga a magyarázó történet is meglehetősen korán adatható a magyar írásbeliségben. Mégpedig az állandó szókapcsolattá vált szóláshasonlat említése nélkül. Fáy András meséinek első, bécsi kiadásába még nem vette föl (Fáy 1820), de a második, bővített pesti kiadásban már szerepel, akár nagymamám szóhasználatában, konkrét településhez nem kötve:

A' kávé.

Egy tehetősebb parasztné, férje otthon nem létében Úri vendégségre hívta-meg szomszédnéit, 's Kávét főzött nekik. Nem tudván főzése módját csak mint babot tévé azt fel, 's főzé míg puhulását nem sejté. Rágja a' szomszéd – Koma – Sógor-asszony, 's lesi azt a' jó ízt, mely Urak kedves italává tévé. Végre ki fakad az egyik: már Néné! ha urak nem innák, én ugyan eb a' lelke kávéjából, meg nem innék egy kanállal, egy rúgott borjúért! Ugyan nem így vagyunk e' mi a' Módi – 's Nagy Urak' számos bohóságaival?

(Fáy 1828, 81. p.)

Istvánffy Gyula palóc adomákat és párbeszédet közreadó kis gyűjteményében, közelebbi helymeghatározás nélkül (viszont etnikaicsoport-csúfolóként) szintén hozza a történetet:¹²

12 Az Istvánffy Gyula által tervezett, de kéziratban marad, s végül Bodgál Ferenc révén 1963-ban kiadott palóc népköltési gyűjteményébe nem sorolta be az 1912-ben, az *Ethnographia* hasábjain megjelent gyűjtés darabjait. Istvánffy alighanem a könyv kéziratát valamivel korábban állíthatta össze, hiszen 1912-ben a Kisfaludy Társaságnak a kész („nyomdába adható”) kötet kéziratát felajánlja kiadásra. (Bodgál 1963, 17. p.) Mindamellett a kötet minden egyes közlése lokalizálva van, az *Ethnographia*-beli közlés darabjai meg nem. (Istvánffy 1963)

Kérdi a kereskedő a palócz asszonyt, hogy miért nem visz szemes kávé is? Dehogyan viszek! Vittem má jecczér, oszt régvelteő' jestyig mindég ott feött gyisznaóhúsval, mégis csörgött, pégy' rá is habartam má'.

(Istvánffy 1912, 105. p.)

Mindamellett a történet – a publikált (de akár kézirat) népköltési gyűjtemények anyagának tükrében – a szóbeliségben aránylag ritkán fordul elő. Pontosabban viszonylag kevés a feljegyzett és publikált változat. Pedig nyilván megvan (volt) a szájhagyományban, ám a mesegyűjtők ennek a műfajnak hosszú ideig (azt afféle mostohagyerekként kezelve) nem szenteltek különösebb figyelmet, s általában a későbbi gyűjtők sem kérdeztek rá. Ezért (is) hiányozhat olyan fontos és alapos munkákból, mint Balázs Livia vagy Villányi Péter a közelmúltban megjelent átfogó gyűjteményeiből. (Balázs 2025; Villányi 2022) A történet az emlékezetben nyilván háttérbe szorult, s ha a gyűjtő céltudatosan (a lehetséges témák száma a végtelenhez közelít, lássuk be, miért is jutna bármi az eszébe!) nem kérdez rá vagy nem tereli a szót a kávéra, akkor könnyen rejtve maradhat.¹³ Árnyalja a képet Balázs Livia a fentebb jelzett kötetben közzé nem tett ada-taival (lévén nem rábaközi a kutatópont), aminek közlési lehetőségéért ezúton is köszönetet mondok.¹⁴ A győri Rómer Flóris (korábban Xántus János) Múzeum adattárában található a következő, alighanem Fertőszentmiklóstra vonatkozó történet:

Ért hozzá, mint szentmiklósi asszony a kávéfőzéshez

*Na persze, ez is annyira ért hozzá, mint a szemmiklósi menyecske a kávéfőzéshez. Ugye ennek az ura eccer Győrbe vót, aztán valahun kávé ivott, aztán izlett ugye, aztán a is vett kávé. Otthon örömmel odaadja a fiatalasszonynak, hogy na, mit hoztam? mire hazagyű-vők, főzd meg! Leste az asszon, hogy mi a fene lehet az, megkérdezni nem akarta senki-től, nehogy megszójják, a vigin aztá arra jutott, hogy ez bab. Meg is főztő finomul főzelék-nek, füstűt sódérral. Na, gondúhatod, mit szót az ura! Na hát ezér mondják az illen min-denhe értőkre...*¹⁵

Ugyanabban a kézirat gyűjteményben található egy hiányos feljegyzés („Ért hozzá, mint bajcsi asszony a kávéfőzéshez. A kávébabot odaadták, hogy főzze meg, hát meg-

13 Levélbeli megkeresésemre Magyar Zoltán azt válaszolta (amit ezúton is köszönök), hogy a történettel gyűjtései során nem találkozott, „igaz, nem is kerestem”. (2025. 10. 15.) A gyűjtési esetlegességekhez és azok szempontjainak történeti meghatározottságához lásd pl. Kovács Á. 1990, 10. p.; Liszka 2024, 19–20. p.; Žeňuchová 2016, 82. p.

14 Ahogy Lanczerdorfer Zsuzsannának is köszönöm jelen kézirat elkészítéséhez nyújtott levélbeli és telefonos segítségét.

15 Adatközlő: Id. Balázs József, Rábapordány, 1910, r. kat. Énekes Kálmán (sz. 1894) tanító (Rábapordány, Sopronkövesd, Sopronhorpács, Sopron) kézirat gyűjtése 1975-ből. (XJM-Na. 353-56/67)

főzte főzeléknek”), amiről gyanítható, hogy talán nem is a szóbeliségből, hanem irodalmi forrásból származhat. Akár inspirálhatta is a gyűjtőt, s ennek köszönhetően juthatott a fentebbi, rábapordányi történethez, aminek gyűjtési ideje kísértetiesen egybeesik azzal az időponttal, amikor nagyanyám mesélt nekem a balga *ëccëri* asszonyról. Lehet, hogy nagyjából az 1970-es évek volt ebben az esetben a tizenkettedik óra?

Kovács Ágnes az igaz, valóban megtörtént, konkrét esettől a falucsúfolóvá, mesévé, majd egy általános szöveggé válásnak tetszetős sémáját adja: „1) András András csíkmenasági ember így és így járt, 2) ugyanez a történet a menasági emberről, 3) a csíki székelyről, 4) a székelyről, 5) az egyszeri emberről.” (Kovács Á. 1990, 13. p.) Ez steril, afféle laboratóriumi környezetben, egyes esetekben teljesen kézenfekvőnek tűnik, mivel viszont a legtöbb magyar falucsúfoló nem áll meg önmagában, a nemzetközi anyagba való beágyazottsága egyértelmű, a fenti séma létjogosultsága azonnal megkérdőjeleződik. Hacsak nem feltételezzük, hogy egy magyar eredetű megtörtént eset textualizálódott a szöveges folklórban, majd Európa-szerte elterjedt. Na ugye, hogy nem. Egyes esetekben stimmelhet a séma, viszont ott meg kell nézni az elterjedtséget. Feltételezem, hogy alighanem lokális, regionális elterjedtséggel van az ilyen esetekben dolgunk. De ezt meg kellene vizsgálni, s ennek nem ez a rövid tanulmány a terepe. Mindamellet ezeknek a történeteknek a hangulata, az érvrendszere a valóban megtörténtséget imitálja még akkor is, ha köztük két évszázadnyi időbeli, és sok száz (ezer) kilométernyi távolság is van. A továbbiakban ebbe az irányba szeretnék elmenni.

Az általam ismert szlovák és cseh változatok meglepően egybecsengenek a magyarokkal, azzal a különbséggel, hogy tudomásom szerint sem a szlovák, sem a cseh proverbiumanyagban nem kapcsolódik hozzá állandósult szóláshasonlat. (pl. Čelakovský 1949; Zaorálek 1963; Záturecký 1896) Ismereteim szerint az első szlovák nyelvű variánsa Jozef Ignác Bajza, a maga korában (szlovák viszonylatban) egyedülálló anekdota-gyűjteményében található:

312. Az uraknak fura ízlésük van

Egy jómódú, gazdag paraszt egyszer azt mondta a feleségének: „Asszony! Főzzünk egyszer már mi is azt a kávé. Hál’ Istennek, megvan rá a pénzünk, és keményen megdolgozunk érte. Ezért néha mi is megengedhetünk magunknak valami jobbat. Na, hát akkor vegyé! – mondta a feleség. Az első adandó alkalommal tehát a gazda vett két fontnyi szemekávé, amit a felesége mind, ahogy volt, beleöntötte a fazékba. Mivel nem puhult, reggeltől délig főzte. Aztán egy tálba öntötte a vízzel együtt, és bableves módjára kanállal nekiláttak enni. A férj sokáig csóválta a fejét, végül kijelentette: ezeknek az uraknak azért fura ízlésük van!”¹⁶

16 312. Páni mágú čudnú chuť. Nekterý dobre stogícý, magitný sedlák powed’el ráz manželce swogég: ale babo! nawarme mi sebe tež guž též kávy; wšak, i máme chwála Bohu za čo,

Noha egyes kutatók feltételezik,¹⁷ hogy Bajza forrásainak egy része a korabeli szlovák szájhagyományban gyökereik, ezt bizonyítani bajosan lehet. Anekdótáinak csaknem a felét Andrád Sámuel kétkötetes gyűjteménye alapján ültette át szlovákra (vö. Liszka 2025), ez a szöveg viszont nem tartozik közéjük.

A 20. századi szlovák szóbeliségből a most tárgyalt anekdotatípus több lejegyzett variánsa is a rendelkezésünkre áll. Ezekből lássunk egy Trencsén és egy Gömör megyei példát. Az alábbi nagyjából abból a térségből van, ahol Bajza is élt. Csak hozzávetőlegesen száz évvel későbbi állapotokról tudósít:

Hogyan főzték régen a kávé

Régen teljesen más volt, mint ma. A nők otthon voltak, csinálták, amit tudtak, mi pedig bejártuk a világot. Itt burgonyán és tejen éltünk, mert nem volt elég kenyér.

Egyszer valaki hazatért a világból, és babkávét hozott Németországból. Amikor hazaért, odaadta a feleségének, papírral (használati utasítással? papírcsomagolással?) együtt, és megkérte, hogy reggel főzzön neki kávé. Reggel a férfi még aludt, a nő pedig főzte a kávé. Edénybe vizet tett, meghámozta a burgonyát, felvágta, hozzáadta az edénybe, lefedte, és hagyta főni.

Amikor megfőtt, zsíron pirított lisztből rántást készített, összekeverte, majd felébresztette a férjét, hogy a kávé leves készen van.

A férfi asztalhoz ült, a felesége pedig egy kis tálba öntötte neki a főztjét. De valami nem stimmel a férjnek. Megkóstolta, de nem lehetett megenni. Először dühbe gurult, de aztán elmagyarázta neki, hogyan kellett volna csinálnia. És amikor a legközelebb kávé hozott, megtanította neki, hogyan kell azt főzni.

Így volt! És így főztek az emberek, még akkor is, amikor az első teát Oroszországból hozták.¹⁸

i narobíme sá dosti; mužeme pretož ag mi nekdi nečo lepšieho chlúpuť. No kúp gég ged'i-ňe; rekla žena. S prwú techdi priležitostú kúpil dwa funti, a žena wšecku na ráz tak, gako bila, do hrnca wšipala, i, že nezmakala, od rána až do weľkého poledňa warila. Potom wiki-dala na misu ag z wodu, a na spúsob bóbowég poléwki ližicami gu gedli. Manžel dlho krútice hláwu na posledí reknúl: ti Páňi mágú predce čudnú chuť! (Baiza 1795, 234–235. p.)

17 További irodalommal lásd: Liszka 2025, 86. p.

18 **Ako kedysi kávu varili.** Voľakedy to bolo celkom ináč, ako je to včul. Ženy boli doma, robili, čo ktorá mohla a my sme chodili po svete. Žilo sa tu o zemiakoch a o mlieko, lebo tu nie je dost chleba.

Raz sa jeden bol vrátil zo sveta a doniesol zrnkovú kávu z Nemecka. Keď prišiel domov, dal ju žene a vraví, aby ráno uvarila kávu a dal jej ju aj s papierom. Ráno muž ešte spal a žena varila tú kávu. Nabrala do hrnca vody, oškrabala zemiaky, pokrájala ich, dala do hrnca, hrniec prikryla a tak to nechala variť.

ed' to už bolo uvarené, spravila na masti zasmažku, zatrepala to a za chvíľu išla zobudiť muža, že polievka z kávy je už hotová.

Muž sadol za stôl a žena mu išla nalievať do misky. Akosi sa mu to nezdalo. A keď to vyliala, okoštoval, ale nemohol to jesť. Najprv sa nazlostil, ale potom jej povedal, ako to mala spraviť. A keď druhý raz prišiel aj s kávou, naučil ju to variť.

Hogyan főzte nagyanyánk a kávé a hússal

Nagyapánk gyakran járt Pestre. Gyümölcsöt és más dolgokat is szállítottak oda. Borral is jártak, hordót vittek a szekéren, mert csak szekérrel jártak. De nem ám csak oda szállítottak, hanem mindig vissza is hoztak valamit. Ezt cserének nevezték. Így került cukor és mindenféle dolog a konyhába és a házba, és egyszer kávé, feketekávé is hozott.

Hazajött és azt mondta, nézzétek, micsoda újdonságot hoztam. Öreganyánk nem tudta, mi az a feketekávé, nem ismerte, azt sem tudta, mire való, mit kell vele csinálni. Azt hitte, hogy ha fekete, mint a fűszer, akkor a húshoz való. A húst vízbe tette főzni, és a feketekávé is hozzáadta. Azt mondta, hogy a bab helyett – azok a kávészemek elég hasonlóak voltak.

Nagyanyánk sokáig főzte a babot, és minél tovább főzte, annál keményebb lett. Csodálkozott, hogy lehetséges ez, hogy ennyi idő után is kemény maradt. Csak amikor a hús teljesen megfőtt, hagyta abba annak a babnak főzését, s rájött, hogy ez nem bab. Nem tudta, mi volt az, akkoriban még nem ismerte a feketekávé.¹⁹

Ezek valóban igaz történeteknek (a Kovács Ágnes-féle, fentebb bemutatott séma első fázisának) tűnnek, miközben Bajza szövegére is meghökkentő módon rímelnek, és (úgy tűnik) viszonylag széles körben elterjedtek (mind történetileg, mind földrajzilag). Közbevetőleg jegyzem meg, hogy olyannyira hitelesnek, igaznak tűnnek, hogy még az oly tapasztalt kutatót, mint Balázs Lajost is megtévesztik. Aki készpénznek vett egy, Csíkszentdomokos paraszti társadalmá polgárosodásáról, a vasúttal együtt érkező új és korábban ismeretlen termék- és ételféleségekkel kapcsolatban közreadott tanulmányában:

Az új és ismeretlen termékek fogadtatására derűt keltő és [a] táplálkozási kultúrára is jellemző példa a kávé és a kávézás – „úri” kedvtelés – megjelenése Szentdomokoson. Egy

Tak to bolo veru! A tak robili a varili ľudia aj keď doviezli prvý čaj z Ruska.

(Dlhé Pole, okr. Žilina, 1947) (Gašparíková 2001, 771. p. pozn. 1031)

Ugyanebben a térségben (Veľké Rovno, okr. Žilina) 1980-ban lejegyzett hasonló történetet közöl egyébként Ján Michálek az ismeretlen tealevélről: *Drotárová žena a čaj* (Michálek 1987, 35. p.)

- 19 **Ako sa stará mať kávu s mäsom varili.** Náš prastarý otec chodieval často do Pešti. S ovocím a aj iné veci tam vozili. S vínom tiež chodili, na voze mali sud, lebo len na vozoch chodili. To ale nebol len tak, že tam niečo viezli, vždy aj nazad mali naložené. Hovorilo sa tomu na výmenu. Odtiaľ doniesol cukor a všetko možné do kuchyne a do domu a raz tak doviezol kávu, čiernu kávu.

Prišiel domov a hovorí, že pozrite, čo som nového doniesol. Stará mať nevedela, čo je to čierne káva, nepoznala ju a ani nevedela, keď ju doniesli, na čo to je, či sa s tým má robiť. Mysleli si, že keď je to čierne ako korenie, že to do mäsa patrí. Postavili mäso do vody variť a tá čiernu kávu s ním. Povedali, že namiesto fazule – tie bobuľky sa dosť podobali.

Dlho, dlho varila stará mať tú fazuľu a čím dlhšie ju varila, tým bola akási tvrďšia. Divila sa, čudovala sa, ako je to možné, že po toľkom namákní, stále bola tvrdá. Až keď sa mäso celkom uvarilo, prestala variť aj tú fazuľu a vedela, že to fazuľa nie je. Čo to bolo, nevedela, čiernu kávu vtedy veru ešte ani ona nepoznala.

(Ochtiná, Gemer, 1984) (Michálek 1987, 29. p.)

néprajzi gyűjtés alkalmával mondta el néhány 70 év körüli asszony, hogy valamikor a húszas években egy társasági összejövetelre ők is vásároltak „két maréknyi” feketekávé, mert hírből hallottak róla. „Beleöntöttük a kávészemeket egy fazék vízbe, főztük és főztük, kóstoltuk, aztán még főztük, s az Istennek se értettük, hogy mi ezen a jó.”

(Balázs 1999, 93. p.)

Szinte szó szerint arról számol be, amiről Fáy András a maga utánozhatatlan szarkazmusával, valamint Bajza csaknem két évszázaddal korábban már hírt adott! Illetve amiről Balázs „adatközlői” történetével (történeteivel²⁰) nagyjából egy időben (illetve néhány évtizeddel még korábban) a cseh néprajzi kutatás részletesen beszámolt. Arra most itt nincs okom, hogy a kávézás szokásának cseh paraszti környezetben való elterjedését vizsgáljam, mindössze arra mutatok rá, hogy a délnyugat-csehországi térség (Chodsko) vonatkozásában Jan František Hruška az első találkozást a kávéval, a „legidősebb visszaemlékezők” tanúsága alapján a 19. század harmincas éveire teszi, miközben megemlíti (mivel nem ismervén annak módját), a szemeskávét mint babot főzték hosszú ideig.²¹ František Homolka Közép-Csehországból hoz két hasonló, igaznak vélt történetet.²²

Nagyjából ugyanerre az időszakra vonatkozik az 1877-ben Mélykúton (mai Bács-Kiskun m.) született Fenyő Miksa témánkra vonatkozó emléke is:

...az öreg Baloghné jött látogatóba hozzánk, anyám mindig kávéval kedveskedett neki. „Már maga hogy főzi a kávé, Slajfonyné asszony?” (a Fleischmann szónak többnyire kitékérték a nyakát, aki jól mondotta, az is Flajsmand-ot mondott) – kérdezte az öreg Baloghné. Mert hogy ő órákig főzte a kávébabot, nem akart megpuhulni.

(Fenyő 1994, 36. p.)

20 Nem tehetek róla, nekem fura ez a „néhány 70 év körüli asszony”, aki(k)től aztán szó szerint idéz a szerző. De mégis: melyiktől a „néhányból”?

21 „...s malým neporozuměním a z něho i s nemalými svízely: vařila zrnka celá, musela variti dlouho a hodně, aby přece něco vyvařila.” (Hruška 1905, 364. p.)

22 *Z historie kávy. Neboška maminka moje dostala jednou vod farcký kuchařky taky trochu tej meducíny uš upražený. Tak ji pekně uvařila, potom ji dala na talířek, posypala cukrem a pekně ji vomastila. Ale řák ji to nejelo. To ce ví, že se tym moc nechlubila, aš nám to jednou vypravovala (Zlosejn). To zas jednou jel formani vod Prahy a rostrch sej im pytel s kafem Tak bylo sypaný vod Postřizina až ke Kozomínu. To ce ví, lidi si ho nasbírali, ale vařit ho neumněli. Jen v Postřizíně šenkýřka. Tak tam přišla bába, a ptala se, jak to vaří. Já to vařila, povídá, žíci sem to míchala, a eště to nebylo mněký. – No to ho musíte upražit, umlít, a pak vařit a dát mlíko, teprva potom je to hotový. – A já! povídá ta žencká, to je moc dlouhý, a to žádná polívka tak dlouho netrvá. (Dřínov) (Homolka 1909)*

„A kávéfogyasztás a jólét jele volt”, mondja, s megemlíti, hogy Arany Jánosékkal kapcsolatban egy rokon arról beszélt, olyan jól ment nekik, hogy „még kávéztak is”.²³ (Fenyő 1994, 36. p.)

Világos, hogy ebben az időben kibogozhatatlanul kavargtak és keveredtek (tágasan értelmezve²⁴) a kései reneszánsz óta terjedő vándortörténetek az időnként alighanem a valóságban is meg-megismétlődő, a tájékozatlanságból fakadó szerencsétlenkedések jóízű továbbmesélésével.

A későbbi szóbeliségből lejegyzett történetek e kettős erőter által megerősített emlékezet termékei.

A nemzetközi mesetípusok katalógusa az ATU 1339C típusszám²⁵ alatt tartja számon a *Magyar népmesekatalógus* (MNK) által kávéfőző asszonynak titulált elbeszélés-típust és a történetnek bosnyák, bolgár, egyiptomi, finn, ír, lengyel, lett, litván, magyar, német, olasz, osztrák, skót, svájci, szerb, szlovák, ukrán előfordulásait adatozza. (Uther 2004, II: 140. p.)

Megemlítem, hogy a magyar mesetípusok katalógusa szerint voltaképpen ugyanebbe a képzetkörbe, az ismeretlen ételről szóló történetek egyik altípusába (MNK 1339BI*) sorolható Kovács Pálnak egy további közlése is: „Érti, mint a' Véneki Aszszony a' spárga főzést. Ez a' tetejét a' spárgának le-metélte, gondolván, hogy éretlen, 's a' tövét főzte meg.” (Kovács P. 1794, 235. p. Vö. Kovács Á. szerk. 1990, 216. p.) A nemzetközi mesekatalógus tágabban értelmezett kategóriaként tartja számon,²⁶ ahol a bolond a gyümölcs (banán, görögdinnye, szilva) ehető részét eldobja, a maradékot (héjat, magot) meg keserűnek, ehetetlennek találja: ATU 1339B. Közben utal arra a magyar változatra is, ahol egy tudatlan nő csak a spárga szárait főzi meg, mert úgy gondolja, hogy a teteje még nem érett meg. (Uther 2004, II: 139–140. p. Vö. Pöge-Alder 2007)

23 Vámbéry Ármin emlékirataiban, nagyjából hasonló időszakra vonatkozóan, hasonló összefüggésben említi ugyanezt: „a kávé és a tej a csemegeféle osztályába tartozott nekünk...” (Vámbéry 1905, 11. p.)

24 Tágan értelmezve ebbe az elbeszéléscsaládba (ATU 1339: *Strange Foods*) tartoznak mindazok a történetek, amikor valami ismeretlent, tudatlanságból fogyasztható ételnek nézve megesznek. A jelzett anekdotabokor egyik extrém ágának (véletlen kannibalizmus; rokon az urnában. ATU 1338G: *The Relative in the Urn*) alighanem az egyik legkorábbi európai fölbukkanása (arab előzmények után) a 15. századi itáliai mókamesternél, Poggiónál jelenik meg (Poggio 1906, 135–136. p. Vö. Pöge-Alder 2007, 1004–1005. p.), majd a történet egy Amerikába került és ott elhunyt rokon hamvainak egzotikus, amerikai élelemkiegészítőnek, instant italpornak tekintett és rendszeresen fogyasztani kezdett esetét elbeszélő városi legendáival bezárólag napjainkig él és virul. (vö. Ranke 1973; Ranke 1978, 286–290. p. Példái, tényleg csak találomra: Brednich 2009, 73–76. p.; Janeček 2009, 180–182. p.)

25 *Woman is Unacquainted with Tea/Coffee.*

26 *Fool is Unacquainted with Bananas (Watermelon, Plums)*

Végezetül, hogy keretes szerkezetet adjak jelen írásnak, térjünk vissza nagyanyám szólásához. Sajnos nem emlékszem, milyen beszédhelyzetben hozta elő, de egészen biztosan nem történetként, hanem inkább afféle intésként vagy példabeszédként: úgy járt/nehogy úgy járj, mint az egyszeri asszony, aki babként főzte a babkávét. Hogy honnan ismerhette, már soha nem fog kiderülni. Ilyen esetekben mondjuk azt, hogy a szájhagyományból...

Irodalom

- Baiza, Jos. Ign. 1795. *Weselé Učínki, a Rečeňj, které k stráweňu trúchliwích hod'in Zebrał, a widál Jos. Ign. Baiza. Farár Dolno-Dubowský. W Trnawe, u Wáclawa Gelinka privil. Knihotláčara.*
- Bajza, Jozef Ignác 1978. *Veselé príbehy a výroky.* Doslov napísal a vysvetlivky spracoval Jozef Minárik. Bratislava, Tatran.
- Balázs Livia 2025. *Népi próza a Rábaközben.* Budapest, Balassi Kiadó. /Magyar Népköltészet Tára, XXII./
- Balázs Lajos 1999. A polgárosodás jelei (tünetei) egy hagyományörző paraszti közösségben. *Korunk*, 10/8, 90–96. p.
- Ballagi Mór 1850. *Magyar példabeszédek, közmondások és szólárások gyűjteménye I–II.* Összeszedte, értelmezte, s más nemzeteknek hasonértelmű mondataival fölvilágosította Dr. Ballagi Mór. Szarvason, Réthy Lipót nyomdájában.
- Bárdosi Vilmos 2015. *Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár.* Budapest, Tinta Kiadó. /A magyar nyelv kézikönyvei, XXVII./
- Bodgál Ferenc 1963. Bevezető. In *Istvánffy 1963*, 7–22. p.
- Brednich, Rolf Wilhelm 2009. *Die Spinne in der Yucca-Palme. Sagenhafte Geschichten von heute.* München, Verlag C. H. Beck.
- Czuczor Gergely–Fogarasi János 1864. *A magyar nyelv szótára.* A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából készítették Czuczor Gergely és Fogarasi János. Második kötet. Pest, Emich Gusztáv Magyar akadémiai nyomdásznál.
- Čelakovský, František Ladislav 1949. *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích. Připojena jest sbírka prostonárodních českých pořekadel.* Usporádal a vydal Frant. Lad. Čelakovský. Do tisku připravil, rejtříkem, poznámkami a doslovem opatřil Karel Dvořák. Praha, Nakladatelství Vyšehrad.
- Erdélyi János 1851. *Magyar közmondások könyve.* A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja Erdélyi János. Pesten, Nyomtatott Kozma Vazulnál.
- Fáy András 1820. *Eredeti Meséi és Aphorizmái.* Bétsben, Pichler Antal betűivel.
- Fáy András 1828. *Újabb eredeti Meséi és Aphorizmái.* Második Kiadás. Pesten, k. n.
- Fenyő Miksa 1994. *Önéletrajzom.* Budapest, Argumentum Kiadó.
- Forgács Tamás 2004. *Magyar szólások és közmondások szótára.* Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemlélítve. Budapest, Tinta Kiadó. /A magyar nyelv kézikönyvei, VI./
- Gašparíková, Viera szerk. 2001. *Slovenské ľudové rozprávky 2.* Bratislava, Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Homolka, Fr.[antišek] 1909. Z historie kávy. *Český lid*, 18, 351. p.

- Horváth József 2008. Kovács Pál Rupert OSB (1742–1803). In Horváth József–Perger Gyula: *Kísérő tanulmányok Kovács Pálnak Magyar példa, és köz mondási című munkájának hasonmás kiadásához*. Győr, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok igazgatósága, 3–23. p.
- Hruška, Jan Fr.[antišek] 1905. Obrázky a zkazky z Chodska. II. Z historie kávy na Chodsku. *Český lid*, 14, 363–366. p.
- Istvánffy Gyula 1912. Palócz adomák és párbeszéddek. *Ethnographia*, 23, 103–109. p.
- Istvánffy Gyula 1963. *Palóc népköltési gyűjtemény*. Születésének századik évfordulója alkalmából sajtó alá rendezte Bodgál Ferenc. Miskolc, Herman Ottó Múzeum /A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai, II./
- Janeček, Petr 2009. *Černá sanitka. To nejlepší ze současných pověstí a fám*. Praha, Nakladatelství Plot.
- Kálmány Lajos 1878. *Koszorúk az Alföld vad virágaiból II*. Aradon, Nyomtatta Réthy Lipót és fia.
- Kovács Ágnes 1990. Bevezető. In Kovács Á. szerk. 1990, 9–25. p.
- Kovács Ágnes szerk. 1990. *Magyar népmesekatalógus 6. A rátótiádák típusmutatója. A magyar falucsúfolók típusai (AaTh 1200–1349). 2. javított, bővített kiadás*. Összeállította és a bevezetőt írta Kovács Ágnes és Benedek Katalin. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- Kovács Pál 1794. *Kovács Pálnak magyar példa, és köz mondási*. Győrben, Streibig József betűivel.
- Liszka József 2024. *Semmiségen nagy vár épül...* Egy magyarul hallott tréfa nemzetközi hátteréhez. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 26/4, 17–44. p.
- Liszka József 2025. Príspevky k pravdepodobným prameňom anekdot a facécií Jozefa Ignáca Bajzu. In Uő: *Bezhraničnosť. Etnologicko-folkloristické aspekty (nielen) kultúry na maďarsko-slovenskom etnickom rozhraní*. Šamorín–Komárno, Fórum inštitút pre výskum menšín–Výskumné centrum európskej etnológie, 85–109. p.
- T. Litovkina Anna 2010. *Magyar közmondások nagyszótára*. Budapest, Tinta Kiadó. /A magyar nyelv kézikönyvei, X./
- Margalits Ede 1897. *Magyar közmondások és közmondásszerző szólások*. Gyűjtötte és rendezte Dr. Margalits Ede egyetemi tanár. Budapest, Kiadja Kókai Lajos. [reprint kiadás: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990]
- Mészöly Gedeon 1928. Folklore-adalékok Kresznerics Ferenc kézirataiból. *Ethnographia*, 39, 220–223. p.
- Michálek, Ján szerk. 1987. *Keď je dobrá klobása... Spomienkové rozprávanie slovenského ľudu*. Bratislava, Tatran /Ludové umenie na Slovensku/
- Mikszáth Kálmán 1879. *Az igazi humoristák. Cikkek a magyar nép humoráról*. [Szeged?], k. n.
- Mikszáth Kálmán 1968. *Cikkek és karcolatok IV. 1878–1879*. Mikszáth Kálmán Összes Művei 54. Bisztray Gyula–Király István szerk. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- O. Nagy Gábor 1995. *Magyar szólások és közmondások*. 5. kiadás. Budapest, Gondolat–Talentum.
- Pelkó Péter 1864. *Eredeti magyar közmondások és szójárások*. Gyűjté s magyarázatokkal bővítve kiadta Pelkó Péter, rosnyómegei áldozár. Rosnyón.
- Perger Gyula 2008. Kovács Pálnak magyar példa, és köz mondási. In Horváth József–Perger Gyula: *Kísérő tanulmányok Kovács Pálnak Magyar példa, és köz mondási című munkájának hasonmás kiadásához*. Győr, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok igazgatósága, 25–47. p.

- Poggio, Fiorentino 1906. *Die Facezien des Poggio Fiorentino*. Aus dem Lateinischen übersetzt und eingeleitet von Hanns Floerke. Mit einem literaturhistorischen Anhang von Albert Wesselski. München, Privatdruck.
- Pöge-Alder, Kathrin 2007. Speisen unbekannt. In *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung* 12. Berlin–New York, Walter de Gruyter 1002–1005. h.
- Ranke, Kurt 1978. Zum Motiv „Accidental Cannibalism” (Thompson X 21). In *Dona Ethnologica. Beiträge zur vergleichenden Volkskunde. Leopold Kretzenbacher zum 60. Geburtstag*. Helge Gerndt–Georg R. Schroubek szerk. München, R. Oldenburg Verlag, 321–325. p.
- Ranke, Kurt 1978. *Die Welt der Einfachen Formen. Studien zur Motiv-, Wort- und Quellenkunde*. Berlin–New York, Walter de Gruyter.
- Sirisaka Andor 1890. *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye*. Több forrás és számos munkatárs gyűjtése után – Hirt János közreműködésével – szerkesztette és kiadja Sirisaka Andor. Pécssett, Szerző tulajdona, nyomtatott Engel Lajos könyvnyomdájában.
- Szemerényi Ágnes 2009. *Szólások és közmondások*. Budapest, Osiris Kiadó. /A magyar nyelv kézikönyvtára/
- Sz. Zs. [Szendrey Zsigmond] 1926. Falucsúfolók. *Ethnographia*, 37, 45–46. p.
- Szendrey Zsigmond 1927. Falucsúfolóink. Típusok és tipikus motívumok. *Ethnographia*, 38, 30–39. p.
- Ujváry Zoltán 1996. *Egy földműves szólásai és közmondásai*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék /Gömör Néprajza, XLVIII./
- Ujváry Zoltán 2001. *Szólásgyűjtemény*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Uther, Hans Jörg 2004. *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography*. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. Part I. Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales, with an Introduction; Part II. Tales of the stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales; Part III. Appandices. Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia–Academia Scientiarum Fennica /FF Communications 284–286/
- Uther, Hans-Jörg 2015. *Deutsche Märchenkatalog. Ein Typenverzeichnis*. Münster–New York, Waxmann.
- Vajda Mária 2006. „Komádiba, Tótiba, bocskorban jár a liba”. *Bosszantó folklórhagyományok*. Budapest, Gondolat. /Doktori mester munkák/
- Vámbéry Ármán 1905. *Küzdelmeim*. Budapest, Franklin-Társulat.
- Villányi Péter 2022. *Galgamácsai népmesék és mondák 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, XXVII./
- Zámolyi V.[arga] Mihály 1896. *Gátfalvi arisztokraták. Humorisztikus korrajz a robotvilágból*. A népkönyvtárak számára írta Zámolyi V. Mihály. Nagybecskerek, Pleitz Fer. Pál Könyvnyomdája.
- Zámolyi V.[arga] Mihály 1897a. *Gátfalvi arisztokraták. Humoros korrajz a robotvilágról*. A népkönyvtárak számára írta Zámolyi V. Mihály. Pozsony, T. Pelikán Krizsó.
- Zámolyi V.[arga] Mihály 1897b. *Gátfalvi arisztokraták. Humoros rajzok a falusi életből*. Megírta: Z. Varga Mihály. /Oktató Népkönyvtár VI. évf., 6; 10–11; 12/ Pozsony, T. Pelikán Krizsó.
- Zaorálek, Jaroslav 1963. *Lidová rčení*. K vydání připravili S. Utěšený, M. Nedvědová, J. Spilka. Praha, Nakladatelství Československé akademie věd.

- Záturecký, Adolf Petr 1896. *Slovenská přísloví, pořekadla a úsloví*. Praha, Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění. [modern szlovák kiadás: Záturecký, Adolf Peter: *Slovenské príslovia, porekadlá, úslovia a hádanky*. Bratislava, Tatran, 1974 /Hviezdoslavova knižnica, 230./]
- Žeňuchová, Katarína 2016. Humoristická a zábavná próza v diele J. I. Bajzu medzi literatúrou a folklórom. In *Jozef Ignác Bajza v kultúrnom a literárnom kontexte*. Žeňuchová, Katarína szerk. 2. doplnené vydanie. Bratislava, Slavistický ústav Jána Stanislava SAV–Slovenský komitét slavistov–Obec Dolné Dubové, 79–96. p.

JÓZSEF LISZKA

THE COFFEE-MAKING WOMAN: FOLKLORISTIC NOTES ON AN ASPECT OF THE HISTORY OF PEASANT COFFEE DRINKING

The study (examining and exploring the continuous interactions between orality and literacy) investigates the spread of the story of the coffee-making woman (ATU 1339C: Woman is Unacquainted with Tea/Coffee), a side branch of the international folktale catalogue's 'Strange Foods' tale type (ATU 1339: Strange Foods). It focuses primarily on the Hungarian context, but fundamentally in a Central European connection. It is revealed that in Hungarian material, it appeared as a proverb already in the second half of the 18th century (e.g., He knows about it as much as the woman from Bajcs knows about making coffee), and later (similarly to the related Slovak and Czech narrative tradition) explanatory, narrative variants of the proverb are also gradually attested. While its presence is further traceable in 20th-century orality, it also appears sporadically in literary works, as a kind of folklorism.

JÓZSEF LISZKA

BEZHRANIČNOSTI

**Etnologicko-folkloristické aspekty
(nielen) kultúry na maďarsko-
slovenskom etnickom rozhraní**

Nagymagyar térvesztés

A nagymagyari roma identitás átalakulásának,
önszerveződésének politikai és társadalmi hatásai

ISTVÁN SAMU

Political and Social Impacts of the Transformation and Self-Organization of the Roma Identity in Nagymagyar

Keywords: identity change; Roma identity; identity and ethnicity; self-organization; social dynamics

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v27y2025i4.04>

Nagymagyar történelme az 1239-es első említésig nyúlik vissza. A település különböző uradalmak része volt, a 17. századtól mezővárosi rangot kapott. A népesség összetétele folyamatosan változott, különösen a 19. és 20. században, a magyar lakosság dominanciájával. Az elmúlt évtizedekben egyre jelentősebbé vált a roma¹ és szlovák népesség növekedése, különösen a 21. századra főleg a roma közösségé. A népesség változásai jelentős hatást gyakoroltak a település politikai és társadalmi életére, különös tekintettel a kisebbségek identitásának átalakulására és egymás közötti interakcióira.

1. Bevezető

A nagymagyari roma közösség identitásának átalakulása különösen érdekes társadalomtudományi kérdés, amely nemcsak helyi, hanem regionális és nemzetközi szinten is releváns. A 2000-es évek elején a helyi romák egyre tudatosabban kezdték felvállalni identitásukat, ami jelentős önszerveződési folyamatot indított el a közösségen belül.

1 A kutatás során a „roma” és a „cigány” kifejezést (etnikummegnevezést) felváltva használjuk, mert a vizsgált közösség is felváltva használta és használja önmagára nézve. A szlovák nyelven kommunikáló romák meghatározó része a „roma” önmaghatározást használja leginkább, a magyarul beszélő cigányok önmaguk definiálására a „cigány” megnevezést használják. Természetesen ez nem zárja ki a tényt sem, hogy olykor-olykor mindkét nyelven mindkettő megnevezést is használják magukra nézve.

Ennek részeként a roma közösség saját politikai egységét is megszervezte, ami új kihívásokat és lehetőségeket teremtett a nagyközség politikai életében. Az önszerveződés egyik leglátványosabb eredménye, hogy a helyi önkormányzatban ma már jelentős roma képviselő van.

A nagymagyari roma közösség politikai és társadalmi térnyerése nemcsak a helyi társadalmi dinamika átalakulását hozta magával, hanem némely elektronikus sajtó figyelmét is kiváltotta.² Ez a jelenség különösen fontos annak a fényében, hogy Nagymagyar nemzetiségi összetétele jelentősen eltér a Csallóköz többi településétől. Míg a térség többi falujában a magyar lakosság a többség, Nagymagyaron a magyarok kisebbségbe kerültek, különösen a roma lakosság növekedésével. A helyi roma közösség politikai és társadalmi aktivizálódása azért érdemel figyelmet, mert ezáltal új perspektívák nyíltak meg a község kulturális és társadalmi életében.

Kutatásunk célja, hogy feltárja, milyen katalizátorok indították be a 2000-es évek elejétől a helyi romák identitásvállalását (és -váltását) a magyarok által dominánsan lakott térségben, illetve milyen politikai-társadalmi és kulturális dinamikával, milyen hatásokkal járt a roma identitásvállalás és a közösség önszerveződése Nagymagyaron. A jelenlegi helyzet nemcsak a helyi közösségek viszonyait formálja át, hanem a magyar közösség hagyományainak megőrzését illetően is kihívást jelent.

A dolgozat betekintést nyújthat abba, miként formálódnak az identitás és önszerveződés kérdései kisebbségi közösségek körében egy olyan régióban, ahol a nemzeti és etnikai viszonyok történelmileg meghatározóak. A vizsgálat további fázisában, a kutatás majdani lezárását követően, nemcsak helyi szinten releváns kérdésekre, hanem a kisebbségi politikai részvétel és társadalmi önszerveződés s az integráció általános kérdéseire is rávilágíthat.

2. Nagymagyar társadalmi, kulturális és helyi politikai dinamikáinak kérdései, valamint a vizsgálat elemzési szempontjai

A nagymagyari roma, magyar és szlovák közösségek társadalmi és politikai szerepvállalásának vizsgálata összetett társadalomtudományi kérdéskört érint, amely alapvető fontosságú az identitásformálás, a kisebbségi politikai részvétel és az etnikai összetétel változásainak megértésében. Az elmúlt évtizedekben mindhárom közösség dinamikusan változó társadalmi szerephez és demográfiai helyzethez jutott a településen

2 <https://www.korkep.sk/cikkek/belfold/2018/11/12/gyoztek-romak-de-nem-csitulnak-kedelyek-nagymagyar-on/>; <https://ma7.sk/tajaink/kulturalis-kozosseg-nagymagyar-on/>; <https://ma7.sk/aktualis/somorjan-50-szazalek-alatt-a-magyarok-aranya-javitott-fulek-szembetuno-csokkenes>; <https://ma7.sk/tajaink/kulturalis-kozosseg-nagymagyar-on/>

belül, így nemcsak helyi, hanem regionális szinten is jelentőséggel bírnak. Az alábbiakban bemutatjuk a vizsgálat során felmerülő főbb kérdéseket és témaköröket.

Identitásvállalás és önszerveződés

Az identitásformálás és önszerveződés a nagymagyar roma és magyar közösségek körében is alapvető szerepet játszik. A 2000-es évek elejétől főleg a romák és részben a magyarok is egyre tudatosabban vállalják saját kulturális és etnikai identitásukat, ami összefüggésben áll a közösségi szintű szociális kohézió növekedésével és politikai struktúrák kialakításával. E törekvések eredményeként megjelent a közösségi önrendelkezés igénye, amely a roma közösségben különösen hangsúlyos politikai térnyerést eredményezett. Ez a folyamat mindhárom közösség számára hozzájárul az identitás formálásának és megőrzésének történelmi és szociológiai megértéséhez.

Térnyerés és politikai részvétel

A helyi politikában való növekvő szerepvállalás mindhárom közösség számára kiemelkedő jelenség Nagymagyar községben. A roma és magyar közösségek mellett a szlovák lakosság demográfiai és politikai súlya is folyamatosan növekedett, és 2021-re már a „szlovák” közösség alkotja a település legnagyobb népességcsoportját. Az idézőjelet nem véletlenül használjuk a szlovák etnikai megjelölésnél a lakosságra, ugyanis az interjúk, valamint a tereptapasztalatok alapján kiderült, hogy csak a kommunikációs nyelve szlovák (a magát szlováknak való lakosságnak), mert egyébként bizonyos helyzetekben romának vallották s vallják magukat. Ez új társadalmi-politikai dinamikát hozott létre a helyi önkormányzati struktúrákban, ahol a különböző közösségek képviselte mostantól még inkább hatással van a döntéshozatalra és a közösségi kapcsolatokra. A tény, hogy az önkormányzati testületben a 2022-es helyhatósági választásokat követően domináns roma származású képviselő-testület alakult meg – és bár növekedett a roma lakosok száma a 2021-es demográfiai adatok alapján, ugyanakkor a helyi népszámlálások statisztikai adatainak olvasatakor a szlovák lakosság száma lett abszolút értékben a legnagyobb –, szinte példátlanul érdekessé teszi a vizsgálatot. Ez a demográfiai ártrendeződés regionális szinten is jelentős változásokat mutat, és jól példázza a kisebbségi politikai részvétel elméletének gyakorlati megvalósulását.

Etnikai és kulturális összetétel változása

Nagymagyar etnikai összetétele az elmúlt két évtizedben jelentős átalakuláson ment keresztül. A 2021-es demográfiai adatok alapján a „szlovák” közösség számszerűen a legnagyobb (1234 fővel), amit a magyar közösség (1154 fő), majd a roma közösség (905 fő) követ (1. táblázat). Ez az ártrendeződés új kulturális és társadalmi kihívásokat teremt mindhárom közösség számára, különösen a közösségek közötti együttélési és integrációs kérdések szempontjából. A szlovák és a roma közösség létszámának növe-

kedése, amely a 2001-es és 2010-es adatok szerint még a magyarokhoz képest kisebb volt, jelentős hatással van a helyi társadalmi dinamikára. A kutatás azonban arra is rámutatott, hogy a roma és szlovák közösség között átfedések vannak: a magukat szlováknak vallók egy része roma származású, akik egy generációval előbb cigánynak (romungrónak) vallották magukat. A kutatás célja, hogy feltárja, mint formálódnak a többségi és kisebbségi közösségek közötti viszonyok ebben az új, többszempontú társadalmi és kulturális környezetben.

Helyi és regionális figyelem

Nagymagyar község társadalmi folyamatai országos szintű figyelmet is kiváltottak, ami a településen zajló eseményeket szélesebb társadalmi és politikai kontextusban helyezi el.³ A helyi etnikai és társadalmi változások, valamint a közösségek közötti viszonyok alakulása nemcsak helyben, országosan is relevánsak a társadalmi beilleszkedés, az identitáspolitikai és a kisebbségi jogok kérdéseiben. A szlovák és a roma közösség demográfiai növekedése és annak hatásai betekintést nyújtanak a kisebbségi közösségek szerepébe és a társadalmi igazságosság és befogadás témáiba is.

Elemzési szempontok

A fent bemutatott kérdések mélyebb megértéséhez több elemzési szempontot is figyelembe vettünk, amelyek segíthetnek a nagymagyar közösségek közötti dinamikák és viszonyok részletes vizsgálatában:

- Történelmi kontextus. Érdekes volt figyelembe venni, hogy a régió történelmileg jelentős magyar közösségként alakult ki, és az államhatárok változásai, valamint a 20. századi politikai események (pl. Csehszlovákia megalakulása, 2. világháború, valamint a szocializmus idején bekövetkező belső migráció) jelentősen befolyásolhatták a lakosság összetételét.
- Demográfiai vizsgálat. Az egyes évtizedekben megfigyelt változások demográfiai mozgatórugói (népességdinamika: pl. bevándorlás, elvándorlás, születési arányok) fontos elemei lehetnek annak megértésében, hogyan alakult ki az etnikai összetétel változása, és ez hogyan járult hozzá a roma közösség létszámának növekedéséhez.
- Kisebbségi politikai részvétel és reprezentáció. Az adatok tükrében érdemes volt tovább elemezni, hogyan léptek be a romák a helyi politikába, s miként használ-

3 <https://hang.hu/hataron-tul/tortenelmet-irnak-nagymagyar-ciganyai-atvettek-a-falu-vezetese-104843>; <https://www.korkep.sk/cikkek/belfold/2022/11/03/korkep-sk-exkluziv-a-naka-elvitte-nagymagyar-ujravalasztott-polgarmesteret/>; <https://uj szo.com/regio/a-mi-romaink-nem-lopnak>

ták a növekvő létszámukat a közösségi érdekek érvényesítésére. Ez összefügghetett az identitásvállalással és az önszerveződés motivációival.

Identitáselméleti megközelítés: a roma, magyar és szlovák közösségek identitásvállalása történelmi és szociológiai összefüggéseinek elemzése. Ezzel a megközelítéssel vizsgálhatókká váltak a közösségi összetartozás motivációi, valamint a kulturális örökség és önrendelkezés jelentősége, amely minden közösség számára meghatározó.

Társadalmi mobilizáció és politikai aktivizmus: az önszerveződés és a politikai szerepvállalás folyamatai a társadalmi mobilizációs elméletek keretében vizsgálhatók. Az elemzés rávilágíthat mindhárom közösség politikai aktivizmusának mozgatórugóira és arra, ezek miként hatnak a helyi és regionális társadalmi kapcsolatokra.

Többség-kisebbség dinamikája: a szlovák, magyar és roma közösségek közötti demográfiai és társadalmi arányok változásainak hatása a település társadalmi viszonyaira és együttélési modelljeire. A többség-kisebbség dinamikájának elemzése lehetőséget nyújt a helyi integrációs stratégiák és a közösségek közötti kapcsolatok fejlesztésére.

3. Módszertani megközelítés a vizsgálatban

A kutatás módszertana többféle, egymást kiegészítő eszköz használatára épít, hogy mélyrehatóan megértsük Nagymagyar közösségeinek társadalmi és kulturális dinamikáját. A kutatás első időszakában interjúkat készítettünk. A jelenlegi publikáció fő kutatási eredményei ez alapján készültek el. A kvalitatív vizsgálati megközelítés mellett statisztikai adatelemzést, népességdinamikai vizsgálatot alkalmazunk, ezek kiértékelése még nem fejeződött be.

Félig strukturált interjúk

A kutatást kvalitatív adatok gyűjtésével, strukturált interjúk felvételével kezdtük meg, az emberi faktorok és a helyi társadalmi történések, összefüggések mélyebb megismerése végett. Tíz félig strukturált interjút készítettünk. Az interjúalanyok kiválasztása aszerint történt, hogy a helyiek elmondása szerint milyen meghatározó és mennyire domináns stratégiai szerepük van a helyi társadalomban. Ezek az interjúk lehetővé tették, hogy a résztvevők saját szavaikkal, spontán módon osszák meg személyes nézőpontjikat, miközben az interjú kérdései vezérfonalat biztosítottak, hogy minden kulcsfontosságú kutatási téma érintve legyen. Az interjúk során törekedtünk arra, hogy a roma, magyar és szlovák közösségek különböző perspektívái egyaránt megjelenjenek. Az identitás megélésével, a közösségek együttélési tapasztalataival, a helyi politikai részvétellel, az elmúlt évtizedekben bekövetkezett változásokkal kapcsolatos kérdések, valamint a jövőről alkotott elképzeléseik különösen fontosak, hiszen ezek átfogó képet

nyújtanak a közösségek aktuális helyzetéről és identitásformáló tényezőiről, valamint közeljövőjéről.

Statisztikai elemzés

A népességdinamikai vizsgálatok, demográfiai adatok statisztikai elemzése lehetőséget nyújtott arra, hogy számszerűen megvizsgáljuk a népesség-összetétel és a szociális helyzet alakulását Nagymagyar közösségben. Az elemzés során követtük a lakossági arányok változását, a születési és halálozási arányokat, a bevándorlási és elvándorlási trendeket, vagyis népességdinamikai számításokat végeztünk. Publikációnkban csatlakoztunk a Kulcsár–Obádovics szerzőpáros népességdinamikai vizsgálati módszeréhez és számításához, amelynél a népesség nagyságának változását, a születési és a halálozási adatokat, valamint a vándorlást tekintik a népességdinamika jellemzőinek. A népességdinamika alapvetően területi vagyis térségi fogalom. „A népességdinamikát tehát hagyományosan térségi befolyásnak kitett jelenségként elemezzük.” (Kulcsár–Obádovics 2016, 394. p.) Nagymagyar népességdinamikai statisztikai elemzésének célja, hogy a népességdinamika típusait vagy jelenségét megállapítsa és szembesítse a helyi társadalmi szerkezet általunk fontosnak tartott mutatóival, hogy ezáltal értelmezhesük a település helyi társadalmi-gazdasági helyzetét.

A kutatás későbbi szakaszában majd a munkanélküliségi adatokat is vizsgáljuk. E tényezők együttes vizsgálata lehetővé teszi majd annak megértését, hogyan befolyásolják a demográfiai ártrendeződések a helyi közösségek életét és identitásformálását. Az etnikai csoportok közötti eltérések és az időbeli tendenciák elemzése nemcsak a kvalitatív interjúk adatok megerősítésére, hanem árnyalására is alkalmas, ezáltal gazdagabb képet nyújt a közösségi viszonyokról.

Integrált elemzés

Az integrált elemzéseket, tematikus elemzést az interjúknál, a statisztikai korrelációs vizsgálatot és a triangulációt a komplex kutatás lezárásával fogjuk elvégezni.

Az interjúk és statisztikai adatok elemzését kvalitatív és kvantitatív módszertani keretben integráltan közelítettük meg, ez segít a kutatás során szerzett információk szintetizálásában.

Tematikus elemzés az interjúknál: az interjúválaszok tematikus elemzése során az azonos vagy hasonló témákat, például az identitást, közösségi élményeket és politikai részvételt csoportosítottuk, hogy átláthatóvá váljanak az egyes közösségek perspektíváinak különbségei és hasonlóságai. Ez a módszer rávilágított az identitásformálással kapcsolatos főbb narratívákra, és lehetőséget nyújtott a közösségi élmények összehasonlító vizsgálatára.

Statisztikai korrelációk vizsgálatát is tervezzük a komplex kutatás zárásaképpen. Az interjúk megállapításokat kvantitatív adatainkkal összhangban elemezzük majd, így feltárhatók a demográfiai változások és a politikai-társadalmi részvétel közötti összefüggések.

Például vizsgáljuk majd, hogyan befolyásolta a roma lakosság növekedése a politikai képviseletet, vagy miként korrelálnak a gazdasági helyzet változásai a közösségi aktivitással.

4. A helyi társadalom csoportjainak településtörténeti és szociokulturális sajátosságai

Nagymagyar helyzete specifikus, mert a Csallóközben fekszik, amely dominánsan magyarlakta vidék, ugyanakkor a nagyközség lakossága heterogén. Olyannyira, hogy három (magyar, szlovák, roma etnikum) majdnem egyforma lélekszámmal rendelkező közösség éli egymás mellett az életét, amit a 2010-es népszámlálás számokkal dokumentál (1. táblázat). Ezen belül, ami még érdekesebbé teszi a nagymagyari helyzetet a Csallóközben (és Szlovákia-szerte is), hogy az előzetes vizsgálatok alapján (a kutatási terep bejárásának köszönhetően) az interakciók vizsgálatakor, az interjúk készítésekor a roma vagy cigány és a szlovák etnikum tagjai között átfedéseket észleltünk.

A nagymagyari magyarok településtörténeti és szociokulturális sajátosságai

Első írásos említése óta, 1239-ben a magyar lakosság mindig dominánsan jelen volt a településen. A magyarság évszázados etnikai történeti dominanciáját dokumentálják a népszámlálási adatok (1. táblázat, 1., 2. ábra) s az, hogy 1553-ban részben a pozsonyi klarisszáké, részben a Csorba, Illyés és Olgyai családoké, valamint a pálosoké a település, s Vályi András 1796-os leírása is ezt erősíti. „Kis, és Nagy Magyar. Ez Nemes, és Portális magyar mező Város, másik N. Magyar falu Posony Várm. Kis Magyarnek földes Urai többek, Nagy Magyarnek pedig a' Religyiői Kintstár, és más Urak is, Kis Magyar, Nagy Magyarnek filiája, lakosai katolikusok, fekszenek egymáshoz közel, d. Gombának, n. ny. Csákánynak szomszédságokban, a' kis Duna N. Magyarnek határján foly, 's Mérges nevű erdővel bír, határjuk középszerű. A. F. és Újvári pusztákat árendálják, Kis Magyar, fa, és rét nélkül szűkölködik, 's határja is szűk.” (Vályi 1796, 562. p.) A helyi lakosság kisiparos-kereskedő múltját erősíti az a tény, hogy a 18. században már sörgyára volt. A 19. században az Eszterházy, a Zichy, a Batthyány és Pálffy családok birtoka. A 19. század elején 1301 lakosa van, nagyrészt magyar, a magyarokon kívül német és a vallási megkülönböztetésekor ugrik elő a helyi zsidóság száma, amely kb. 400 főre volt tehető már ebben az időben is. Ez erősíti a kereskedői profilját a településnek. A zsidóság magyar anyanyelvű volt.⁴ A 19. század végén is domináns a magyar lakosság – egészen a 20. század legvégéig, a 2000-es évek elejéig (1. táblázat, 1., 2. ábra). A jelenben a nagymagyari magyarok a népszámlálások és a helyi politikai berendezkedés alapján is politikai és társadalmi értelemben is teret veszítettek.

4 A nagymagyari zsidóságot 1944-et követően felszámolták.

„Ma Európa legnagyobb kisebbségét a romák alkotják, létszámukat 7 és 9 millió fő között becsülik, 80 százalékuk Kelet-Közép-Európában él. Nem csak a legnagyobb etnikai kisebbséget, hanem a szegénység által legjelentősebben fenyegetett csoportot is a romák alkotják.” (Merker et al. 2012, 3. p.) Bevételi forrásaik, iskolai végzettségük, foglalkoztatottságuk, egészségi állapotuk, várható átlagos élettartamuk drasztikusan elmarad mind az Európai Unió, mind Szlovákia átlagától. Szlovákiában a teljes népességen belüli arányuk, vagyis lélekszámuk növekszik. Ezek az eltérő jellemzők növekvő feszültségeket és olykor konfliktusokat okoznak a jóléti ellátórendszer forrásaiért folytatott küzdelemben.

Nagymagyarom a roma közösségek megjelenése és betelepődése nem köthető egy-egy időponthoz. A Csalóköz területére a romák – különösen a romungrok – a 19. században és a 20. század folyamán különböző időintervallumokban érkeztek és telepedtek le az egyes falvakban. A lovári (oláh) cigányok ezzel szemben egészen a 20. század elejéig folytattak vándorló életmódot a térségben. (Samu 2004) Az 1920-as években a csehszlovák hatóságok által elrendelt, ún. „cigányösszeírás” célja a romák letelepedésének ösztönzése volt, amelyhez hivatalos nyilvántartások kialakítását rendelték el. (Gaucsik 2025)

A 19. század folyamán Nagymagyar gazdasági helyzete eltért a környező falvaktól, melyekben a lakosság túlnyomórészt mezőgazdaságból élt. Nagymagyarom a gazdaság motorját a kisiparosok alkották, akik munkájuk során számottevően támaszkodtak a betelepülő romák kiegészítő kisipari árucikkeire. A romungró cigányok emellett jelentős részben zenélésből éltek. A mezőgazdaság iparosodása és a gyáripar terjedése azonban a 19. század végére, a 20. század elejére fokozatosan beszűkítette a cigány közösségek tradicionális megélhetési lehetőségeit, ezzel aláásva a korábban generációkon át fennálló társadalmi-gazdasági szerepkörüket és már akkor is minimális társadalmi presztízsüket.

A nagymagyari romák szociokulturális helyzetét tovább árnyalja, hogy – eltérően a Csalóköz többi településén élő romungró és lovári közösségektől – itt a helyi romák többsége a magyar nyelv használata mellett dominánsan inkább szlovák nyelven kommunikál. Az interjúk alapján (Rigó Martin közösségsszervező és hivatalnok, nagymagyari hivatalvezető; Mikóczy Anikó hivatali alkalmazott; Pőcz Ibolya önkormányzat képviselő, közösségsszervező és több helyi elmondása alapján)⁵ a rendszerváltás időszakában a nagymagyari roma családok túlnyomó többsége már szlovák nyelvű iskolába íratta gyermekeit, ami a hetvenes évek óta tartó folyamat csúcspontját jelentette. Ez részben a helyi kommunista vezetés tudatos ösztönzésének eredménye volt, amely már a hetvenes években rábeszélte a roma közösségek véleményformáló tagjait, hogy gyermekeiket szlovák iskolába írássák.

A kilencvenes évek elején a romák iskolaválasztási szokásai egyértelműen szlovák irányba tolódtak, aminek okai között a szlovák nyelvtudás gazdasági hasznosságát

5 Interjúk: 2024. november 19-én.

hangsúlyozó közbeszédet, Pozsony közelségét (30 km) és az ott folytatott kereskedelmi tevékenységeket („csencselés” – „seftelés”) említik. (Pőcz Ibolya, interjú, 2024. november 5.; Rigó Martin, interjú, 2024. november 19.)

A Csalóköz településein a romungró cigányok általában többségben vannak, etnikai önmeghatározásuk azonban eltérő: többségük magyarnak vallja magát, míg Nagymagyaron a romungrók szlováknak vagy cigánynak – esetenként mindkettőnek. A 2021-es népszámláláskor a második nemzetiségnek a szlovák mellett 200-an romának vallották magukat. A helyiek szerint (az interjúink ezt megerősítik) a szlováknak vallók minimum fele roma származású. Egyesek szerint a szlovák nemzetiséghez tartozóknak 70%-a roma. Ez a jelenség a térségre jellemző általános tendenciáktól eltérő, és különleges szociokulturális helyzetet teremt. Az 1960-as és 70-es években a helyi romungró cigányok a roma nyelv mellett a magyart használták. Ez a rendszerváltozást követően, a kilencvenes évektől indult változásnak (interjúk alapján). A helyi romungró cigányok identitásváltása (és kommunikációs nyelv-váltása) is jól megfigyelhető abban a tendenciában, hogy a korábban kétszáz éven át fennálló 'magyar cigány' vagy 'romungró' identitás helyett a 21. század elejére egyre inkább 'szlovák cigánynak', szlováknak, vagy romának vallják magukat (akik a cigány nyelv mellett csak szlovákul beszélnek).

A nagymagyari romungró közösségek társadalmi-gazdasági státusza és politikai önszerveződése is eltér a helyben kisebb számban élő lovári cigányokétól, akik többnyire magyarul és a lovári nyelvjárásban kommunikálnak. Az interjúk alapján a nagymagyari romungrók gazdasági tevékenysége és közösségi aktivitása is jelentősebb, mint a helyi lovári cigányoké, akik e közösségektől társadalmilag és földrajzilag egyaránt szeparáltan élnek.

1. táblázat. Nagymagyar népességszámadatai 1880-tól 2021-ig

Év	Összlakosság	Magyar	Szlovák	Német	Roma	Egyéb
1880	1275	1135	13	40	-	-
1890	1212	1005	12	-	-	-
1900	1353	1268	34	-	-	-
1910	1325	1292	5	24	-	4
1921	1419	1231	17	3	-	17
1930	1638	1223	145	-	-	145
1941	1785	1670	94	1	-	10
1970	3076	2717	349	-	-	-
1980	3644	3177	426	-	-	-
1991	3723	3148	448	-	-	-
2001	3475	2352	853	-	247	-
2011	3571	1563	1242	-	649	-
2021	3611	1154	1234	-	905	15

Forrás: <https://ma7.sk/aktualis/somorjan-50-szazalek-alatt-a-magyarok-aranya-javitott-fulek-szemebetuno-csokkenes>

Az 1. táblázat adatsorában világosan kirajzolódik néhány fő trend, amelyek alátámasztják a roma közösség identitásvállalásának és önszerveződésének hátterét. Lássuk az adatok alapján, mely folyamatok és tendenciák tűnnek a legérdekesebbnek az elemzés szempontjából:

1. A magyar lakosság arányának csökkenése. Az 1880-as években a magyar lakosság alkotta a település szinte teljes népességét. Az 1970-es évekig a magyar lakosság aránya viszonylag stabil maradt, majd a 2000-es évek elejétől kezdve drámai csökkenés figyelhető meg. 2021-re a magyar lakosság aránya lényegesen alacsonyabb lett, és ezzel a település etnikai összetétele jelentősen átalakult.

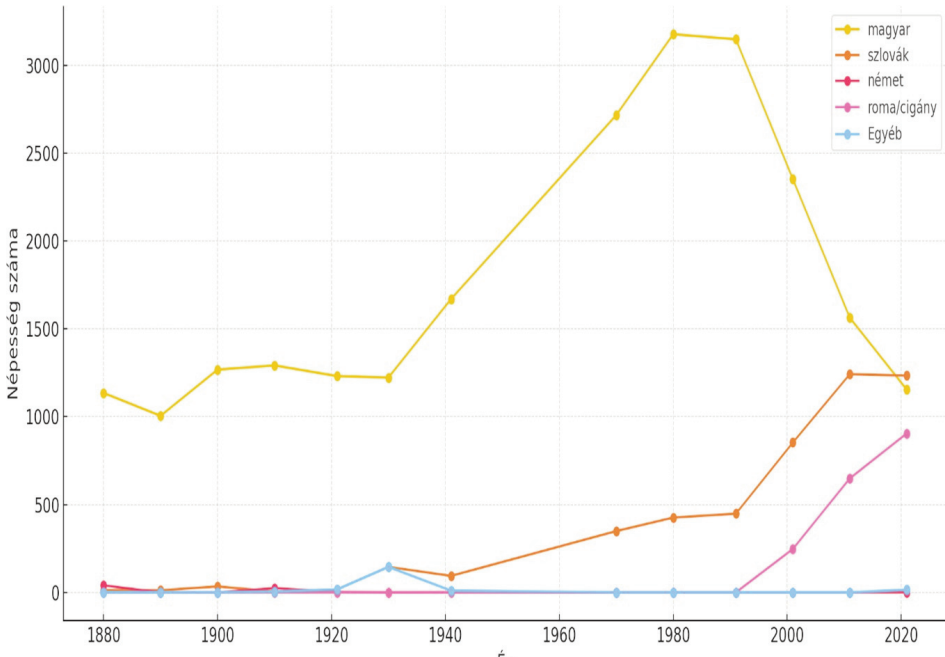
2. A roma közösség növekedése. A roma közösség növekedése az utóbbi évtizedekben különösen szembetűnő. 2001-ben már láthatóan jelen voltak, és azóta jelentősen megnövekedett az arányuk, ami megmagyarázhatja a politikai térnyerést és a közösség identitásának felvállalását is. Ez a növekedés valószínűleg közvetlen kapcsolatban állhat a közösségi önszerveződéssel és a helyi politikai szerepvállalással.

3. A szlovák lakosság arányának növekedése. A szlovák lakosság aránya is fokozatosan növekedett az 1900-as évek eleje óta. 2021-re a szlovák lakosok száma közel azonos a magyarokéval, ami a két etnikum közötti egyensúlyt tükrözi, különösen a roma közösség növekedésének fényében.

4. A német és egyéb nemzetiségek változása. Az adatok alapján a német lakosság jelenléte az 1910-es évektől fogva gyakorlatilag eltűnt, és az „egyéb” kategória is minimális maradt. A 2000-es évektől kezdve az „egyéb” kategória ismét megjelenik, bár ezek az arányok alacsonyak maradnak.

Az 1. ábra grafikonján a különböző etnikai csoportok létszámának alakulását láthatjuk 1880-tól napjainkig. Jól kivehető, hogy a magyar lakosság a kezdeti dominanciáját az elmúlt évtizedekben elveszítette, míg a roma lakosság a 2000-es évektől gyors növekedésnek indult.

1. ábra. Népeségváltozás etnikai csoportok szerint

Saját forrás

5. Identitásváltás és társadalmi mobilizáció a szakirodalomban

A kutatás több kulcsfogalomra összpontosít, amelyek közül három emelkedik ki különösen a téma mélységének feltárásában: az identitás kérdése – ezen belül az identitásváltás és etnicitás problematikája –, valamint a társadalmi mobilizáció dinamikája.

Nagymagyaron megfigyelhető az *identitásváltás* folyamata, amelyet a demográfiai adatok összevetése és a terepkutatás során gyűjtött kvalitatív információk tesznek egyértelművé. Ugyanakkor az *etnicitás* összetettségének problematikájára világítanak rá a demográfiai statisztikai adatok tükrében a kvalitatív kutatás információi. Az etnikum (mint társadalmi csoport) és az etnicitás egymást feltételező fogalmak. (Binder 2014) „Mivel általában elmondható, hogy minden társadalmi csoport igyekszik magát megkülönböztetni másoktól, ebben a kontextusban jelenik meg az etnicitás.” (Binder 2014, 24. p.) A hétköznapi szóhasználatban gyakorta kisebbségi kérdésként jelenik meg az etnicitás, de a kulturális antropológiában „olyan csoportok közötti viszonyokra vonatkozik, amelyek tagjai egymástól különbözőnek tartják magukat, és amely csoportok hierarchikusan rangsorolódhatnak egy társadalmon belül”. (Eriksen 2008, 22. p.) Nagymagyar település e szempontból egyedülálló jelenségnek számít a Csallóközben.

A szlovák és a roma identitás összefonódása a magyaroktól való különbözőség hangsúlyozásában, valamint a társadalmi hierarchia ezen alapuló struktúrája sajátos jelenség a térségben. Ez figyelemre méltó annak fényében, hogy történelmileg éppen ezen a területen – ahol Nagymagyar is található – a roma és magyar kulturális tér szoros kölcsönhatásban állt egymással, és ez hozta létre a romungró identitást. A romungró identitás elsősorban a magyar kultúrához való kötődést jelentette a roma közösségek számára, különösen a nyelvhasználat és a nemzeti identitás szempontjából, és ez határozta meg elkülönülésüket a szlovákoktól nemcsak a Csallóközben, hanem egész Dél-Szlovákiában. Ennek az asszimilációs folyamatnak a kivételét főként Kelet-Szlovákia képezte, ahol a beás és a kárpáti cigány közösségek inkább a szlovák nyelvi és kulturális térbe integrálódtak, míg a romungró csoportok továbbra is a magyar kulturális és nyelvi hagyományokat őrizték.

Az etnicitás és az etnikai csoportok meghatározására vonatkozó szakirodalom két alapvető megközelítési irányt különböztet meg. A primordiális szemlélet képviselői szerint az etnikai hovatartozás objektív, adottságként értelmezhető kategória, amelyet az egyén nem választhat meg, hanem örököl. Ebben az értelmezési keretben az etnikai kötődések állandóak, mélyen gyökereznek, és elsősorban családi, nyelvi, kulturális, valamint vérségi kapcsolatokon keresztül öröklődnek. Ezen elmélet szerint az etnikai csoportok a törzsi szerveződésekhez hasonlíthatók, vagyis olyan kulturálisan meghatározott, hagyományokra épülő közösségek, amelyek az idő múlásával is megőrzik identitásukat (Horowitz 2006; Így a romungró identitás a magyar közösségen belüli asszimilációt jelentette, nem pedig a szlovák társadalomhoz való tartozást vagy az azzal való kulturális azonosulást. Feischmidt 2010, 9. p. alapján Binder 2014, 25. p.). Egy „statikus” etnikumkép alapja ez a megközelítés, mely – Bromlej nyomán – sokáig „egyeduralkodó” volt a magyar néprajztudományban. Bromlej szerint „az etnosz (etnikum) olyan történelmileg kialakult embertömegként határozható meg, amelynek közös, viszonylag állandó kultúrelemei (egyebek között nyelve) és pszichikai tulajdonságai vannak, ezenkívül egységük tudatos, és szintén tudatosan megkülönböztetik magukat minden hasonló formációtól.” (Bromlej 1976, 49. p.) Vizsgálatunkban ugyanakkor az empirikus adatok azt mutatják, hogy ez a megközelítés nem minden esetben alkalmazható a nagymagyar roma közösségre. Bár a primordiális elmélet alapján a helyi magyar közösségek esetében bizonyos szempontból indokolt lehet, a romák etnikai identitása dinamikusabb változásokat mutat. A népszámlálási adatok és kvalitatív kutatási eredmények szerint a Nagymagyaron az 1970-es években született romungró (magyar cigány) családok gyermekei magyar nyelven szocializálódtak, és a magyar–romungró cigány kulturális normák szerint nevelkedtek. A rendszerváltást követően azonban a felnőtté váló generáció (szlovák nyelvű alapiskolát végzettek) a népszámlálások alkalmával egyre nagyobb arányban vallotta magát szlováknak vagy szlovák cigánynak, miközben a magyar etnikai kötődés háttérbe szorult.

Ez a jelenség arra utal, hogy a primordiális megközelítés által sugallt statikus, változatlan etnikai identitás helyett a nagymagyari romák esetében egy dinamikus identitásváltás figyelhető meg. Bár kulturális szinten továbbra is megőriztek bizonyos magyar vonásokat – például a magyar nyelvű mulatós cigányzene iránti preferenciát vagy a gasztronómiai hagyományokat –, nyelvi szempontból jelentős elszlovákosodás zajlott le. Ennek következtében egy új, kettős identitástudat alakult ki: ezek az egyének egyszerre romák (romungrók) és szlovákok, de már nem tekintik magukat magyar cigányoknak.

Mindez arra utal, hogy az etnikai identitás Nagymagyarban nem kizárólag vérségi vagy kulturális örökségként értelmezhető, hanem egy rugalmas és társadalmi folyamatok által befolyásolt jelenséggé, amely a történelmi, politikai és nyelvi változások hatására formálódik.

Vagyis a Nagymagyarban zajló identitásváltozások inkább a konstruktivista elméleteknek felelnek meg. Sárkány Mihály antropológus egy tanulmányában kifejtette: az etnikum fogalmának értelmezését megnehezíti, hogy a „különböző definíciókból nem világlik ki eléggé az etnikum társadalmi csoport jellege”. Sárkány szerint – szemben Bromlej meghatározásával – az etnikum mint társadalmi csoport dinamikus kategória (hiszen alávetett a csoportképződés és -felbomlás törvényszerűségeinek), ennek megfelelően pedig az etnikus kultúra is állandóan változó. (Sárkány 1980 alapján Binder 2014, 25. p.)

Az a társadalmon belüli „rangsorolódás”, státuszhelyzet, amely Nagymagyarban is megvalósul a társadalmon belül, elvezet minket a kutatás harmadik kulcsfogalmához, a *társadalmi mobilizációhoz*, amely már felszínesebb elemzés mellett is érzékelhető. Ennek dinamikája egyrészt a helyi politikai tér változásain keresztül mutatkozik meg, másrészt a gazdasági viszonyok alakulásában mélyebb szinten is tetten érhető. Ezek a társadalmi változások egyfajta jéghegy csúcsaként jelzik az alatta zajló, összetettebb mobilizációs folyamatokat. „Az empirikus társadalomkutatás területén az eredmények egyenlőségét leginkább a jövedelmi, illetve vagyoni egyenlőtlenségek különböző mérőszámaival lehet jellemezni (...), míg az esélyegyenlőség kérdése kapcsán mindenképp a társadalmi mobilitás vizsgálata mutatkozik relevánsnak.” (Marshall–Swift–Roberts 1997 alapján Huszár–Záhonyi 2018, 26–27. p.)

Jelen kutatásunkban a *társadalmi mobilitás* olyan fogalom, mellyel rávilágítunk arra, hogy a társadalmi hierarchia különböző szintjein elhelyezkedők mennyiben érzik úgy, hogy változott a társadalmi helyzetük származási pozíciójukhoz képest. (Huszár–Záhonyi 2018) A társadalmi mobilitás fogalmának vizsgálata és értelmezése összefügg a népességdinamikai vizsgálatok által feltárt népességdinamikai típusokkal. Ezek a típusváltozatok a társadalmi mobilitás helyi szintjét is befolyásolják; vannak olyan típusok, amelyekben a pozitív népességdinamikát csak a természetes szaporodás idézi elő, noha ez gazdaságilag és szociálisan hátrányos helyzetet alakíthat ki. Mert bár megvan a vitalitás, amit a természetes szaporodás is mutat, de elmarad a vándorlás struktúra-

alakító pozitív szerepe: „A terület nem »vonzó« célterület, sőt inkább »elhagyó«, taszító területnek minősül.” (Kulcsár–Obádovics 2016, 397. p.) Ez a társadalmi mobilizáció egyik mozgatórugójának háttérkörnyezetét mutathatja, amely előrevetítheti, hogy egyik vagy másik társadalmi csoport az adott településen miért is veszítheti el vagy éppen erősítheti meg társadalmi helyzetét – státuszát. Nagymagyar esetében a romák társadalmi politikai térnyerését előkészítő társadalmi mobilizációnak az alapjául a demográfiai változások szolgáltak, s ezt a település népességdinamikai típusa hűen tükrözi.

6. Népségedinamika és társadalmiszerkezet-vizsgálat Nagymagyaron

A népségedinamikai vizsgálatok kulcsfontosságúak egy település társadalmi (mobilitás), gazdasági és kulturális folyamatait illetően, mivel a demográfiai változások közvetlenül befolyásolják a közösségek életképességét, fejlődési lehetőségeit és társadalmi szerkezetét. Jelen kutatás célja, hogy feltárja Nagymagyar népségedszerkezetének, dinamikájának változásait, különös tekintettel a roma lakosság arányának növekedésére és annak társadalmi, gazdasági hatásaira.

A népség természetes szaporodása, migrációs folyamatai, valamint az ezekből adódó teljes népségedváltozás elemzése lehetővé teszi, hogy:

1. Megértsük, miként hat a népségedváltozás a helyi gazdaságra, például a munkaerőpiaci lehetőségekre, az oktatási igényekre és a szociális ellátórendszerre.
2. Külön figyelmet fordítsunk a roma népség dinamikájára, amely az országos és helyi trendek szerint nagyobb természetes szaporodási rátájú.
3. Feltárjuk a migrációs folyamatok szerepét a település népségedcsökkenésében vagy stagnálásában, különös tekintettel az elvándorlók jellemzőire és motívációira.

Ezek az eredmények segítenek pontosabb képet alkotni a társadalmi változásokról, valamint a roma közösségek integrációs lehetőségeiről. Az adatok és trendek alapján jobban megérthetjük, hogy a társadalmi csoportokat – beleértve a romákat is – miként, milyen dominanciával (gyengébben, esetleg erősebben) sikerült integrálni a helyi gazdasági és kulturális életbe.

Ez a fejezet tehát olyan adatvezérelt alapot nyújt, amely támogatja a kutatás további elemzéseit, különös tekintettel a társadalmi kohézió és a hosszú távú fenntartható fejlődés szempontjaira.

A 2. táblázat népségeddinamikai alapadatai alapján elvégezhetjük a népségeddinamikai számításokat arányszámokkal, az évek bontásában. Az alábbi lépések szerint dolgoztunk:

1. Természetes szaporodás aránya (‰)
2. Migrációs egyenleg aránya (‰)

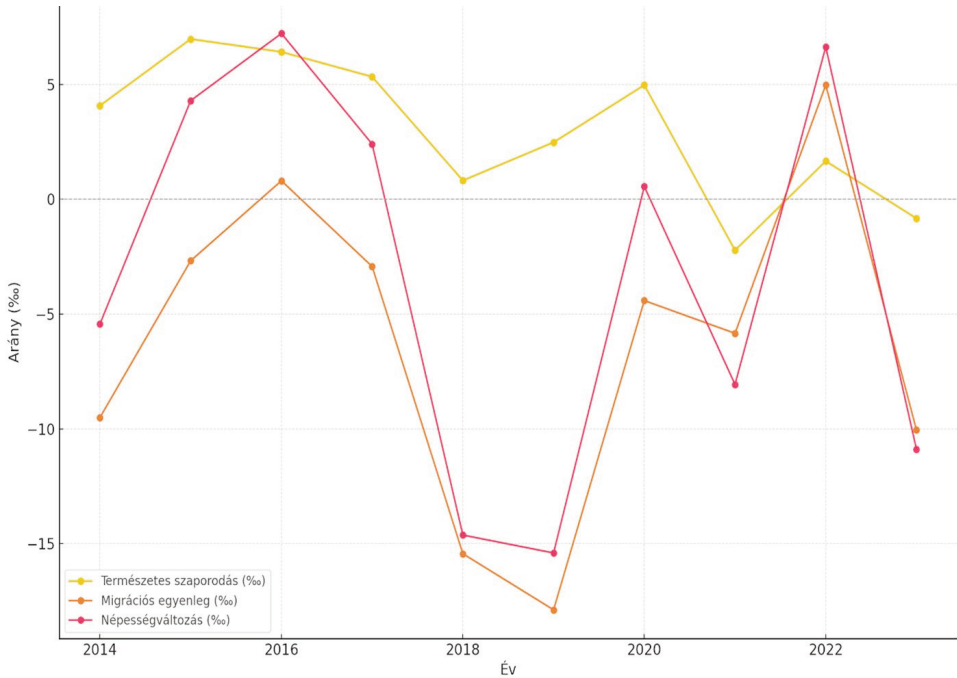
3. Teljes népességváltozás aránya (‰)
4. Összefüggések elemzése és grafikus megjelenítés

2. táblázat. Népességdinamikai alapadatok

Év	Bejelent., bevándorló	Kijelent., elvándorló	Születés	Halálozás	Férfi	Nő	Össz- lakosság
2014	15	50	39	24	1801	1880	3681
2015	35	45	47	21	1925	1802	3727
2016	48	45	54	30	1930	1807	3741
2017	42	53	47	27	1821	1827	3750
2018	26	83	42	39	1798	1893	3691
2019	27	92	47	38	1775	1853	3634
2020	31	47	52	34	1750	1872	3622
2021	61	82	45	53	1736	1858	3594
2022	59	41	44	38	1743	1875	3618
2023	38	74	33	36	1732	1848	3580

Forrás: Nagymagyar községi hivatala

2. ábra. Népességdinamikai mutatók Nagymagyaron

Saját forrás

A grafikon a népességdinamikai mutatók három fő komponensének éves alakulását mutatja (‰ értékekben):

Természetes szaporodás (‰)

A természetes szaporodás pozitív értékeket mutat az egész időszakban, ami azt jelzi, hogy a születések száma minden évben meghaladta a halálozásokét. Az arány 2014 és 2016 között növekedett, majd enyhe ingadozások után 2023-ra csökkent. Ez a tendencia a születésszám csökkenésével és a halálozások időszakos növekedésével magyarázható. A Csallóköz többi településéhez viszonyítva még így is erőteljesebben pozitív a természetes szaporodás arányszáma.

Migrációs egyenleg (‰) és társadalmi változások

A migrációs egyenleg több éven át negatív volt, ami arra utal, hogy az elvándorlók száma meghaladta a bevándorlókéét. Különösen 2018-ban és 2019-ben figyelhető meg az egyenleg jelentős romlása, ami nagy valószínűséggel gazdasági vagy szociális nehézségekre vezethető vissza. Ezt a tendenciát párhuzamba állíthatjuk azokkal a társadalmi és politikai változásokkal, amelyek 2019 után a településen roma vezetésű önkormányzat megalakulásához vezettek. Az interjúk tanúsága szerint ebben az időszakban a gazdasági problémák is felerősödtek, valamint a fiatal, nem roma („fehér”) lakosság jelentős része elköltözött a településről. Ugyanakkor fontos tényező, hogy a település lakosságának korábban nem volt tapasztalata roma vezetésű önkormányzattal, ami előítéleteket és bizonyos fokú félelmeket generált. 2020 után a kivándorlás üteme valamelyest mérséklődött, bár továbbra is jellemző maradt a nem roma lakosság elköltözése. Az interjúk szerint azonban már a fiatal, jobb anyagi helyzetben lévő romák közül is egyre többen költöztek át a környező településekre. Ezt a folyamatot mindkét közösség interjúalanyai megerősítették. Az interjúk rávilágítanak arra is, hogy a roma vezetésű önkormányzat működése megosztotta a helyi társadalmat. Egyes nem roma lakosok számára nem jelentett elriasztó tényezőt az önkormányzat új összetétele, míg mások számára a változás bizonytalanságot eredményezett. A helyi hivatal munkatársai és a település lakói egyaránt jelezték, hogy az önkormányzat bizonyos szolgáltatási szektorokban a vállalkozásokkal és cégekkel való együttműködés során arra törekedett, hogy elsősorban roma származású munkavállalók kapjanak lehetőséget. Ez esetenként a nem roma lakosság részéről sérelmi percepciókat váltott ki, és egyes interjúalanyok szerint hozzájárulhatott a helyi „fehér” társadalomban tapasztalható létbizonytalanság-érzethez. A fenti folyamatok középtávon továbbra is ösztönözhetik a migrációs egyenleg negatív alakulását, elősegítve a nem roma lakosság további elvándorlását a környező településekre.

Teljes népességváltozás (‰)

A teljes népességváltozás több éven keresztül pozitív volt, de 2018-ban és 2019-ben jelentős visszaesés tapasztalható, ami összefügg a negatív migrációs egyenleggel. Ennek lehetséges okait említettük feljebb, a migrációnál. A pozitív változások időszakosan visszatértek, főleg azokban az években, amikor a természetes szaporodás képes volt kompenzálni a migrációs veszteséget.

3. táblázat. A népességdinamikai számítások eredménye

Év	Természetes szaporodás (‰)	Migrációs egyenleg (‰)	Népesség-változás (‰)
2014	4.07	-9.50	-5.43
2015	6.97	-2.68	4.29
2016	6.41	0.80	7.21
2017	5.33	-2.93	2.40
2018	0.81	-15.44	-14.63

Saját forrás

A 3. táblázatban az éves bontásban szereplő mutatók pontos értékei segítenek a részletes elemzésben. Természetes szaporodás: a legmagasabb érték 2015-ben volt (6,97‰), amikor a születések száma jelentősen meghaladta a halálozásokét. A legkisebb természetes szaporodás 2018-ban volt (0,81‰), ami a halálozások számának növekedése miatt alakult ki.

Migrációs egyenleg: ez 2018-ban érte el a legnagyobb negatív értéket (-15,44‰), ami a jelentős elvándorlás következménye, valamint a stagnáló természetes szaporodásé. Ebben az évben került sor az önkormányzati választásokra is, amikor az önkormányzat élére Rigó Marek, magát teljesen romának valló (szlovák nyelven beszélő) polgármester került, és a testületben is a többséget roma származású képviselők alkották.⁶ Ezzel nem szeretnénk érzékeltetni, hogy maga csak a végeredmény hozott ilyen negatív demográfiai és népességdinamikai változást, ám ez is hozzájárulhatott, illetve már az azt megelőző választási kampány negatív hangulata a faluban is okozhatta a kiemelkedő migrációt. Pozitív migrációs egyenleg csak 2016-ban volt (0,80‰), ami az általánosan negatív trend ritka kivétele. Teljes népességváltozás: 2016-ban volt a legnagyobb pozitív változás (7,21‰), amit a természetes szaporodás és a pozitív migrációs egyenleg együttese eredményezett.

7. Összefoglalás

A népességdinamikai számítások alapján Nagymagyar demográfiai helyzete kettős képet mutat: miközben a természetes szaporodás a környező térséghez viszonyítva magas, a migrációs egyenleg negatív, vagyis az elvándorlás jelentős. Ez a tendencia hasonlóságot mutat a kelet-magyarországi, gömöri és kelet-szlovákiai településekkel, ahol az etnikai összetétel fokozatos átalakulása és a társadalmi-gazdasági mutatók romlása figyelhető meg.

6 <https://www.korkep.sk/cikkek/szemle/2018/11/12/nagymagyar-polgarmestere-koszonom-azoknak-akik-mellettem-alltak/#>; <https://www.zlateklasy.sk/polgar/kozsegi-tanacs/>

A vizsgálat során hasznos lett volna az eltartottsági ráta és az öregedési index elemzése is, amely lehetővé tenné a népességdinamikai számítások pontosabb összehasonlítását a térség demográfiai mintázataival. Ez a kutatás egy későbbi szakaszban kerülhet megvalósításra.

A humánerőforrás alakulását tekintve kiemelt jelentősége van a település lakossága iskolai végzettségi szintjére vonatkozó statisztikai adatoknak, amelyeket a jövőben szükséges vizsgálni. Az iskolázottsági adatok és a foglalkoztatottak száma megerősíthetik vagy cáfolhatják azt az interjúkra, demográfiai mutatókra és népességdinamikai számításokra épülő feltételezést, mely szerint a település gazdasági helyzete kedvezőtlen tendenciát mutat.

A gazdasági helyzet romlását erősíti az a jelenség, hogy a produktív korú, képzetebb magyar ajkú lakosság elhagyja a települést, ami tovább növeli a munkaerőpiaci és befektetési gondokat. Az interjúk tanúsága szerint a települést a befektetők, vállalatok és ipari beruházások elkerülik, ami akadályozza a helyi munkahelyteremtést.

A foglalkoztatási lehetőségek hiánya tovább erősíti a roma közösség munkapiaci stratégiáit, amelyek közé elsősorban a pozsonyi ingázás és az informális gazdasági tevékenységek („seftelés”) tartoznak. Ez a jelenség hozzájárul a szlovák nyelvű iskolába íratás növekvő tendenciájához, valamint a mindennapi életben a szlovák nyelvhasználat elsődlegességének megerősödéséhez.

A település romló gazdasági helyzetének és etnikai összetételének átalakulása a helyi adó- és illetékfizetési fegyelemben is megmutatkozik. A hulladékadó és más helyi illetékek befizetése rendszertelen és hiányos, ami tovább nehezíti az önkormányzat pénzügyi stabilitását és a helyi fejlesztések finanszírozását, egyáltalán a meglévő infrastruktúrák karbantartást.

8. Nagymagyar társadalmi, kulturális és helyi politikai dinamikái

A kutatás (rész-)eredményeinek bemutatása

A Nagymagyarban élő roma közösség identitásváltása szoros összefüggésben áll a társadalmi mobilitással. Ez a folyamat elsősorban a korábbi generációkhoz képest elérhető jobb megélhetés iránti törekvésekből fakadt. A pozsonyi ingázás lehetőséget kínált magasabb jövedelemmel járó munkák és kereskedelmi tevékenységek végzésére, ami hosszú távon arra ösztönözte a nagymagyar roma lakosságot, hogy a szlovák nyelv elsajátítása és a többségi szlovák társadalom kulturális és identitásbeli értékeinek részleges átvétele révén erősítse gazdasági és társadalmi helyzetét a településen belül.

E stratégiai döntés célja az volt, hogy a roma közösség javítsa egzisztenciális helyzetét és társadalmi státuszát, amelyet a helyi magyar többséghez képest aszimmetrikus viszony jellemezett. A közösség reményei szerint ez az identitásváltás hozzájárulhatott volna a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentéséhez és a korábban tapasztalt hát-

rányos helyzet felszámolásához. A fent említett motiváció megvalósításának egyik meghatározó eszközévé vált az 1980-as évek végén kibontakozó tendencia, amely során a nagymagyar roma családok gyermekeit helyi szlovák tannyelvű iskolákba írták be. A folyamatot az akkori internacionalista megközelítés a „helyi nemzeti bizottsággal” is aktívan támogatta az integráció jegyében és népszerűsítette a roma közösségen belül. Az interjúk alapján e lépés egyik célja az volt, hogy a roma gyermekeket távol tartsák a helyi magyar iskoláktól, így biztosítva a magyar tanintézmények homogén etnikai összetételét. Emellett a szlovák iskola fenntarthatóságának biztosítása is központi szempontként jelent meg.

A rendszerváltozás idején a beiratkozások aránya a szlovák iskola javára tolódott el, mivel a roma lakosság reprodukciós rátája magasabb volt, mint a helyi nem roma lakosságé. Az interjúalanyok – köztük a roma származású megkérdezettek is – kivétel nélkül megerősítették, hogy a 70-es és 80-as években a romungró közösségen belül a cigány és magyar nyelvet egyaránt használták kommunikációs eszközként, gyakran váltogatva vagy keverve azokat. Az 1990-es évekre az iskolás korosztály már a roma és szlovák nyelv vegyes használatára állt át, míg a szülők többsége továbbra is a magyar és roma nyelvet alkalmazta – kivéve azokat, akik Pozsonyba ingáztak munkavállalás céljából. A 2000-es évek végére a roma lakosság produktív rétege a pozsonyi munkalehetőségek és a szlovák iskolai oktatás hatására már előnyben részesítette a szlovák nyelvet a roma mellett.

Az interjúk elemzése alapján megállapítható, hogy a nagymagyar roma közösség politikai önszerveződésének folyamata a jelenlegi polgármester édesapjának, Rigó Jánosnak a személyes ambíciói révén indult el. A politikai aktivitás első szakaszában, a kilencvenes években, az akkor domináns Magyar Koalíció Pártjával (MKP) együttműködve vette kezdetét. A későbbiekben, a kilencvenes évek második felében, a roma politikai önállósodás folyamata új impulzusokat kapott, amelyeket részben a magyar pártok részéről megnyilvánuló aszimmetrikus viszonyulás is katalizált.

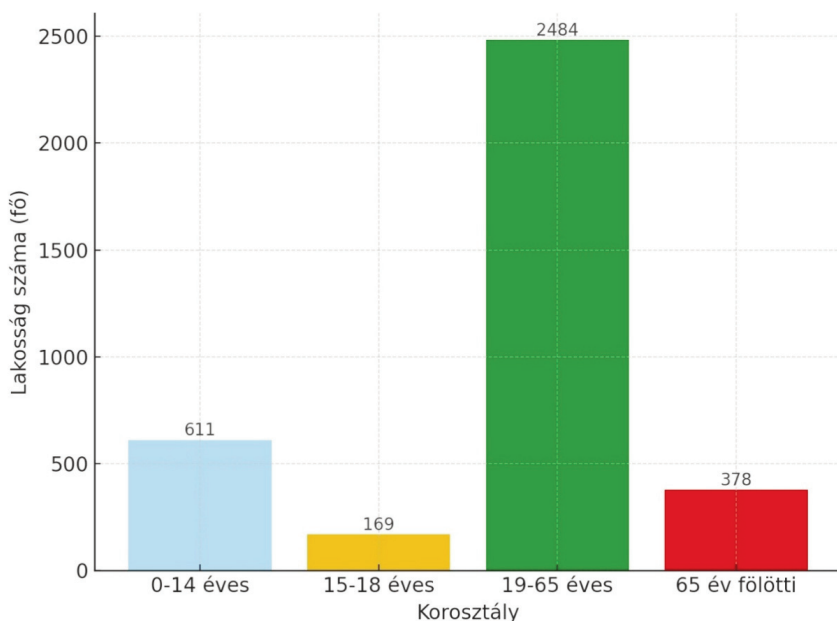
A roma közösség politikai szerepvállalása kezdetben a magyar pártokkal való együttműködésre épült, ez a kapcsolat azonban a helyi politikai érdekek és hatalmi stratégiák mentén fokozatosan átalakult. A nagymagyar roma véleményformálók – köztük Rigó János és közvetlen munkatársai – a magyar pártok számára elsősorban a választási időszakokban bírtak jelentőséggel, ahol szavazatmaximalizálás céljából számítottak rájuk. Az interjúk tanúsága szerint Rigó János a kilencvenes évek végén Kvarda Józseffel működött együtt, amely együttműködés a roma közösség politikai autonómiájának megalapozásában is fontos szerepet játszott.

A roma politikai önállósodás Nagymagyaron lépcsőzetesen zajlott: kezdetben a roma közösség tagjai önkormányzati képviselőként indultak választásokon, olyan helyi civil szerveződésként léptek fel, amely formálisan függetlenként működött, de a háttérben pártpolitikai támogatást élvezett. A stratégiai cél egyértelműen az volt, hogy a roma

közösség fokozatosan biztosítsa dominanciáját a helyi döntéshozatalban, különösen az önkormányzati és hivatali ügyek terén.

Napjainkra a magyar nyelv használata drasztikusan visszaszorult a roma közösségen belül. A fiatalabb generáció tagjai többségében már nem beszélnek a magyar nyelvet, hanem kizárólag szlovákul és cigányul kommunikálnak. A nyelvváltás e folyamata egyúttal az identitás átalakulásához is vezetett: egyes roma származású családok ma már inkább szlováknak vallják magukat. A többes identitás is jelen van a romák között, ami egy folyamatot mutat. Ezt azok a statisztikai adatok is alátámasztják, amelyek azt mutatják, hogy Nagymagyar lakosságának etnikai összetételében jelenleg a szlovák identitású lakosok száma a legmagasabb abszolút értékben.

3. ábra. Nagymagyar lakossága korosztály szerint

Saját forrás

A 3. ábrából kiszámítható az öregedési ráta Nagymagyaron, amely 61,87%. Ez azt jelenti, hogy 100 gyermekkorúra 61,87 idősebb ember jut. A Csallóközben mért adatokhoz képest ez ritkább: a csallóközi kistelepülések (falvak) öregedési rátája általában jóval magasabb százalékokat mutatnak, vagyis előregedő társadalmat. Ez azt jelenti, hogy a nagymagyari adatok inkább hasonlítanak a bodrogi, Gömörben lévő vagy északkelet-magyarországi, többségében romák által lakott települések ilyen jellegű statisztikai adataira. Az eltartottsági rátát is ki tudjuk számítani, amely 39,81%. Ez azt mutatja, hogy 100 aktív korúra hány gyermek- és időskorú lakos jut, tehát 100 aktívkorúra majd-

nem 40 eltartott jut. Ez az adat akkor igazán érdekes, ha megtudjuk, mekkora a munkanélküliek aránya a faluban a produktív lakosság körében. Mert a két statisztikai adat összevetésében már valóban tudunk arra következtetni, milyen szociális és gazdasági helyzetben lehet a település. A munkanélküliségre vonatkozó adatokat a kutatás következő folyamatában fogjuk majd összehasonlítani ezekkel az adatokkal. Annyi biztos, hogy az eltartottsági ráta összetevőinek aránya is eltérő a csallóközi településektől, mert ott nem a gyermekkorúak miatt magas, hanem az elöregedő társadalom miatt. Ezért is specifikusak a nagymagyari adatok, még a dunaszerdahelyi járási adatok fényében is.

Lehetséges társadalompolitikai következmények a település szintjén

A kutatás első szakaszában végzett demográfiai, társadalmi és politikai vizsgálatok rámutattak arra, hogy Nagymagyar etnikai és társadalmi összetétele jelentős átalakuláson ment keresztül az elmúlt évtizedekben. Ez a folyamat azért érdemel figyelmet és bír különleges szereppel, mert mindez a „legmagyarabb” járásában, a Dunaszerdahelyben történik. A roma közösség térnyerése, a magyar lakosság fokozatos visszaszorulása, valamint a szlovák identitású csoport növekedése együttesen olyan társadalmi és politikai átrendeződést eredményezett, amelynek hosszú távú következményei meghatározóak lehetnek a település jövőbeli fejlődése szempontjából.

A kutatás eredményei alapján az alábbi főbb társadalompolitikai következmények és kihívások azonosíthatók:

1. Demográfiai és társadalmi szerkezet átalakulása

A népességdinamikai elemzések azt mutatják, hogy Nagymagyarban a természetes szaporodás továbbra is pozitív, ugyanakkor a migrációs egyenleg negatív maradt, vagyis a kivándorlás folyamatosan csökkenti a helyi lakosság összetartó erejét. A fiatalabb, iskolázott magyar ajkú lakosság elvándorlása különösen jelentős tényező, amely hosszú távon tovább gyengítheti a magyar közösség helyi jelenlétét. Eközben a roma közösség folyamatos növekedése és egyre erősebb önszerveződése a helyi társadalmi és politikai viszonyok újrendeződését eredményezi.

2. A helyi politikai erőviszonyok átrendeződése

A roma közösség önszerveződési folyamatai és politikai térnyerése új kihívásokat jelent a település számára. A 2019-es önkormányzati választások eredményei azt mutatják, hogy a roma közösség növekvő aránya közvetlen politikai befolyásra is szert tett. Ez egyfelől hozzájárulhat a közösség társadalmi integrációjának előmozdításához, másfelől feszültségeket generálhat azokkal a csoportokkal szemben, amelyek elveszítették korábbi domináns pozíciójukat. Az interjúk tanúsága szerint a helyi magyar és roma közösség közötti társadalmi kapcsolatok nem minden esetben harmonikusak, ami a jövőbeni politikai döntéshozatal szempontjából kihívást jelenthet.

3. A gazdasági és munkaerőpiaci helyzet változásai

A kutatás eredményei rávilágítanak arra, hogy Nagymagyar egyre kevésbé képes vonzani külső befektetőket, ami tovább súlyosbítja a helyi munkaerőpiaci problémákat. A roma közösség többsége továbbra is a pozsonyi régióban keres munkát, ami elősegíti a szlovák nyelv elsődleges használatának megerősödését. A helyi vállalkozások és munkahelyteremtés hiánya hosszú távon elmélyítheti a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségeket, és hozzájárulhat a társadalmi mobilitás csökkenéséhez.

4. Nyelvi és kulturális átalakulás

A kutatás egyik fontos megállapítása (ha nem a legfontosabb), hogy a roma közösség jelentős része mára a Dunaszerdahelyi járás egyik településén elsősorban a szlovák nyelvet használja a mindennapi kommunikáció során, és egyre kevesebben tekintik magukat magyar (magyarcigány) identitásúnak. Ez a változás nem csupán nyelvi, hanem kulturális szempontból is alapvetően átalakítja a település közösségi életét. A helyi magyar intézmények és kulturális kezdeményezések számára nagy kihívást jelent, hogy miként tudják megtartani relevanciájukat egy olyan közegben, ahol a magyar nyelv egyre inkább háttérbe szorul. Bebizonyosodik, mennyire fontos az iskolaválasztás szerepe. Az iskola oktatási nyelvének megválasztása és szellemisége vagy segíti az asszimilációt, vagy éppen az identitását erősíti egy közösségnek és gátolhatja az asszimilációt, identitáscserét. Ez teljes mértékben kiderül a kutatásból.

5. Társadalmi kohézió és közösségi együttélés kérdései

A demográfiai és politikai változások felerősítették az egyes közösségek közötti feszültségeket. Az interjúk és helyi visszajelzések arra utalnak, hogy egyes társadalmi csoportok diszkriminációt és bizonytalanságot éreznek a helyi politika alakulásával kapcsolatban. Ennek hatására egyes nem roma lakosok elhagyják a települést, míg mások alkalmazkodni próbálnak az új politikai és társadalmi viszonyokhoz. A helyi önkormányzat számára kulcsfontosságú kérdés lesz, miként tud olyan integrációs stratégiákat kialakítani, amelyek csökkentik az etnikai feszültségeket és elősegítik a közösségek közötti párbeszédet.

Javasolt társadalompolitikai lépések

A kutatás eredményei alapján az alábbi javaslatok megfogalmazása indokolt a helyi társadalompolitikai döntéshozók számára:

Közösségi párbeszéd elősegítése. Helyi fórumok és közösségi kezdeményezések szervezése, amelyek lehetőséget biztosítanak a különböző etnikai és társadalmi csoportok közötti kommunikáció javítására.

Munkaerőpiaci integrációs programok. Olyan helyi gazdaságfejlesztési stratégiák kidolgozása, amelyek elősegítik a helyben történő foglalkoztatást és csökkentik az elvándorlást.

Kulturális és oktatási programok fejlesztése. A magyar nyelv és kultúra megőrzését célzó intézkedések megerősítése, különös tekintettel az oktatási intézmények

támogatására. A roma származású és identitású emberek számára az évszázados magyar kulturális kötődést, a magyar és roma társadalmi és kulturális szimbiózist az oktatási intézményekben hangsúlyozni kell.

Lakhatási és szociális intézkedések. Olyan szociálpolitikai kezdeményezések kidolgozása, amelyek segítik a helyi lakosság megtartását és csökkentik a szegregációt.

Társadalmi integrációs stratégiák. A roma közösség helyi politikai és gazdasági szerepvállalásának támogatása oly módon, hogy az elősegítse a közösségek közötti együttműködést és csökkentse a társadalmi feszültségeket.

9. Záró gondolatok

A kutatás első szakaszának eredményei egyértelműen azt mutatják, hogy Nagymagyar társadalmi és politikai szerkezete jelentős átalakulás alatt áll. A Dunaszerdahelyi járásban ez nagyon specifikus. Az etnikai összetétel változása, a helyi politikai viszonyok átrendeződése és a gazdasági kihívások együttesen olyan társadalmi dinamika kialakulásához vezettek, amely hosszú távon meghatározhatja a település jövőjét. Ez a hasonló, demográfiai és etnikai összetételű települések esetében ugyanezt eredményezheti szerte Dél-Szlovákia „magyarlakta” vidékein. A kihívások kezeléséhez elengedhetetlen a közösségek közötti párbeszéd, a gazdasági lehetőségek bővítése és az integrációt elősegítő intézkedések megvalósítása.

Források és hivatkozások

Szakirodalom

- Barth, Frederik 1996. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 7. évf. 1. sz. 3–25. p.
- Binder Mátyás 2014. *Roma etnikai mobilizáció Kelet-Közép Európában*. PhD-dolgozat, ELTE BTK.
- Bromlej, Julian V. 1976. *Etnosz és néprajz*. Budapest, Gondolat.
- Eriksen, Thomas Hylland 2008. *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák*. Budapest-Pécs: Gondolat Kiadó – PTE.
- Feischmidt Margit (szerk.) 2010. *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest, Gondolat-MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Gaucsík István 2025. Az 1927-es csehszlovákiai cigányellenes törvény genezise. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 1, 77–92. p.
- Horowitz, Donald L. 2006. A primordialisták. *Magyar Kisebbség*, 10. évf. 1–2. sz. 235–249. p.
- Kulcsár László–Obádovics Csilla 2016. Népeségdinamika és társadalmi szerkezet. *Területi Statisztika*, 56. évf. 4. sz. 390–414. p.
- Marshall, Gordon–Swift, Adam–Roberts, Stephen 1997. *Against the Odds? Social Class and Social Justice in Industrial Societies*. Oxford, Clarendon Press.
- Merker Dávid et al. 2012. A romák helyzete Magyarországon. A Policy Solutions politikai elemzése a Friedrich Ebert Alapítvány számára. https://www.policysolutions.hu/userfiles/elemzes/28/a_romak_helyzete_magyarorszagon.pdf

Samu István 2004. *Kis-Moszkvai úton lévőők – A gútai oláh cigányok integrációja a helyi társadalomba*. Szakdolgozat, KVT – Miskolci Egyetem.

Sárkány Mihály 1980. Kultúra, etnikum, etnikai csoport. In Martin György (szerk.): *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához. Néprajzi csoportok kutatási módszerei*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.

Vályi András 1796. *Magyar Országának Leírása*. Első kötet. Buda.

Online források

<https://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a828.pdf>

<https://kti.krtk.hu/wp-content/uploads/2023/11/Mit-mondanak-az-egyetemi-evkonyvek-a-tarsadalmi-mobilitasrol.pdf>

<https://acta.bibl.u-szeged.hu/73543/>

https://szociologia.unideb.hu/sites/default/files/upload_documents/szoc_ma_2.pdf

<https://szociologia.hu/dynamic/0604nemeth.pdf>

https://tk.hun-ren.hu/uploads/files/2021/absztraktok_mobint.pdf

https://esely.org/kiadvanyok/2018_5/esely_2018-5_1-2_huszar-zahonyi-egyenlotlenseg.pdf

ISTVÁN SAMU

POLITICAL AND SOCIAL IMPACTS OF THE TRANSFORMATION AND SELF-ORGANIZATION OF THE ROMA IDENTITY IN NAGY-MAGYAR

The history of Nagymagyar (Zlaté Klasy, Slovakia) dates back from its first mention in 1239 until the modern era. The settlement was part of various estates and was granted market town status from the 17th century. The composition of the population continuously changed, especially in the 19th and 20th centuries, with the dominance of the Hungarian population. In recent decades, however, the growth of the Roma and Slovak populations has become increasingly significant, particularly the Roma community in the 21st century. These population changes have had a considerable impact on the political and social life of the municipality, especially concerning the transformation of minority identities and their interactions with one another.

A Kőrösi Csoma Sándor Program ösztöndíjasainak tapasztalatai az egyes diaszpóráközösségeknél¹

ESZTER JESO

Experiences of Scholarship Holders of the Kőrösi Csoma Sándor Program in Various Diaspora Communities

Keywords: diaspora; mother country; scholarship; minority; migration

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v27y2025i4.05>

Tanulmányom fő célja a Magyar Kormány egyik diaszpórapolitikai programjának, a Kőrösi Csoma Sándor Programnak (KCSP) vizsgálata. Napjainkban több millió magyar él a Kárpát-medencén kívül távol az anyaországtól, és a 2010-es évektől a nemzetpolitika kiemelt szakpolitikává nőtte ki magát. Kutatási kérdésem: Milyen tapasztalatokat szereztek a 9 hónapos külföldi programszakasz során az egyes diaszpóráközösségeknél a Kőrösi Csoma Sándor Program ösztöndíjasai?

Tanulmányomat kutatásom módszertanának ismertetésével kezdem, majd a szakirodalmak bemutatásával feltárom a főbb elméleti elemeket, mint a diaszpórafogalmak és diaszpórapolitika-elméletek. Végül a primer kutatás eredményeit ismertetem.

1. Kutatásmódszertan

Kutatásomat, melyben arra keresem a választ, hogy a Kőrösi Csoma Sándor Program ösztöndíjasai milyen tapasztalatokat szereztek a 9 hónapos külföldi prog-

1 Jelen kutatás a Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24-2 kódszámú Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Programjának a Nemzeti, Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. A tanulmány a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán nemzetközi tanulmányok MA szakon a 2024/25 tanévben leadott és megvédett szakdolgozatom kivonata. Szakdolgozatom címe: The role of the Kőrösi Csoma Sándor Programme in the diaspora policy of Hungary.

ramszakasz során az egyes diaszpórák közösségeknél, interjúk segítségével valósítottam meg.

Az interjúban megkérdezett ösztöndíjasokat a Nemzetpolitikai Államtitkárság munkatársának, a Petőfi Sándor és a Kőrösi Csoma Sándor Programok koordinátorának javaslata alapján választottam ki, ami lehetőséget biztosított arra, hogy valóban olyan emberekkel vegyem fel a kapcsolatot, akik sikereket értek el ösztöndíjas időszakuk alatt. Mivel a szakdolgozatomban, melynek ez a kutatás is része volt, a 2023-as és 2024-es éveket vizsgáltam, így arra is kiemelt figyelmet fordítottam, hogy a megkérdezett ösztöndíjasok is e két év valamelyikében, esetleg mindkettőben legyenek a Kőrösi Csoma Sándor Program ösztöndíjasai. Összesen 4 interjút készítettem.

Az interjú során hét kérdést mindenkinek feltettem, s voltak olyan kérdéseim is, melyek specifikusan egy adott ösztöndíjasnak szóltak. Az interjúk során arra voltam kíváncsi, hogy

- milyen motivációkkal érkeztek meg az egyes diaszpórák közösségeihez, vagyis mi ösztötkelte őket arra, hogy jelentkezzenek a programba;
- milyen szervezeteknél tevékenykedtek és ott milyen fő tevékenységeket végeztek;
- milyen nehézségekkel kellett szembenéznük;
- mik voltak a legboldogabb, legemlékezetesebb pillanatai az ösztöndíjas időszakuknak;
- tartják-e a kapcsolatot a közösséggel, ahol szolgálatot teljesítettek;
- tervezik-e a jövőben a programban való részvételt, és mit üzennének azoknak, akik fontolgatják a jelentkezést;
- milyen szerepe van szerintük a KCSP-nek a diaszpórák közösségek megmaradásában.

Ezek mentén pedig a beszélgetés kapcsán felmerülő egyéb releváns kérdésekre is próbáltam választ találni, például: milyen különbségek figyelhetők meg a fiatal és idősebb generáció tagjai között a rendezvényeken való részvétel tekintetében; milyen szempontok alapján választják ki az Amerikai Egyesült Államokban működő Hungarian Human Rights Foundation keretében megvalósuló Reconnect Hungary és Reconnect Transsylvania birthright programokkal Magyarországra vagy Erdélybe látogató fiatalokat; milyen különbségek tapasztalhatók a magyarországi gimnazisták idegennyelv-oktatása és a diaszpórában élők magyarnyelv-oktatása között.

2. Fogalmi meghatározás

A diaszpórának nincs egységes definíciója. Az államok diaszpórákonceptcióját nagymértékben befolyásolja a történelmük, és a nemzet tagjainak világban való szétszórtsága. (Szaniszló 2019, 84. p.) A diaszpóra fogalma eredetileg a görögül beszélő zsidókra és

a babiloni száműzetéstől a pogány népek közt, különösen Egyiptomban és Kis-Ázsiában elszórtan élt zsidókra utal. A Kr. u. 1. században, a Szentföld községein kívül szétszórva élt zsidó keresztényeket is illették ezen a néven. Az ENSZ Nemzetközi Migrációs Szervezete 2008-as jelentésében a diaszpórát a következőképpen definiálja: „A diaszpórák tágan értelmezve olyan egyének és hálózatok, szövetségek és közösségek tagjai, akik elhagyták származási országukat, de fenntartják kapcsolataikat szülőföldjükkel. Ez a fogalom magába foglalja a letelepedett külföldi közösségeket, az ideiglenesen külföldön tartózkodó vendégmunkásokat, a fogadó ország állampolgárságával rendelkező külföldi állampolgárokat, a kettős állampolgárokat és a második/harmadik generációs migránsokat.” (ENSZ Nemzetközi Migrációs Szervezete 2008, 493. p.) Walker Connor szerint a diaszpóra „egy népnek az óhazán kívül élő része”. (Connor 1986, 16. p.) William Safran definíciója alapján a diaszpórának hat ismérve van: 1. szétszóródás külföldi régióba, 2. az óhaza emlékének megőrzése, 3. a befogadó társadalommal szembeni elszigeteltségérzet, 4. óhazába való visszatérés vágya, 5. elkötelezettség az óhaza jólétéért és biztonságáért, 6. kapcsolat az óhazával. (Safran 1991, 83–84. p.)

A magyar terminológia – a nemzetközi trendektől eltérően – különbséget tesz továbbá a szórvány és a diaszpóra között. Míg a nemzetközi szakirodalmakban a kettőt egymás szinonimájaként emlegetik, a magyar nemzetpolitika csupán a külhoni magyarokra használja a szórványt, az emigrált csoport pedig diaszpórának számít. (Szaniszló 2019, 90–91. p.) Gázsó Dániel, a magyar diaszpórákutató kiemelkedő kutatója a 2022-ben megjelent könyvében ezek mellett kiemeli, hogy „a diaszpóra meghatározásában (...) nagy jelentősége van a társadalmi integrációnak, azaz a befogadó ország társadalmába való beilleszkedés folyamatának. (...) A diaszpórává váláshoz azonban nem elég beilleszkedni, az etnikai határokat is fenn kell tartani.” (Gázsó 2022, 55. p.)

E definíciók alapján látható, hogy a diaszpórapolitikának három szereplője van: diaszpóra, anyaország vagy óhaza, befogadó állam. Összességében a diaszpóra fogalmi meghatározásáról elmondható, hogy nem lehet egyetlen mondatba besűríteni, és ennek következtében nincs általánosan elfogadott definíciója sem. A definíciókat összegezve azonban megállapítható, hogy a diaszpóra olyan csoport, mely

- önkéntes vagy kényszer miatt bekövetkezett migrációs folyamatok következtében szétszóródva él a világban;
- tagjai szorosan kötődnek a múlthoz, valamint az anyaországhoz/óhazához;
- a befogadó országban kisebbségben él;
- szolidaritást vállal más diaszpórákkal;
- képes politikai kapcsolatrendszert kialakítani az anyaországgal és a befogadó országgal. (Szaniszló 2019, 95. p.)

3. Diaszpórapolitika-elméletek

Az egyes államok eltérő diaszpórafelfogása eltérő diaszpórapolitikákat is eredményez. Az elmúlt években egyre nagyobb figyelmet kaptak az országok részéről a migrációs háttérű közösségek, így míg az 1980-as évek elején az ENSZ-tagállamoknak kevesebb mint 10%-a rendelkezett valamilyen diaszpórákért felelős intézménnyel, addig 2010-től ez az érték meghaladta az 50%-ot. (Gamlen 2015, 166–167. p.)

A diaszpórapolitikai vizsgálat tárgyát képezi minden olyan kormányzati vagy a kormányzat támogatásával megvalósuló kezdeményezés, intézmény, program, jogszabály, amelynek célja a diaszpóra támogatása, megszólítása. (Herner-Kovács 2015, 37. p.) A diaszpórapolitika gyakorlata a közép- és kelet-európai országokban elválaszthatatlan a tágan értelmezett nemzetpolitikától. (Gazsó 2020, 50. p.) A diaszpórapolitika az állam azon törekvése, hogy a migráció következtében az anyaországtól távol élő nemzettagoikat megszólítsa, támogassa. (Herner-Kovács 2015, 34. p.)

Alan Gamlen 70 ország diaszpórapolitikájának vizsgálata alapján alkotta meg háromelemes diaszpóramodelljét, melyben a diaszpórapolitikák következő típusait különböztette meg: kapacitásbővítő, jogkiterjesztő, kötelezettségbehajtó. A jogkiterjesztő modellt követő államok a politikai nemzetegyesítést, valamint a polgári és szociális ellátás kiterjesztését valósítják meg. Ennek fényében az anyaország a diaszpórában élőkre nézve is kiterjeszti az állampolgárságot, és a diaszpórák közösségei olyan támogatásokban részesülnek, melyek segítik munkavállalásukat vagy hazatérésüket. A kötelezettségbehajtó modell a hazautalások és hazai befektetések ösztönzésére, valamint a diaszpóra lobbitevékenységének előmozdítására irányul. Eszközei a különböző tudástranszferprogramok, melyek keretében a diaszpóra tagjai az anyaország számára elérhetővé teszik mindazokat az ismereteket, melyeket ők külföldi életük során szereztek. A kapacitásépítő modell a szimbolikus nemzetépítés eszközeivel veszi fel a kapcsolatot a diaszpórák közösségekkel, s horizontálisan felülről lefelé próbálja a diaszpóra tagjainak nemzeti identitását erősíteni. Ehhez kiterjesztik az anyaország oktatási és kulturális rendszerét a diaszpóra számára, valamint létrehozzák és koordinálják a diaszpórában működő intézményeket. (Gamlen 2006)

4. Magyarország diaszpórapolitikája 2010 után (Jeso 2025a, Jeso 2025b)

Magyarország diaszpórapolitikája egyaránt tartalmaz jogkiterjesztő és kapacitásbővítő elemeket. Nemzetpolitikájának alapját Magyarország Alaptörvényének D) cikke határozza meg, mely kimondja: „Magyarország az egységes magyar nemzet összetartozását szem előtt tartva felelősséget visel a határain kívül élő magyarok sorsáért, elősegíti közösségeik fennmaradását és fejlődését, támogatja magyarságuk megőrzésére irányuló törekvéseiket, egyéni és közösségi jogaik érvényesítését, közösségi önkormány-

zataik létrehozását, a szülőföldön való boldogulásukat, valamint előmozdítja együttműködésüket egymással és Magyarországgal.”²

Magyarország részéről a Miniszterelnökség alá tartozó Nemzetpolitikai Államtitkárság feladata, hogy koordinálja a magyar állam és a külföldön élő magyar közösségek közötti kapcsolatokat s kezelje a támogatásokat, melyeket az ország nyújt a külföldi magyarok számára. (Gazsó 2017, 81. p.) A külföldön élő magyar közösségek képviselőinek több konzultatív szervezete is működik, mint például a Magyar Állandó Értekezlet (MÁÉRT) vagy a Magyar Diaszpóra Tanács, így ezeken keresztül közvetlenül lehetőségük nyílik a magyar kormánnyal való egyeztetésre, (Herner-Kovács 2020, 248. p.) melyek kialakulása az 1990-es évekre nyúlik vissza. Kezdetben azonban, bár a diaszpóráközösségek igényei felmerültek ezeken a fórumokon, kezelésükre mégis csak egyéni szinten, az egyes közösségvezetők és a kormány közti konzultációkon került sor. A magyar diaszpórapolitika kormányzati szinten csak 2010-ben alakult ki. (Gazsó 2022, 180–181. p.)

2010-ben a magyar Országgyűlés elfogadta a magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. törvény módosításáról nevű törvényt, amelynek értelmében kedvezményesen juthat magyar állampolgársághoz az a nem magyar állampolgár, aki magyar nyelvismerettel rendelkezik, és akinek felmenője magyar állampolgár volt vagy magyarországi származását valószínűsíteni tudja.³ Ez a nemzetegyesítést megcélzó jogszabály lehetővé tette a Magyarország határain kívül élő magyaroknak, hogy a magyar politikai közösség részévé váljanak. (Gazsó 2020, 56. p.) A 2011. évi CCIII. törvény pedig szavazati joggal látta el azokat a magyarokat, akik az egyszerűsített honosítási eljárás keretében váltak magyar állampolgárrá.⁴

A 2010-es években folyamatosan indultak el a diaszpóra-anyaország kapcsolatát erősítő kapacitásbővítő diaszpóraprogramok. Ilyen például a Kőrösi Csoma Sándor Program, melynek keretében Magyarország területéről mennek ösztöndíjasok az egyes diaszpóráközösségekhez, hogy segítsék magyarságuk ápolását. A másik jelentős program az ún. birthright program, mely a diaszpórában élő fiatalok Magyarországra látogatását teszi lehetővé, hogy ezáltal jobban megismerjék anyaországukat és oktatási, turisztikai és kulturális programokon vegyenek részt. Ezen túlmenően említésre méltóak a Rákóczi Szövetség programjai, melyeknek célja egyebek mellett a diaszpóra magyarságtudatának erősítése. A diaszpórában emellett kiemelt jelentősége van a cserkészcsapatoknak, a hétvégi magyar iskoláknak és a különféle magyar egyesületeknek is. (Herner-Kovács 2014, 55–67. p.)

2 Magyarország Alaptörvénye, <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100425.atv>

3 2010. évi XLIV. törvény a magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. törvény módosításáról <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1000044.TV>

4 2011. évi CCIII. törvény <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100203.TV>

4.1. A Kőrösi Csoma Sándor Program

A Kőrösi Csoma Sándor Programot Magyarország Kormánya 2013-ban indította el a Magyar Diaszpóra Tanács kérésére azzal a céllal, hogy az egyes diaszpórában élő magyarokat megszólítsa és megoldást kínáljon a közösség igényeire.⁵ (Gazsó 2022, 222–223. p.) A nemzetpolitikai tevékenységgel kapcsolatos közigazgatási ösztöndíjakról szóló 234/2019. (X. 15.) Korm. rendelet alapján a KCSP-t a magyar diaszpóra számára a miniszterelnök-helyettes mint a Kormány nemzetpolitikáért felelős tagja hirdeti meg.⁶

A program keretében a Nemzetpolitikai Államtitkárság ösztöndíjasokat küld a világ különböző pontjain működő diaszpóraszervezetekhez, hogy ott a közösség megmaradásáért fáradozzanak és hozzájáruljanak a hagyományok, a kultúra és magyar nyelv megőrzéséhez.⁷ A program kiemelt célja a diaszpóra-intézményrendszer fejlődésének támogatása.⁸ A program jelentőségét mutatja, hogy az ösztöndíjasok akár a harmad- és sokadgenerációs magyarokat is képesek bevonni munkájukkal a közösség életébe. (Gazsó 2022, 302–303. p.) A programra kétszer lehet jelentkezni egy évben: június–júliusban az északi félteke, decemberben a déli országaiba, a programszakasz azonban mind a déli, mind az északi félteke országaiban 9-9 hónap, figyelembe véve a nyári szünet időpontját.⁹

5 <https://www.korosiprogram.hu/hirek/miniszterelnokseg-20232024-palyazati-felhivasakoro-si-csoma-sandor-program-osztondijra-eszaki>

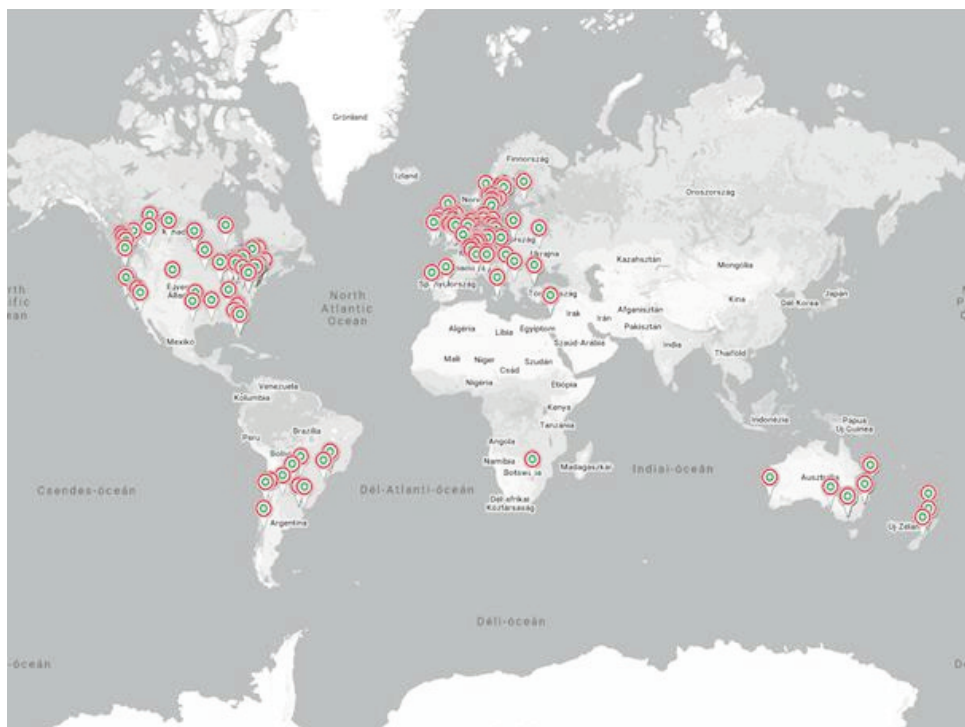
6 A nemzetpolitikai tevékenységgel kapcsolatos közigazgatási ösztöndíjakról szóló 234/2019. (X. 15.) Korm. rendelet <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1900234.kor>

7 <https://www.korosiprogram.hu/diaszpóra>

8 <https://www.korosiprogram.hu/hirek/miniszterelnokseg-20232024-palyazati-felhivasakoro-si-csoma-sandor-program-osztondijra-eszaki>

9 Strategic framework of the Hungarian diaspora policy

1. ábra. A Kőrösi Csoma Sándor Program partnerszervezetei szerte a világban

Forrás: <https://www.korosiprogram.hu/partnereink>

A programban olyan 18 év feletti magyar állampolgárok vehetnek részt, akik elkötelezettek a nemzet iránt, rendelkeznek tapasztalatokkal a közösségszervezésben, és olyan tudásnak és készségeknek vannak birtokában, amelyeket szívesen átadnának a diaszpórában élő magyaroknak.¹⁰ A diaszpórák közösségei körében az ösztöndíjasok főként az alábbi tevékenységeket végzik:

- cserkészet;
- oktatási tevékenység: magyar nyelv oktatása, gyermekprogramok és táborok szervezése;
- hagyományőrzés: néptánc, népzene és népi játékok;
- közösségszervezés, sport, média és kulturális tevékenységek: rendezvényszervezés, marketingtevékenység, adminisztráció, könyvtárrendezés, hagyatékigazgatás.¹¹

¹⁰ <https://bgazrt.hu/megjelentek-a-korosi-csoma-sandor-program-es-a-petofi-sandor-program-idei-felhivasai/>

¹¹ <https://www.korosiprogram.hu/palyazat>

5. Esettanulmány – interjúk feldolgozása

A kutatás során négy ösztöndíjossal készítettem interjút, akik a világ különböző pontjain: Ausztráliában, Németországban, az Amerikai Egyesült Államokban és Argentínában teljesítik vagy teljesítették a külföldi programszakaszukat.

A megkérdezett ösztöndíjasok közül ketten több éve részesei a programnak, és két-két városban is tevékenykedtek már ennek folytán, aminek eredményeképpen különböző tapasztalatokról tudtak beszámolni.

5.1. Az ösztöndíjasok motivációi

A program minden ösztöndíjas számára mást jelent. Vannak, akik ismereteiket szeretnék bővíteni, korábbi tapasztalataikat akarják kivetíteni a diaszpórára nézve, míg másokat a magyar identitásuk vagy a kalandvágyuk hajt, hogy jelentkezzenek a programba. Ezt magyarázhatja, hogy minden ösztöndíjas más élethelyzetből érkezik, vannak, akik 20-as éveikben próbálják ki magukat a világ különböző pontjain, míg mások már felnőttként azután vágnak bele a diaszpóráközösségek támogatásába, hogy a gyerekeik kirepültek a családi fészekből. Ezt mutatják az általam készített interjúk is, bár az is kiemelhető, hogy mindannyian úgy érkeztek a közösségekhez, hogy segíteni akarták őket, át akartak adni valami apró szeletet Magyarországból, az anyaországból.

„...az abszolút a kaland, a komfortzónán kívüli tapasztalatok, élmények, és az, hogy a rendezvényszervezői tudásomat ott is a diaszpórában élő magyaroknál tudtam kamatoztatni. (...) hogy egy kicsit így kiszakadjak a hétköznapiakból, hogy világot lássak. Ugye most még fiatal vagyok, nincsen párkapcsolatom, és úgy gondoltam, hogy mikor máskor, ha nem most. Szóval nyilván ki szerettem volna magam próbálni ilyen környezetben is, úgyhogy ezek inspiráltak. Meg nyilván az, hogy az ottani magyar közösséget segíthessem, és nyilván ez ilyen nagyon jó érzéssel dönti el az embert.”

(KCSP-ösztöndíjas, Ausztrália)

„én igazából Magyarországon 30 évig az anyanyelv oktatásnak egy nagyon speciális területét tanítottam, a nyelvi-irodalmi kommunikációt. Ennek az anyanyelv tanítási módszertannak az alapja a helyesejtés tanítás, és mivel a helyesejtés tanítás az alapja, éppen ezért ennyi éven keresztül kicsúcsosodott a gyerekek teljesítménye, ahol meg kellett szólni. Ez két terület volt, a versmondás és a gyerekszínjátás. Tehát igazából a Petőfi Sándor Program és maga az ösztöndíjprogram (a szerző megjegyzése: a Kőrösi Csoma Sándor Program) az nekem így kezdődött, hogy hogyan tudnám mindezt adaptálni határon túlra, illetve a diaszpórába.”

(KCSP-ösztöndíjas, Németország)

„...nekem mindig fontos volt egyébként a hagyományőrzés, meg nem tudom, én egy ilyen neveltetést kaptam, hogy legyek kicsit érzékenyebb, főleg itt a szóránymagyarságban élők iránt. Egyébként édesapám éveken át a Duna World Rádiót szerkesztette, ami ugye az egész világmagyarságának szólt, úgyhogy nem tudom, én tényleg meg voltam fertőzve

már kiskorom óta ezzel, és amikor én hallottam erről a programról, akkor mondtam, hogy ez egy tök jó lehetőség, nagyon szimpatikus. (...) olyan szempontból is, hogy egy idegen országban, egy idegen közösségben, egy teljesen új élethelyzetben kipróbálhatom magam, és megállhatom a helyemet, és ráadásul azért tegyük hozzá, hogy tényleg Los Angeles és New York is szerintem úgy eléggé, nem tudom, úgy szép helyei az Egyesült Államoknak, viszont nagyon, tényleg azért itt meg kell állni az embernek a helyét, hogy ne vesszen el itt a nagy forgatagba, tehát hogy bennem azért ez is volt, hogy én mindig is szerettem világot látni, meg szerettem az ilyes fajta kihívásokat.”

(KCSP-ösztöndíjas, Amerikai Egyesült Államok)

„...két fontos dolog van az életemben, ami az identitásom alapját vagy a gerincemet is adja, ez a református magyar identitásom. (...) (A rendszerváltással) kinyílt a világ, mint minden más családban, az én családom is szétszóródott. És tulajdonképpen kinyílt a világ, és akkor én igazából egész más kultúrák felé érdeklődtem, és valahogy úgy azért nekem mindig szívügyem volt, meg fontos volt a magyar identitásom, és ezt igazából most rakódott össze ez a kis mozaik darab is, és kerekedett le ez a történet, hogy megtanultam spanyolul azért, hogy kimenjek aztán oda a diaszpórába, és ott a magyar identitást erősítsem, és építsem, és szóval valahogy értelmet nyert az is, hogy én mégis miért végeztem el a spanyol szakot.”

(KCSP-ösztöndíjas, Argentína)

Fontosnak tartom azonban kiemelni, hogy a programba jelentkezés motivációi gyakran eltérnek attól, miért választanak az egyes ösztöndíjasok egy-egy országot. Az Ausztráliában tevékenykedő ösztöndíjas a helyszínváltoztatás tekintetében például kiemelte, hogy a déli félteke országai közül Dél-Amerika országait, a Dél-Afrikai Köztársaságot, Ausztráliát és Új-Zélandot választhatta, és a végső döntést biztonsági és nyelvismereti szempontok alapján hozta meg. Azt azonban megjegyezte, hogy egy újbóli jelentkezés esetén Új-Zélandot választaná, mivel az közel van Ausztráliához, így bízik benne, hogy vissza tudna menni, ha lehetősége adódna egy másik ország megismerésére. Ettől eltérően a németországi ösztöndíjas meghatározott településeken szeretne volna a külföldi programszakaszt teljesíteni: először Regensburgban, majd Augsburgban. A regensburgi székhellyel működő Müncheni Magyar Intézet tudományos kutatói munkát is végez és hagyatékokat őriz, például Dr. Bogyay Tamás, Borbándi Gyula és Molnár József hagyatékát, ami iránt az ösztöndíjas érdeklődést mutatott. Augsburg azonban azért volt számára meghatározó, mert ott a kultúra és a magyar oktatás mellett belép a hit dimenziója is, ugyanis a katolikus misszió a sok egyéb intézmény mellett a magyar iskola működtetője is, így tevékenysége során arra irányította érdeklődését, mennyivel értékesebb tudja tenni a hit az iskolát.

5.2. Szervezetek bemutatása és az ösztöndíjasok fő tevékenységei

Ahogy az ösztöndíjasok és a motivációik eltérnek, ugyanúgy különböznek egymástól azok a szervezetek is, amelyeknél tevékenységet végeztek vagy végeznek. Az azonban minden esetben elmondható, és azt a program biztosítja, hogy az ösztöndíjasok mun-

káját egy mentor és egy mentorhelyettes segíti. Ahhoz pedig, hogy egy intézmény fogadószervezet lehessen, már minimum egy évig jogi személyként, azaz egyesületként kell működnie. Így például az a szervezet, ahol az Argentínában tevékenykedő ösztöndíjas interjúalanyom a diaszpórák közösségeket segítette, 2017-ben alakult, de jogi személyként csak 2021-től működött, majd a 2023-as évben érkezett oda az első ösztöndíjas.

„...az én célállomásom elvileg eredetileg Corpus Christi volt. (...) Zsonda Márk jelenleg Buenos Airesben közösségi diplomata, 2013-ban az első KCSP-s hullámmal ment ki. (...) Hallotta, hogy Misionesben is vannak magyarok, és akkor egyszerűen a Facebookon rákeresett nevekre, ráírt különböző emberekre, ott egy valaki válaszolt, és egyszerűen így személyesen felvette aztán 2016-ban a kapcsolatot. 2017-ben már kialakult egy kis magyar egyesület. De hát szép lassan, fokozatosan, ő gondozta az elején, és igazából 2021-ben tudtak olyan egyesületet alapítani, hogy jogi személyként tudtak fellépni. (...) Nagyjából száz egyesületi tag van egész Misiones tartományból. (...) Ez a szétszórtság miatt, két városra fókuszáltunk, Jardín-Amerikára, ahol a mentorom lakott, az Corpus Christi közelében van, és akkor hetente egyszer kijártam Corpus Christi-be. (...) Itt Misiones tartományban rendezik meg Oberá városában az Országos Nemzetiségek Fesztiválját. (...) és Jardín-Amerikában van a Misiones tartománynak ugyanez az ünnepe, amit úgy hívnak, hogy Las Raíces, és tulajdonképpen itt is egy ilyen nemzetiségek fesztiválja van. (...) És akkor az Egyesület itt tud igazán megmutatkozni, mint közösség. (...) Szóval erre van nagyon kihegyezve az egész tevékenysége a közösségnek...”

(KCSP-ösztöndíjas, Argentína)

Az ösztöndíjas továbbá megjegyezte, hogy fő tevékenysége a kulturális programok szervezése, a kézműveskedés, valamint a magyar nyelv tanítása volt. Természetesen mint szinte minden ösztöndíjas, ő is közreműködött abban, hogy a diaszpórában élők megemlékezzenek a magyar történelem fontosabb eseményeiről, így például az 1848/49-es szabadságharcról, a trianoni békediktátumról és a magyar nemzet szétszakítottságáról s ezen keresztül a nemzeti összetartozásról, Szent István államalapító tevékenységéről vagy az októberi eseményekről: az aradi 13-ak kivégzéséről és az 1956-os forradalomról. Elmondta, hogy munkája során rájött arra, a dél-amerikai magyar származásúak sokszor magukról sem tudják, hogy magyar gyökerekkel rendelkeznek, így a szervezetnél végzett tevékenységen felül még kutatói munkában is szerepet vállalt, amelynek keretében az ott élők családfáját vezették vissza, és így megismerték a misionesi közösség történelmét.

Ehhez hasonló tevékenységű szervezetnél teljesítettek szolgálatot a Németországban és Ausztráliában tevékenykedő ösztöndíjasok is. Az ausztráliai Gold Coaston tevékenykedő ösztöndíjas hozzátette, hogy a szervezetnél, ahol ő volt

„...önkéntesek dolgoznak, tehát nekik ugye nem ez a fő munkájuk, úgyhogy ők így a szabad idejüket áldozzák arra, hogy ez az Egyesület fennmaradjon. Nyilván ebben, amikor

nem kapsz valahonnan fizetést, akkor ezért ez nyilván kicsit így nehezkesebb, vagy nagyon nehéz megtalálni ezeket az embereket, akik ebbe szívvel-lélekkel beleállnak és csinálják. Úgyhogy nagyjából most az Egyesület ilyen 9-10 állandó fővel működik, de hát nyilván folyamatosan cél az, hogy bővüljön a csapat, és hogy legyenek plusz segítők és önkéntesek...”

(KCSP-ösztöndíjas, Ausztrália)

A Németországban tevékenykedő ösztöndíjas immáron több éve részese a diaszpórát támogató Kőrösi Csoma Sándor Programnak, először Regensburgban, jelenleg pedig Augsburgban végzi tevékenységét. Regensburgban a Müncheni Magyar Egyesület, valamint a Magyar Iskola munkájába kapcsolódott be. Tevékenysége több területre koncentrálódott, ugyanis így bekapcsolódott a Magyar Intézethez tartozó másik négy iskola életébe is: Nürnbergben, Münchenben, Burghausenben és Weidenben. A hétvégi iskolákban való irodalom- és helyesejtéstanítás mellett részt vett a Regensburgi Egyetemen folyó oktatói munkában is, ahol a hungarológia szakos hallgatók számára végzett magyar mint idegen nyelv oktatásában vállalt szerepet, ugyancsak a helyesejtéstanítás módszertanának interpretálásával. Az augsburgi katolikus misszió szervezetről így számolt be:

„...az Augsburgi missziónak három misézőhelye (filiája) van még, Neuburgban, Kemptenben és Neu-Ulmban, tehát nagy a körzet.... az Augsburgi misszió belül több csoport van: felnőttkórus, gyerekkórus, zenekar, színjátszókör. Azt azóta hoztuk létre, mióta én itt vagyok, úgyhogy működik egy felnőtt színjátszó csoport is most már. Ezek mellett pedig ágapé csoport, rózsafüzér csoport...”

(KCSP-ösztöndíjas, Németország)

A Kőrösi Csoma Sándor Program honlapján azonban olvashatunk arról is, hogy a misszió keretén belül cserkészcsoport és magyar hétvégi iskola is működik. Az ösztöndíjas elmondásai alapján a hétvégi magyar iskolát 160–168 fő látogatja, az oktatásra kéthetente kerül sor. Az augsburgi közösségben, mivel a különféle csoportok katolikus misszió alatt működnek, elengedhetetlen szerepe van a hitnek. Az ösztöndíjas az interjú során elmondta, hogy minden iskolai és egyéb rendezvény szentmisével kezdődik, így például a tanévnyitó, -záró, de az anyák napi ünnepség is. A gyerekek rendszeresen Magyarországra mennek osztálykirándulásra, ahol több napot eltöltenek. A misszió plébánosa mindig elkíséri őket, így a kirándulásokon is megkerülhetetlen a hit, mindennap szentmisén vesznek részt.

Az Amerikai Egyesült Államokban tevékenykedő ösztöndíjas is tudatosan készült a Kőrösi Csoma Sándor Programra, már a 2023-as programévi jelentkezést megelőzően kiválasztotta azt az intézményt, amelynek napjainkban is segíti munkáját, és felvette a kapcsolatot a mentorral is. A 2017/18-as programszakasz alatt a Los Angeles-i Magyar Háznál rendezvényszervezői feladatokat látott el, majd 2023-ban, amikor újra jelentke-

zett, a New York-i Hungarian Human Rights Foundationhoz került, a 2023/24 évben pedig bekapcsolódott a New York-i Magyar Ház működésébe is. Elmondása alapján az 1976-ban alakult Hungarian Human Rights Foundation a többi szervezettől nagyon eltérő tevékenységet folytat, ugyanis fő fókusza a lobbitevékenység.

„...kezdetben a fő fókusz a Ceaușescu elleni mindenféle lázadás, meg falurombolások voltak, viszont itt fejtette ki az USA-ban a tevékenységét, meg most is főként, tehát hogy mi innen harcolunk a szórványban, főként úgy Erdélyben, Vajdaságban, Kárpátalján, meg a Felvidéken lévő jogsértések ellen, próbáljuk itt az amerikai döntéshozók figyelmét felhívni ezek ellen. Egyébként például a 80-as évek végén több tüntetést is szervezett a Hungarian Human Rights Foundation, és több sikert is elért...”

(KCSP-ösztöndíjas, Amerikai Egyesült Államok)

Az interjúból az is kiderült, hogy a tevékenységük részeként gyakran vesznek részt különféle tárgyalásokon mind New Yorkban, mind Washingtonban. Az amerikai politika meghatározó szereplőivel, a Trump-adminisztráció jelentős tagjaival és közvetlen munkatársaikkal rendszeres kapcsolatot tartanak. Fő témáikat napjainkban az orosz–ukrán háború és a kárpátaljai magyarság helyzete, a romániai elnökválasztás, a szlovákiai Beneš-dekrétumok jelentik. Az ösztöndíjas részt vesz a Reconnect Hungary és a Reconnect Transsylvania programok működtetésében, melyek keretében évente látogatják meg olyan magyar származású külföldiek Magyarországot vagy Erdélyt, akik eddigi életük nagy részét Kanadában vagy az USA-ban éltek le. A jelentkezéshez kérnek tőlük egy bemutatkozó videót, két ajánlólevelet, egy rövid esszét egy előre megadott, magyarsághoz köthető témában, egyetemi tanulmányokról vagy munkahelyről szóló igazolást, majd a jelentkezőket egy rövid online zoom-interjú keretében is meghallgatják, hogy lássák elhivatottságukat, rátermettségüket, kommunikációs képességeiket. Az általuk működtetett birthright programnak azonban nem alapkritériuma, hogy a jelentkező magyarul beszéljen.

„...hogya mondjuk csak negyedgenerációs magyar, vagy a nagyapja volt magyar, már az is elég nekünk. Kérünk tőlük egyébként ilyen dokumentumokat is, hogyha rendelkezésükre áll esetleg, mint egy anyakönyvi kivonat, tehát akár mondjuk nagypapának a születési anyakönyvi kivonata...”

(KCSP-ösztöndíjas, Amerikai Egyesült Államok)

5.3. Nehézségek, melyekkel az ösztöndíjasok szembenéznek

A nehézségek tekintetében is eltérők voltak a vélemények, bár az USA-ban és az Ausztráliában tevékenykedő ösztöndíjas is említette egyebek mellett a lakhatással, az ösztöndíjösszeggel és a vízummal kapcsolatos nehézségeket.

„...Szerintem a KCSP-ben az egyik legnagyobb kihívás az, hogy neked kell megoldanod a lakhatást, és ebben abszolút nem segítenek, mármint az államtitkárság nem segít, és ugye nyilván az ösztöndíj is egy véges dolog, és egyébként azt elég igazságtalannak tartom, hogy mindenki egy ösztöndíjat kap, az is, aki mondjuk Dél-Amerikában megy, meg az is, aki Ausztrália, vagy Új-Zélandra. (...) szóval, hogy így ez egy nagy kihívás a lakhatás, és hogy tényleg ezt úgy megoldani, hogy kényelmes is legyen, számodra élhető legyen, de ugyanakkor bele is férjen így anyagilag, úgyhogy igen, a lakhatás...”

(KCSP-ösztöndíjas, Ausztrália)

Az Amerikai Egyesült Államokban tevékenykedő ösztöndíjas ezzel egyetértett, mivel ösztöndíjas társain keresztül tapasztalja az ezzel kapcsolatos nehézségeket, ugyanis hoztátette, számára a lakhatást a fogadó szervezete biztosítja, és ez egyben az irodája is, ugyanis elsődlegesen home office formában dolgoznak. A vízumproblémát azonban elsődlegesnek ítélte meg az Amerikai Egyesült Államokba utazó ösztöndíjasok körében:

„...ami itt most nálunk nagyon megoldásra vár, az a vízumhelyzet. És ez is már évek óta van, hogy mi B1-B2 vízummal jövünk ki, ami üzleti per turista vízum. Ami azt jelenti, hogy mi hivatalosan nem vállalhatunk itt munkát, és kapunk egy levelet az államtitkárságtól, egy ilyen confirmation lettert, amit bemutatunk ott szépen a CBP officernek, és akkor ő ugye kikérdez minket, és mi ugye elmondjuk, hogy a magyar kormány küldött minket, ott-honról kapunk pénzt, és ez egy ilyen kulturális program, amelynek keretében tevékenykedünk, és aztán kapjuk meg a pecsétet. És már ez is eleve sokaknál gond, van, aki, mit tudom én, hat hónapra kapja, meg van, aki megkapja egy évre a tartózkodási engedélyt. (...) idén volt először az, hogy az amerikai nagykövetség a vízumot hat hónapra adta meg, tehát magát a vízumot is hat hónapra adta meg az ösztöndíjasoknak, és nagyon sokan így kétségbe estek, államtitkárság nem nagyon tudott segíteni, és akkor most az volt a megoldás, hogy beadták itt a hosszabbítás kérelmet, be lehet adni vízumhosszabbítást, amikor már itt vagy, és akkor igazából legálisan maradsz itt, de majd születik egy döntés. Ha az a döntés, hogy el kell menniük, akkor sajnos el kell hagyniuk az országot.”

(KCSP-ösztöndíjas, Amerikai Egyesült Államok)

Azt azonban jelezte, hogy ez a probléma őt szintén nem érinti, mivel korábbi Los Angeles-i KCSP-s időszaka során tíz évre kapta meg a vízumot. A Dél-Amerikában szolgálatot teljesítő ösztöndíjas ettől eltérően a legnagyobb nehézségnek a készpénzhez jutást emelte ki, amit azonban a mentora segítségével sikerült megoldania.

Az ösztöndíjasok ezek mellett a munkával és a helyi szervezeti élettel kapcsolatos kihívásokról is beszámoltak, mint például a szervezetek közti rivalizálásról, az egyes mentorokkal való együttműködés nehézségeiről, a szervezetek infrastrukturális hiányosságairól vagy a közösségen belüli eltérő igényekről, melyek a fiatalok és idősebbek viszonylatában jelentkeznek. Az ausztráliai Gold Coaston tevékenykedő ösztöndíjas kiemelte, hogy a szervezet nem rendelkezik saját közösségi térrel, ahol a programokat szervezhetné, rendezvényeihez helyiséget bérel, ami azonban költségekkel jár, így a

szervezet működtetői ragaszkodnak ahhoz, hogy csak azok a rendezvények legyenek megtartva, amelyek minden évben, így például a megemlékezések. Mivel azonban a fiatalok és az idősek igényei eltérnek egymástól, és ezeket a rendezvényeket többségükben idősebbek látogatják, így ezekben is próbált újtásokat eszközölni, például a témához kapcsolódó kvízzjáték, de igyekezett olyan szabadtéri rendezvényeket is szervezni, mint a piknik, melyek jobban megfeleltek a fiatalabbak igényeinek. Ugyancsak ő számolt be az egy településen belül működő szervezetek közti rivalizálásról is, amivel az Amerikai Egyesült Államokban tevékenykedő ösztöndíjas is egyetértett.

„...a Gold Coast-i Magyar Egyesület kifejezetten rosszban van a Gold Coast-i Magyar Iskolával, tehát hogy ez nyilván köztük egy ilyen, hosszú évek óta tartó konfliktus van, én nyilván így próbáltam bevonni azért a magyar iskolát is, mert akkor tud egy rendezvény úgy igazán sikeres lenni, amikor nyilván az iskolába járó gyerekek is eljönnek, nekik a szülei is stb., hogy ott is tudtuk volna magunkat hirdetni, meg nyilván ez így kölcsönös lett volna. (...) az előttem lévő évben indult a konfliktus a magyar iskola és az egyesület között, mert előző évben, mielőtt én még mentem volna, akkor egyetlen egy KCSP-st kapott Gold Coast úgy, hogy osztozzon a magyar iskola az egyesülettel ezen a KCSP-sen. De a magyar iskola kisajátította ezt a KCSP-st saját magának, és nem adta kölcsön a Gold Coast-i Egyesületnek...”

(KCSP-ösztöndíjas, Ausztrália)

Az egyes mentorokkal való együttműködésben rejlő nehézségeket az Amerikai Egyesült Államokban tevékenykedő ösztöndíjas említette a többi ösztöndíjastól hallott, valamint saját korábbi tapasztalatai alapján.

„...nagyon nagy rizikó, hogy milyen mentort fogsz ki. (...) Tehát, hogy az Államtitkárság ezt nem csekkolja utána, hogy mondjuk milyen, és ezt mi már jeleztük, én a Szilágyi Péternek is elmondtam az első után, sőt, még Potápi Árpád Jánosnak¹² is még tavaly, (...) jeleztem ezt, hogy tök jó lenne, hogyha a program odafigyelne arra, hogy valahogy után kövessék, hogy mi is hatással legyünk arra, hogyha mondjuk van egy rossz mentor, akkor az ne kapjon már több ösztöndíjast. És sajnos most is volt erre precedens, hogy egy táncos párnak mentort kellett váltania, mert nagyon nem jöttek ki jól. Illetve nekem is voltak összezördüléseim a mentorommal Los Angelesben. Igazából ő elég autoriter módon vezeti ott a Magyar Házat, de én igyekeztem abszolút semleges maradni...”

(KCSP-ösztöndíjas, Amerikai Egyesült Államok)

Az ösztöndíjas a probléma megoldását, mint az az idézett részletben is látszik, az utánkövetésben láttná, melynek keretében az ösztöndíjasok a konferencia záró részeként,

12 Potápi Árpád János a 2024-ben bekövetkezett hirtelen haláláig volt 2014-től a nemzetpolitikaért felelős államtitkár.

amelyet a külföldi programszakasz után szerveznek meg, one-on-one formában beszélgethettek a tapasztalataikról. Bár hozzátette, ez talán esetenként azzal járna, hogy nagy múltra visszatekintő szervezetek sem kapnának ösztöndíjast.

A németországi ösztöndíjas semmilyen nehézségről nem számolt be. Megjegyezte ugyanakkor, hogy az augsburgi misszió felismerte, ha nem próbál meg innovatív megoldásokat kidolgozni, hosszú távon könnyen az elöregedés fenyegetheti. Szerinte az egyháztanács a missziót vezető plébánossal együtt előrelátó volt.

„...a misszióknak nem múltja és jelenje kell, hogy legyen, hanem jövője is.”

(KCSP-ösztöndíjas, Németország)

5.4. Az ösztöndíjasok legemlékezetesebb pillanatai

Az ösztöndíjasok tevékenységük különbözőségéből fakadóan más-más jellegű mozzanatait emelték ki a külföldi programszakasznak, amelyekre még évek múltán is boldogan fognak visszaemlékezni.

„...Bennem ez nagyon megmaradt, hogy Gold Coast-on a közösségben mondták azt a mondatot, hogy Ausztráliában azért dolgoznak, hogy éljenek, míg Magyarországon pont fordítva van, hogy azért élnek, hogy dolgozzanak. És ez egy olyan mottó vagy mondat, amit szerintem így örökre magammal viszek.”

(KCSP-ösztöndíjas, Ausztrália)

Az Amerikai Egyesült Államokban tevékenykedő ösztöndíjas mindkét eddigi szolgálati helyéhez, Los Angeleshez és New Yorkhoz kötődően tudott mondani olyan pillanatokat, melyekre hosszú évek múltán is emlékezni fog, melyekre örömmel gondol vissza, és melyekkel talán gyerekkori álma vált valósággá. Ezek két fő tevékenység, a színház és az érdekképviselési munka köré csoportosulnak. Elmesélte, hogy a Los Angelesben töltött egy év során lehetősége adódott a közösség színjátszójaival egy hollywoodi színházban egy operettgálán fellépni, s ennek keretében ott énekelt éstáncolt Hollywood színpadján.

„...Ja, és képzeld el, tavaly (a szerző megjegyzése: 2024-ben) januárban is áthívtak, mert megint előadtunk egy darabot, Himnusz a békéről címmel, az a Magyar Kultúra napja alkalmából. És akkor visszatértem, és megint ugyanott felléptünk. Ez is tök jó volt, hogy így ennyire megmarad az összetartás. És tavaly májusban meg New Brunswickon a magyar iskolások ott meg megkértek, hogy előadtuk a Légy jó, mindhalálig-nak a musical változatát. (...) És annyira jól megcsináltuk az egészet már, mint hogy a díszlet annyira profi volt, ott rendes mikrofonunk volt, meg a gyerekek annyira cukik, meg ügyesek voltak, hogy ez hihetetlen. (...) És akkor talán még azt emelném ki, amikor 23-ban Kelemen Hunorékkal elmentünk, az RMDSZ jött, és elmentünk Washington DC-be, és a

Capitoliumban tárgyaltunk. És akkor egyszer csak így azon kapom magam, hogy nézzek így az ablakon, és így realizálom, hogy én most a Capitoliumban tárgyalok, ami (...) nekem ez egy ilyen álom volt, amiről eddig csak így tanultam, meg csak papíron láttam azt. Valóság lett...”

(KCSP-ösztöndíjas, Egyesült Államok)

Maradandó emlékként emelte ki még, hogy a képviselők irodái a Capitolium mellett vannak, és oda a detektoros kapun áthaladva bárki besétálhat anélkül, hogy valaki megkérdezné, kihez jött vagy mit szeretne, mindenki felmehet és bemehet a képviselő irodájába, akivel beszélni szeretne.

A németországi ösztöndíjas sem tudott egy dolgot kiemelni, ami számára a program legboldogabb pillanata lett volna. Beszámolt arról, hogy a magyar Himnusz éneklése, a Szent László-búcsú vagy a magyar nyelven mondott Miatyánk minden alkalommal elérzékenyíti, ugyanis a hazától távol imádkoznak a magyarok együtt magyar nyelven. Megosztotta azokat az élményeket is, melyek fő hivatásához, az oktatáshoz kötődnek a diaszpórában.

„...Emlékezetes nagyon felnőtt egyetemistáknak az anyanyelvet oktatni, az maga a másik csoda. Tehát maguk döntöttek saját elhatározásból, hogy a magyar anyanyelvet tanulni akarják szüleik, dédszüleik miatt, és hogy mennyire érdeklődök, hogy minden érdekli őket, ami a magyar kultúrával kapcsolatos. (...) amikor a himnuszt megismertettem velük a Magyar Kultúranapján, és csodálkozva néztek rám, hogy de hát a magyar himnusz az nem egy versszakból áll? (...) Vízont a Magyar Kultúranapján az egyetemistáknak nagyon meg akart a magyar himnuszt tanítani, és hogy beszéljünk róla, és ismerjék meg. És ez a felismerés, hogy jó, nem egy versszakból áll, és elmeséltem, hogy nálunk ezt Magyarországon ez kötelező, és nekem van egy vers tanítási módszerem, ami képekre épül, és nem a szövegre. Én ezt elmagyaráztam nekik, és igen, a másik emlékezetes emlék, ami mindig megmarad nekem, hogy az egyetemista kislány elküldte nekem a rajzokat, ahogy a himnuszt felbontotta képekre, és meghatódottan írta nekem, hogy megtanultam a himnusz szövegét úgy, ahogy tanítottad nekünk, és így sokkal könnyebb megvolt, és nagyon büszke vagyok, hogy most már tudom a himnusz minden versszakát...”

(KCSP-ösztöndíjas, Németország)

Elmondta, hogy a programhoz azok a tárgyi emlékek is kötik, melyek a Münchener Magyar Intézetnél folytatott tevékenységéhez kapcsolódnak. Az ösztöndíjas időszak alatt minden hónapban rajzpályázatot hirdetett meg a magyar iskolások számára, amelynek keretében a gyerekeknek az előre megadott verseket kellett illusztrálniuk. A pályázat célja a versek és irodalom népszerűsítése, valamint a képi verstanulásra való fogékonyság növelése volt. A pályázat sikerét bizonyítja, hogy összesen 267 pályamunka érkezett be, melyektől, ha az ösztöndíjas ránéz, még mindig elérzékenyül.

Az argentínai ösztöndíjas számára a legnagyobb élményt a Las Raíces kulturális fesztivál jelentette.

„...a Las Raíces fesztivál ez nagyon felemelő volt. És akkor ott ugye van Reinita is, meg Reinito is, és aranyosak voltak. Gyerekek, akik képviselik a közösséget szépen népviseletbe öltözve, és akkor nekik is végig kell vonulni a színpadon, bemutatni a kis ruhájukat, és mondani pár szót magyarul, szóval aranyosak voltak ők nagyon, és az idén a Reinitánk, ugye mindenki, különböző kategóriákban nyernek díjakat, és három díjat is nyert, és hát azért az nagy szó volt egy ilyen fiatal kis egyesület részéről, akik ugye pár évvel ezelőtt kapcsolódtak ebbe be, hogy három díjat is elhozott...”

(KCSP-ösztöndíjas, Argentína)

Kiemelte, hogy a fesztivál Magyarország kulturális diplomáciáját is erősíti a térségben, ugyanis a rendezvényen minden népcsoport képviselteti magát és bemutatja saját kultúrájának egy szegmensét. Az interjú során hangsúlyozta, hogy a magyar konyha is nagy sikert aratott a fesztiválon, ami azért is kulcsfontosságú, mert a déli félteke szempontjából az étkezés kiemelt jelentőséggel bír közösségformáló és kultúraközvetítő szerepe miatt.

5.5. Kapcsolattartás a búcsúzást követően

Bár még vannak ösztöndíjasok az interjúalanyaim között, akik jelenleg is aktívan tevékenykednek valamelyik diaszpóraszervezetnél, mindegyikük megtapasztalta már a búcsúzást a Kőrösi Csoma Sándor Programmal kapcsolatban, így mindegyiküket meg tudtam kérdezni azzal kapcsolatban, milyen formában került sor a búcsúzásra és tartják-e a kapcsolatot az adott közösség tagjaival.

Minden interjú arra világított rá, hogy a kilenc hónap elteltével a búcsúzás nagyon nehéz volt, a diaszpórában élő emberek ugyanis szívükhöz nőttek. A búcsúzásra egy búcsúbuli formájában kerítettek sort, és volt, ahol kölcsönösen meg is ajándékozták egymást egy-egy aprósággal.

„...annyira megható volt, és ahogy én éreztem, egyébként ők lettek a kis misionesi család, mert valahogy az egész olyan családias volt, és mindenhol tényleg úgy éreztem, hogy na most én itt családtag vagyok...”

(KCSP-ösztöndíjas, Argentína)

A kapcsolatot is tartják a közösségekkel, kivétel nélkül. A New Yorkban tevékenykedő ösztöndíjas például beszámolt arról, hogy gyakran találkozik rendezvényeken vagy maga is bekapcsolódik alkalomadtán a Los Angeles-i közösség életének egy-egy mozzanatába, noha ösztöndíjasként ott a 2017/18-as programévben tevékenykedett. Az Argentínában működő ösztöndíjas beszámolt például arról, hogy jelenleg a Balassi Intézet néhány ösztöndíjasa számára jelent biztos pontot magyarországi tartózkodásuk során.

„...nyitva ez a Balassi Ösztöndíj a diaszpóra számára, hogy jöhetnek ide magyarul tanulni. És ebből a közösségből most érkezett ide az első három ösztöndíjas, és szerintem ez egy hatalmas szó, mert ez az első élő kapcsolat Magyarországgal számukra, ahova ők most onnan jöttek ide. Szóval én azt gondolom, hogy ez nagyon felemelő érzés nekik is, meg mindannyiunknak. Úgyhogy én meg most őket pátyolgatom itt, és így merték a szülők is elengedni, ugye a fiatalokat, hogy tudják, hogy itt van egy biztos pont...”

(KCSP-ösztöndíjas, Argentína)

A Németországban tevékenykedő ösztöndíjas kapcsolata a Magyarország határain kívül élő magyarokkal már korábban elkezdődött, és korábban részt vett a szórványtámogató Petőfi Sándor Programban is. A temesvári közösséggel is fennmaradt a kapcsolata hazautazása után, és nem történt ez másképp a korábbi KCSP-helyszíne, Regensburg esetében sem. A kapcsolattartásra a whatsappot használja, amelyen keresztül a szülők, volt kollégák tudnak beszámolni neki a közösség életéről, az általa is tanított gyerekek sikereiről.

„...ha versmondó versenyre mennek gyerekek, akkor a szülők biztos, hogy küldik, hogy... úgy csináltuk, ahogy tőled megtanultuk...”

(KCSP-ösztöndíjas, Németország)

5.6. Az ösztöndíjas tervei arra vonatkozóan, jelentkezik-e a jövőben a KCSP-be, és üzenetek azoknak, akik fontolgatják a jelentkezést

Az elkövetkező időszakban csak a Németországban szolgáló ösztöndíjas lát arra vonatkozóan esélyt, hogy jelentkezik a programba, de jelezte, csak abban az esetben, ha a jelenlegi fogadós szervezete igényt fog tartani segítségére. A többiek azt mondták, nem terveznek jelentkezni.

Az Amerikai Egyesült Államokban tevékenykedő ösztöndíjas a válaszát meg is indokolta azzal, hogy bár a programot jó kezdeményezésnek tartja, de úgy látja, nem nyújt lehetőséget arra, hogy egyről a kettőre lépjen. Nem tartja azonban kizártnak, hogy nem tér haza Magyarországra, ugyanis hozzátette, arra nyitott, hogy akár az Egyesült Államokban maradva ottani munkavállalóként segítse a magyarok életét. A külföldi programszakaszt Ausztráliában teljesítő ösztöndíjas a következőképpen nyilatkozott a programba jelentkezés eshetőségéről a jövőre nézve:

„...Most egyelőre nem tervezem, de tényleg sose lehet tudni, szóval benne van, hogy egyszer újra jelentkezek egy pár év múlva, és hogyha jelentkeznék, akkor szintén így maradnék a déli féltekén...”

(KCSP-ösztöndíjas, Ausztrália)

Az argentinai ösztöndíjas elmondta, hogy mivel már 50 éves elmúlt, így a korára való tekintettel nem engedheti meg magának azt, hogy pedagógusként egy év fizetetlen szabadságot kérjen és újra kilenc hónapra kimenjen valahová a diaszpórába. Azt tervezi egyelőre, vagy azt szeretné, ha a 2026-os dél-amerikai táncművészeti találkozónak ismét részese lehessen, 2024-ben ugyanis annak élményét a szervezeten keresztül megtapasztalta.

„...van ennek anyagi vonzata, hát nem tudom, hogy tudok ennyit összeszórni, mert erre (a szerző megjegyzése: a dél-amerikai táncművészeti találkozóra) szívesen elmennék, hát vállalkoznék, de nem ilyen hosszú időre, ezt nem tudnék, mondjuk talán egy fél évet még kitudnék, de úgy, hogy a nyár benne van, és azért az jó, de kilenc hónap, az már sok az én élethelyzetemben...”

(KCSP-ösztöndíjas, Argentína)

Az ösztöndíjasok üzenetét azok számára, akik gondolkodnak azon, hogy szeretnének részt venni a Kőrösi Csoma Sándor Programban, az alábbiakkal lehetne összefoglalni: nyitottság, alázat, és biztatás. Az interjúkban mindannyian egyetértettek ugyanis abban, hogy az ösztöndíjasnak alázatosnak kell lennie, hogy munkája valóban arról szóljon, ami a küldetésének célja; nyitottnak kell lennie, hogy befogadja az újat, megismerje az embereket, beszélgessen velük, meghallgassa történeteiket. Ha az ember ezekkel a tulajdonságokkal rendelkezik, akkor biztatják, próbálja ki magát a programban, tapasztalja meg a segítség örömét.

„...Ez a legfontosabb, amit tudok üzeni. Nagy-nagy alázat. Nagy-nagy alázat, és az már hozza magával úgys a szeretetet, hozza magával azt a csupa-csupa pozitív dolgot, a segítőkészséget, a tenni akarást, az aktivitást, a kreativitást, mindent hoz, ha megvan az az alap, hogy alázat...”

(KCSP-ösztöndíjas, Németország)

„...Én mindenképpen ajánlanám, aki így ezzel kapcsolatban hozzám fordulna, és azt ajánlanám neki, hogy készüljön fel a váratlan helyzetekre, úgyhogy igazából nem lehet felkészülni a váratlan helyzetekre, de hogy így tényleg így ilyen nagyon komfortzónán kívüli helyzet lesz, megézés lesz, és hogy tényleg így bátran vágjon bele, és hogy igazából azt a tudását, amit Magyarországon megszerzett, azt ott ne féljen kamatoztatni. Igen, valami ilyesmit, és hogy nyitott legyen az ottani emberekre, az ottani élettörténetekre, és hogy próbálja így beleképzelni magát így az ottani embereknek az életébe, vagy így a helyzetébe, és hogy próbáljon velük minél jobban azonosulni. Szóval így nyitottságot javasolnék, hogy ne zárkózzon el, és próbáljon minél több emberrel kapcsolódni, és kapcsolatokat kiépíteni, kapcsolatokat teremteni, mert nyilván az embereket is így tudja összehozni, ami az egy nagy feladat...”

(KCSP-ösztöndíjas, Ausztrália)

„...mindenképpen vágjon bele, de csak akkor, hogyha van elköteleződése, és nyitottsága arra, hogy megfelelően lássa, hogy ott mi zajlik, és abba bele tudjon kapcsolódni, és azt hiszem, hogy ezt alázat nélkül nem lehet csinálni...”

(KCSP-ösztöndíjas, Argentína)

Az Egyesült Államokban tevékenykedő ösztöndíjas ezt még kiegészítette azzal, hogy ne sajnálják az időt, hogy utánanézzenek a szervezeteknek, informálódjanak az ottani mentorokról, a szervezet fő profiljáról, és találják meg azt, amelyik leginkább közel áll hozzájuk.

„...hogyan csinálják, és mindenképp előtte nézzenek utána, amit ugye te is csináltál, nézzenek utána a szervezeteknek, ha tudják, akkor én is azt csináltam, vegyék fel a kapcsolatot az előző évek ösztöndíjasaival, és akkor ott már nagyon sok minden kiderül egyébként, mert lehet, hogy azt fogja mondani, hú, oda inkább ne menj, de ezeket a munkákat nem szabad megspórolni, tehát, hogy mindenképpen ezeket csinálják meg, és olvassák el pontosan, hogy mik a kritériumok, azoknak megfelelnek-e, adjanak be minél jobb pályázatokat, és várják az eredményt...”

(KCSP-ösztöndíjas, Egyesült Államok)

5.7. A KCSP szerepe a diaszpórák közösségek megmaradásában az ösztöndíjasok szemével

Az interjú során minden ösztöndíjast megkérdeztem arról, milyennek látja a KCSP kezdeményezését, mennyire nyújt ez a lehetőség valós segítséget a diaszpórában élők számára abban, hogy megőrizték identitásukat. Mindannyian egyetértettek abban, hogy a KCSP hatása a diaszpóra életére óriási, mivel az ösztöndíjas személyében az anyaországtól távol élők egy szeletet kaphatnak az anyaországból.

„...az, hogy így Magyarországról odaérkezik egy közösségbe egy fiatal segítő, az így nagyon-nagyon fel tudja pezsdíteni a közösséget, a közösségnek az életét, és már csak azért is, mert azért nyilván így kíváncsiak rád az emberek, eljönnek a rendezvényre, azért nyilván így tudsz újítást vinni, vagy valami másfajta színfoltot, ami így nagyon-nagyon felpezsdíti szerintem a közösséget. És hát nem utolsósorban az, hogy például tényleg önkéntesek dolgoztak ebben az Egyesületben meg a magyar iskolában, tehát hogy nekik azért van rendes munkájuk, amikből pénz keresnek, családjuk stb. Tehát, hogy nagyon-nagyon szűk az a keresztmetszet, vagy az az időenergia, amit ők erre így áldozni tudnak, és nyilván te így kvázi főállású ösztöndíjasként mész ki, és neked az egész napod ebből áll, hogy ott segítsd őket, és azért nagyon sok energiát tudsz ebbe beletenni, ami szerintem nagyon fontos, hogy fenn tudjon maradni egy közösség...”

(KCSP-ösztöndíjas, Ausztrália)

Az Ausztráliában tevékenykedő ösztöndíjossal egyetértve az Egyesült Államokban szolgálóval azt emelte ki, hogy az ösztöndíjas lendületet tud vinni a közösség életébe, színesíteni tudja a szervezetek tevékenységét, mert így olyan rendezvényekre is sor kerülhet, amelyekre amúgy esetlegesen az emberi erőforrás hiányában nem.

„...Nagyon fontos, iszonyat fontos, és ezt minden szervezetvezető egyébként, függetlenül attól tele, hogy most mit gondolunk rólunk, ezt mindenki kiemeli. Ezt lehet, hogy Magyarországon nem is értik meg, hogy ez nekik mennyire létfontosságú. Tehát az, hogy ha nem tudom, nem kapnak adott évben KCSP-st, akkor lehet, hogy nem tudják megcsinálni munkájuknak a felét se, mert nincs rá kapacitás...”

(KCSP-ösztöndíjas, Amerikai Egyesült Államok)

Az Egyesült Államokban tevékenykedő ösztöndíjas emellett hozzátette, ő úgy tudja, a szervezetek sokszor nehezményezik, hogy osztozkodniuk kell más szervezetekkel az ösztöndíjasokon, ugyanis azok működése valódi segítséget nyújt számukra, és így fáj-lalják, hogy az ösztöndíjas nem tud náluk főállásban tevékenykedni.

„...Én azt gondolom, hogy ez nagyon fontos nekik. Nagyon fontos, hogy legyen egy élő kapcsolat, és lássák, hogy most, hogy működik a világ, és tudjanak a saját gyökereikről. És nem csak a diaszpóra szempontjából fontos, azt gondolom, hanem az anyaország szempontjából is fontos, hogy legyen egy kapcsolódása oda. Ez a közösség is, vagy a közösségen keresztül a KCSP is tulajdonképpen az arca Magyarországnak arra kifele. És amint mondtam, hogy most például ebben a kis közösségben egy személyes tapasztalatuk lett arról, hogy milyen mondjuk egy milyen a magyar konyha valójában, vagy milyen értékeket tud felmutatni Magyarország, hogy van magyar nyelv, és hogy nem cigányok vagyunk. Szóval például ezek is. És hogy büszkék legyenek a magyar identitásukra. És azt hiszem, hogy ez egy kicsit ez sikerült, hogy büszkén tudják vállalni, hogy igen, ezek a mi értékeink...”

(KCSP-ösztöndíjas, Argentína)

Az Argentínában tevékenykedő nagy hatást fejtett ki a közösség életére abból a szempontból, hogy az ott élők megismerjék saját gyökereiket. Mint arról beszámolt, az is kérdésként merült fel bennük, hogy a magyarok cigányok-e, vagy létezik-e külön magyar nyelv. Ez összehangban van Gászó Dániel *Otthon és itthon. A magyar diaszpóra és anyaországa* c. könyvével. Az ösztöndíjas a magyarok cigányok hiedelemhátterére is kitért, elmondta, hogy a cigányok megnevezése *ungarak*, míg a magyar hímnemben *ungaro*, nőnemben pedig *ungara*. Így az elmondásából kiderült, Latin-Amerika országaiban az is nagy feladata az ösztöndíjasoknak, hogy a diaszpórában élők számára felrajzolják Magyarországot a térképre, és megmutassák nekik, kik a magyarok, milyen hagyományokkal rendelkeznek, felvillantsanak nekik bizonyos szeleteket a kultúrából,

megismertessék őket azzal a nyelvvel, amit az ott élők már szinte teljesen elfelejtettek, és ezáltal elérjék, hogy büszkéek legyenek arra, honnan származnak.

„...igazából valahogy a kapcsolat nem nagyon tud megszakadni, mert az ember a lenyomatait otthagya...”

(KCSP-ösztöndíjas, Németország)

A Németországban tevékenykedő ösztöndíjas a program jelentőségét abban látja, hogy az ember munkájának gyümölcse érezhető egy-egy diaszpórák közösségben, s kölcsönösen hatással vannak egymásra. Ez a kölcsönösség pedig kifejezi mindazt, amiben minden általam megkérdezett ösztöndíjas egyetértett: a Kőrösi Csoma Sándor Programmal ők nem csupán adnak, kapnak is, mert a diaszpórák közösségek tagjai rendkívül befogadók, nyitottak, és szeretetet sugároznak az ösztöndíjasok felé.

6. Összegzés

Napjainkban több millió magyar él távol az anyaországtól, akik számára fontos, hogy megmaradásukért és magyarságuk ápolásáért közösségeket hozzanak létre. A magyar kormány így 2010-től a nemzetegységesítés programját kibővítette a diaszpórában élőkkel ezekben az években megindította az anyaországi támogatásokat a diaszpóra irányába. A 2013-ban indított Kőrösi Csoma Sándor Program keretében évente érkeznek ösztöndíjasok a diaszpórába, akik Magyarország támogatásával igyekeznek erősíteni az anyaországtól messze élő diaszpórák közösségeket. Ők valamelyik diaszpórintézmény munkájába kapcsolódnak be. A program pozitívuma, hogy az ösztöndíjasok minden esetben a helyi közösség igényeinek szem előtt tartásával tudnak segíteni és részt venni a diaszpórák közösségek nemzeti önazonosságának formálásában. (Jeso 2025a)

Kutatásom fő célja a KCSP ösztöndíjasok felőli vizsgálata volt, feltárva tapasztalataikat a külföldi programszakasz során, megismerve nehézségeiket, melyekkel szembesülniük kellett, megértve örömteli pillanataikat, amiket a diaszpóránál töltött hónapok során átéltek. Kutatásom ennek megfelelően ösztöndíjasokkal készített interjúk segítségével valósult meg.

A megkérdezett ösztöndíjasok mindegyike összességében pozitívként értékelte a programot. Nehézségként ugyanakkor kiemelték a mentorokat, az ösztöndíj mértékét és az abból fizetendő kiadások nagyságát, a fiatalok megszólításában rejlő nehézségeket, a készpénzfelvétel okozta kihívásokat. Ennek alapján ezek lehetnének esetlegesen olyan területek, melyeket fejleszteni kellene ahhoz, hogy a Kőrösi Csoma Sándor Program a jövőben még sikereesebb legyen.

A megkérdezett négy ösztöndíjas mindegyike egyetértett abban, hogy a Kőrösi Csoma Sándor Program szerepe a diaszpórák közösségek életében kiemelt jelentőségű,

a közējük érkező ösztöndíjas ugyanis az anyaország egy szeletét viszi el hozzájuk saját személyében. Mindannyian egyetértettek abban, hogy a külföldi programszakasz során nemcsak adtak magukból valamit a diaszpóra tagjainak, sokat kaptak is. Más-más motivációkkal vágtak bele a programba, más régióban más közösséget szolgáltak, ám mindannyian megtalálták helyüket az adott közösségben. Ezt bizonyítja, hogy azok az ösztöndíjasok is, akik már az interjú időpontja előtt hazaérkeztek, tartották a kapcsolatot annak a közösségnek tagjaival, akiket kilenc hónapon keresztül támogattak munkájukkal.

Irodalom

Szakirodalom

- Connor, Walker 1986. The impact of homelands upon diasporas. In Gabriel Scheffer (ed.): *Modern Diasporas in International Politics*. London, Croom Helm.
- Gamlen, Alan 2006. *Diasporas engagement policies: What are they, and what kinds of states use them?* Working Paper 32. Oxford, University of Oxford.
- Gamlen, Alan 2015. The rise of diaspora institutions. In Sigona, Nando-Gamlen, Alan-Liberatore, Giulia-Neveu-Kringelbach, Hélène (eds.): *Diasporas Re-imagined: Spaces, Practices and Belonging*. Oxford, Oxford Diasporas Programme.
- Gaszó Dániel 2017. Diaspora policies in theory and practice. *Hungarian Journal of Minority Studies*, 1. évf. 65–87. p.
- Gaszó Dániel 2020. A diaszpóra politikai dimenziói. *Politikatudományi Szemle*, 29. évf. 2. sz. 47–67. p.
- Gaszó Dániel 2022. *Otthon és itthon. A magyar diaszpóra és anyaországa*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Herner-Kovács Eszter 2014. Nation Building Extended: Hungarian Diaspora Politics. *Minority Studies*, 17. sz. 55–67. p.
- Herner-Kovács Eszter 2015. Elméleti keretek a diaszpóra-politikák vizsgálatához. *Kisebbségkutatás*, 24. évf. 2. sz. 34–49. p.
- Herner-Kovács Eszter 2020. Diaspora Policies, Consular Services and Social Protection for Hungarian Citizens Abroad. In Lafleur, Jean-Michel-Vintila, Daniela (eds.): *Migration and Social Protection in Europe and Beyond*. 2. évf. Cham, IMISCOE Research Series, Springer, 245–258. p.
- Jeso Eszter 2025a. A Kőrösi Csoma Sándor program ösztöndíjasainak tevékenysége az USA-ban 2023-ban. *Gradus*, 12. évf. 1. sz.
- Jeso Eszter 2025b. A Kőrösi Csoma Sándor program ösztöndíjasainak tevékenysége a világban 2023-as évben. In Mészáros Tamás (szerk.): *Annales VII. Az ELTE Márton Áron Szakkollégium Évkönyve 2024*. Budapest, ELTE Márton Áron Szakkollégium, 92–111. p.
- Safran, William 1991. Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 1. évf. 1. sz. 89–99. p.
- Szaniszló Réka Brigitta 2019. A diaszpóra fogalma: Interdiszciplináris megközelítés. *Belvedere Meridionale*, 31. évf. 3. sz. 83–98. p.

Alapdokumentumok

ENSZ Nemzetközi Migrációs Szervezete 2008. *World Migration Report 2008: Managing Labour Mobility in the Evolving Global Economy*, Genf, Nemzetközi Migrációs Szervezet.

2010. évi XLIV. törvény a magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. törvény módosításáról
<https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1000044.TV>

2011. évi CCIII. törvény <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100203.TV>

A nemzetpolitikai tevékenységgel kapcsolatos közigazgatási ösztöndíjakról szóló 234/2019. (X. 15.) Korm. rendelet <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1900234.kor>

Magyarország Alaptörvénye <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100425.atv>

Strategic framework of the Hungarian diaspora policy

Online források

<https://bgazrt.hu/megjelentek-a-korosi-csoma-sandor-program-es-a-petofi-sandor-program-idei-felhivasai/>

<https://www.korosiprogram.hu/diaszpora>

<https://www.korosiprogram.hu/hirek/miniszterelnokseg-20232024-palyazati-felhivasakorosi-csoma-sandor-program-osztondijra-eszaki>

<https://www.korosiprogram.hu/palyazat>

<https://www.korosiprogram.hu/partnereink>

ESZTER JESO

EXPERIENCES OF SCHOLARSHIP HOLDERS OF THE KŐRÖSI CSOMA SÁNDOR PROGRAM IN VARIOUS DIASPORA COMMUNITIES

This research examines a segment of Hungarian national policy. After 2010, the Government of Hungary paid increased attention not only to Hungarians living in the neighboring countries, but also to those living in the diaspora. As a result, the Kőrösi Csoma Sándor Program, aimed at diaspora communities, was launched in 2013. The goal of the scholarships awarded under this program is for the scholarship holder to assist the diaspora community in its preservation and for their work to contribute to the strengthening of the institutional system of Hungarian communities abroad. My research aims to present the experiences gained by the scholarship holders of the Kőrösi Csoma Sándor Program in the various diaspora communities during the nine-month program period abroad. I seek to find answers to this through interviews conducted with the scholarship holders, exploring all the difficulties and joys they had to face during their time abroad.

TEGDES EGYHÁZI DÓRA

A szlovákiai magyar kisebbség szempontjából jelentős települések könyvtári helyzete 2024-ben

DÓRA TEGDES EGYHÁZI

Library Situation in Settlements Significant for the Hungarian Minority in Slovakia in 2024

Keywords: research; libraries; library services; Hungarian-majority settlements; Association of Hungarian Librarians in Slovakia (SZMKE)

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v27y2025i4.06>

Kutatásunkkal a magyar többségű települések könyvtári helyzetét vizsgáltuk, összehasonlítva a tárgyat tekintve azonos, 2019-es kutatásunk anyagával. A kutatás mindkét esetben a Kisebbségi Kulturális Alap támogatásával valósult meg. Az adatgyűjtésben részt vettek: Tegdes Egyházi Dóra, Roncz Melinda, Reicher Erika és Pethő Andrea, a Szlovákiai Magyar Könyvtárosok Egyesületének tagjai. Míg a 2019-es felmérésünk során a 2011-es népszámlálási adatokból indultunk ki, 2024-ben már a friss, 2021-es népszámlálási adatok szolgáltatták a kiindulási alapot. Ezek alapján 2019-ben még 388 települést vizsgáltunk, 2024-ben már csak 361-et. (1. ábra)

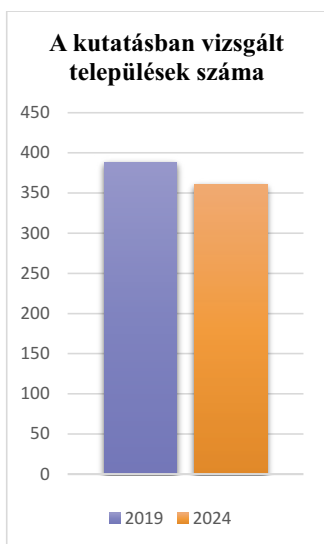
1. Az érintett települések, a vizsgált könyvtárak

A Szlovák Statisztikai Hivatal adatai alapján 2021-ben 336 településen volt magyar többség (1. nemzetiség szerint). További egy olyan település akadt, a 2071 fős Sajókeszi (Kesovce), ahol a 2. nemzetiség megjelölésével a lakosság 75%-a vallotta magát magyarnak. Ezenfelül 24 településen ugyan már nincsenek többségben, de a magyar nemzetiségű lakosság száma még meghaladja az 1000 főt. Ez alapján lett 361 település kutatásunk tárgya.

A 2011-es népszámlálási adatokhoz képest 34 településen/településrészen már sem magyar többség, sem legalább 1000 főnyi magyar nemzetiségű lakosság nem él, ezek a következők: Alsóbodok (Dolné Obdokovce), Andód (Andovce), Apátújfalu (Opatovská Nová Ves), Buzita (Buzica), Csúz (Dubník), Dernő (Drnava), Doborgaz (Dobrohošť), Egyházfa (Kostolná pri Dunaji), Fél (Tomášov)*, Felsővisnyó (Višňové),

Gömörsíd (Šíd), Gyerk (Hrkovce), Gyürki (Ďurkovce), Harmac (Chrámec), Hegysúr (Hrubý Šúr), Jólész (Jovice), Krasznahorkaváralja (Krásnohorské Podhradie)*, Lontó (Lontov), Nagydaróc (Veľké Dravce), Nemesmartonfala (Martinová), Nyitra (Nitra)*, Olgya (Oľdza), Oroszka (Pohronský Ruskov), Pelsőc (Plešivec)*, Pelsőcardó (Ardovo), Pozsony Óváros (Bratislava mestská časť Staré Mesto)*, Pozsony Újváros (Bratislava mestská časť Nové Mesto)*, Pozsonyboldogfa (Boldog), Rakottyás (Rakytník), Szalóc (Slavec), Tósnyárasd (Topoľnica), Tőre (Turá), Vaján (Vojany), Zonctorony (Tureň). A csillaggal jelölt települések 2011-ben ugyan magyar többséggel már nem rendelkeztek, de magyar nemzetiségű lakosaik száma meghaladta az 1000 főt. 2021-re azonban számuk a határérték alá csökkent. Mivel kutatásunk idejére ezeken a településeken hivatalosan sem magyar többség, sem legalább 1000 főnyi magyar nemzetiségű lakosság nem maradt, a felsorolt települések könyvtári ellátottságát már nem vizsgáltuk.

1. ábra. A kutatásban vizsgált települések számának összehasonlítása 2019-ben és 2024-ben

2024-ben viszont 6 olyan település is kutatásunk tárgyává vált, amelyben az utolsó népszámlálás alapján 50% fölé emelkedett a magyarok aránya: Deregyő (Drahňov), Dulovo (Dúlháza), Gesztete (Hostice), Szútor (Sútor), Uzapanyit (Uzovská Panica), Várgede (Hodejov).

A vizsgált települések között maradt ugyan Jóka (Jelka), Lég (Lehnice), Nagykér (Veľký Kýr), Naszvad (Nesvady) és Somorja (Šamorín), de ezeken a településeken a magyar nemzetiségűek aránya már 50% alá esett amellett, hogy a magyar lakosság száma meghaladja az 1000 főt.

A magyar nemzetiség szempontjából még bátyának tekinthető az a 19 település, ahol a magyar lakosok száma 2019-ben és 2024-ben is meghaladta az 1000 főt: Diószeg (Sládkovičovo), Érsekújvár (Nové Zámky), Galánta (Galanta), Kassa Nyugat (Košice Západ), Léva (Levice), Losonc (Lučenec), Ógyalla (Hurbanovo), Pozsony Főrév (Bratislava mestská časť Ružinov), Pozsony Ligetfalu (Bratislava mestská časť Petržalka), Pozsonypüspöki (Podunajské Biskupice), Rimaszombat (Rimavská Sobota), Rozsnyó (Rožňava), Szelőce (Selice), Szenc (Senec), Szepsi (Moldava nad Bodvou), Torna (Turňa nad Bodvou), Vágsellye (Šaľa), Nagymagyar (Zlaté Klasy), Zselíz (Želiezovce).

Az egyes településekre vonatkozó népszámlálási adatokat a Fórum Kisebbségkutató Intézet által működtetett Szlovákiai Magyar Adatbank település adatbázisából és a Szlovák Statisztikai Hivatal 2021-es népszámlálási adatbázisából gyűjtöttük ki. Az érintett településeken elsősorban a nyilvános könyvtárakként működő községi, városi, regionális vagy kerületi könyvtárakat vizsgáltuk, valamint a magyar tanítási nyelvű iskolák könyvtárait és az egyéb, nyilvános könyvtárként is működő könyvtárakat (múzeumi, speciális).

2. Kutatásmódszertan

Kutatásunk módszertana a 2019-es vizsgálati módon zajlott, annyi különbséggel, hogy a legtöbb helyszínen már voltak konkrét kapcsolódási pontjaink. Az egyes intézményeket, településeket e-mailben és telefonon kerestük meg. Dolgoztunk a Szlovákiai Könyvtárak Jegyzékével (Zoznam knižníc SR), valamint az egyes régiókban dupla ellenőrzés és a pusztá kíváncsiság kedvéért a regionális könyvtárakban tevékenykedő módszertanos könyvtáros kollégáktól is lekértük az ő hatáskörükbe tartozó települési könyvtárak jegyzékét, mivel a 2015/126. sz. Könyvtárakról szóló törvény alapján a regionális könyvtárak módszertanos kollégái felelősek szakmailag a régiójukba tartozó községi, városi, iskolai és speciális könyvtárakért. A legtöbbször nagyon gyorsan (1-2 napon belül), készséggel álltak rendelkezésünkre, bár nem minden esetben hagyatkozhattunk ezekre a listákra, mert nem voltak teljesen naprakészek.

Felmérésünk során a korábbi kutatási kérdőívet használtuk, ez ugyanis továbbra is megfelel azoknak az adatoknak, amelyeket a Kulturális Minisztériumnál hivatalosan bejegyzett könyvtáraknak évente statisztika formájában szolgáltatniuk kell. A kétnyelvű (szlovák és magyar) kérdőívünket 9 témakörre osztottuk: 1. Általános adatok (székhely, hivatalos képviselő, kapcsolattartó elérhetőségek, közösségi oldalak, nyitvatartás), 2. Könyvtárhasználók, 3. Könyvtári szolgáltatások (kölcsonzési adatok, gyűjtemények, adatbázisok, online katalógus, integrált könyvtári rendszer, egyéb szolgáltatások), 4. Könyvtári állomány (könyvtári egységek száma, állománygyarapítási mutatók), 5. Rendezvények, 6. Könyvtári alkalmazottak, 7. Infrastruktúra, 8. Együttműködés, szervezeti tagság, 9. Egyéb fontos információk a 2022–2023-as évre vonatkozólag (pályázatok).

Az így begyűjtött adatok egyértelműen mutatják, hogy a könyvtár milyen szinten működik: túlél, de nem fejlődik, esetleg csak minimálisan tud lépést tartani, avagy dinamikusán igyekszik lépést tartani a jelenkorral.

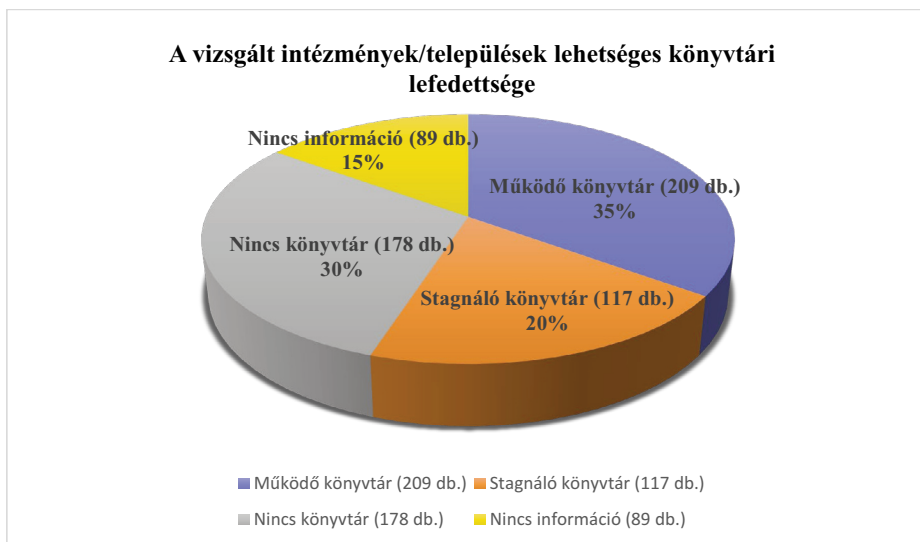
3. A kutatás kiemelt eredményei

A vizsgált 361 település közül 126-on, tehát a települések 38%-án van legalább egy működő könyvtár. (2. ábra) A legtöbb aktív könyvtárral Dunaszerdahely városa büszkélkedhet. Adataink alapján itt egy regionális, egy múzeumi és nyolc magyar iskola könyvtára működik. Számszerűsítve 371 lehetséges könyvtári helyszínt vizsgáltunk. Ez összesíti azon községek, magyar iskolák számát, ahol elméletben lehetséges volna könyvtárat fenntartani. (3. ábra) A kutatás során összesen 209 működő könyvtár adatait gyűjtöttük össze: 88 községi, 86 iskolai, 18 városi, 8 regionális, 7 múzeumi és 2 egyéb. (4. ábra) 2019-ben még 306 működő könyvtár adatait vizsgáltuk. 2024-ben egyébként a községek 26%-ának van működő községi könyvtára (88 község), a magyar tanítási nyelvű iskoláknak pedig csupán a 39%-ának van működő iskolai könyvtára (86 iskola). Összesítve 2019-ben a vizsgált települések 50,77%-án volt működő könyvtár, tehát minden második településen volt elérhető könyvtári szolgáltatás. 2024-ben ez a szám 37,67%, tehát már csak egy kicsivel magasabb, mint egyharmad, vagyis minden harmadik településen működik vagy nyilvános és/vagy iskolai könyvtár.

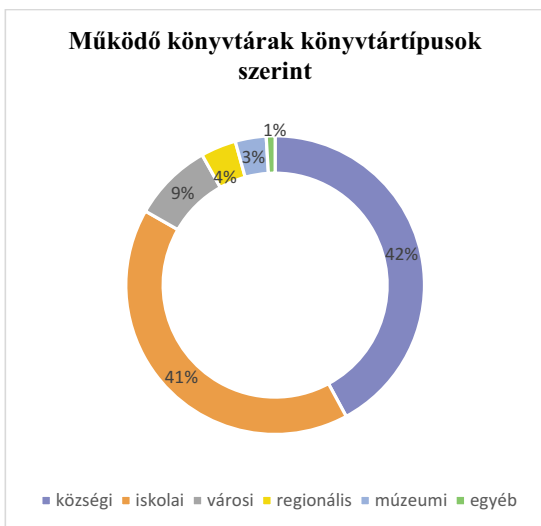
2. ábra. A vizsgált települések könyvtári lefedettsége

3. ábra. A vizsgált intézmények/települések lehetséges könyvtári lefedettsége

4. ábra. A kutatás során összegyűjtött működő könyvtárak aránya könyvtártípusok tükrében

A nyitvatartási idő a könyvtárak egyik leglényegesebb tulajdonsága, azaz hogy az olvasók számára mikor állnak rendelkezésre. A községi könyvtárak 93%-a, az iskolai könyvtárak 65%-a, a városi, regionális és az egyéb könyvtárak 100%-a, míg a múzeumi könyvtárak 42%-a üzemel kötött nyitvatartási idővel. A községi könyvtárak átlagosan heti 9,6 órát tartanak nyitva. A nyitvatartási óráik száma heti 1 órától 40 óráig terjed; az iskolai könyvtárak átlagosan 4 órát tartanak nyitva, s az órák száma fél órától 32,5 óráig terjed. Fontos megjegyezni, hogy sem a községi, sem az iskolai könyvtárak esetében –

még ha a nyitvatartási idő meghaladja is a heti 30 órát – nem beszélhetünk arról, hogy a 100%-os munkaidőben foglalkoztatott könyvtáros csak könyvtári feladatokat látna el. A községi könyvtárak jelentős részében az „összemosott” funkció érvényesül, tehát a könyvtári feladatokat a hivatal egy munkatársa látja el, aki hivatali teendői mellett – igény esetén – kinyitja a könyvtárat és foglalkozik az olvasókkal. Az iskolai könyvtáraknál a működtetésért általában egy megbízott pedagógus felel, aki ezt tanári munkája mellett, a tanóráin felül, külön bérezés híján végzi. Így a fenti óraszámok ez utóbbi két könyvtártípusnál némileg megtévesztőek lehetnek. A városi könyvtárak átlagosan heti 32,4, a regionálisak 47,8 órát tartanak nyitva. A múzeumi, speciális és egyéb könyvtárak heti nyitvatartási óráinak száma átlagosan 24,5 óra.

Az integrált könyvtári rendszerek (IKR) a könyvállomány és a könyvtári adminisztráció – például a kölcsönzések nyilvántartása – 21. századi követelményeknek megfelelő rendszerezését teszik lehetővé. Napjainkban az elektronikus nyilvántartás megléte alapvető elvárás kellene, hogy legyen, a gyakorlat azonban azt mutatja, hogy ez számos esetben hiányzik. Az iskolai könyvtárak esetében az iskolák 83%-ának nincs ilyen rendszere, tehát a könyvek sincsenek elektronikus formában feldolgozva. A községi könyvtárak csupán 17%-a, a városiak 89%-a, a regionálisak 100%-a, a múzeumi könyvtárak 29%-a, az egyéb és speciális könyvtárak 50%-a rendelkezik IKR-rel. A községi könyvtárak 60%-a a Biblib felhő alapú IKR-szolgáltatást használja, a városi könyvtárak közel 50%-a. A többiek által használt rendszerek: Huntéka, KIS MASK, KOHA, Proflib, Tritius, ARL. A regionális könyvtárak mindegyike a DAWINCI-t használja, amit az a SVOP cég fejleszt, amely a Biblibet is. A múzeumi könyvtárak 29%-a, a speciális könyvtárak 50%-a használ IKR-t. 2019-ben mindössze a könyvtárak 13%-a használt IKR-t, ami akkor 42 könyvtárat jelentett. Ez a szám a 2024-es kutatásunk idején 52-re emelkedett, ami a vizsgált könyvtárak 25%-át teszi ki. Ez azt jelenti, hogy nem túl jelentősen, de mégis nőtt az elektronikus rendszert használók köre.

Kutatásunk során a könyvállomány nagyságára, a 2023. évi gyarapodására és az állomány nyelvi összetételére is rákérdeztünk. Utóbbiról nem minden könyvtár tudott pontos adatokkal szolgálni. Az állomány bővítése nagyon fontos feladat, hiszen az olvasókat csak egy naprakész könyvtár tudja bevonni. A vizsgált iskolai könyvtárak 40%-a 2023-ban egyetlenegy könyvvel sem bővítette az állományát. A községi könyvtárak esetében ez 24%. Az adott évben a városi, a regionális, a múzeumi és az egyéb speciális könyvtárak mindegyike bővítette könyvállományát.

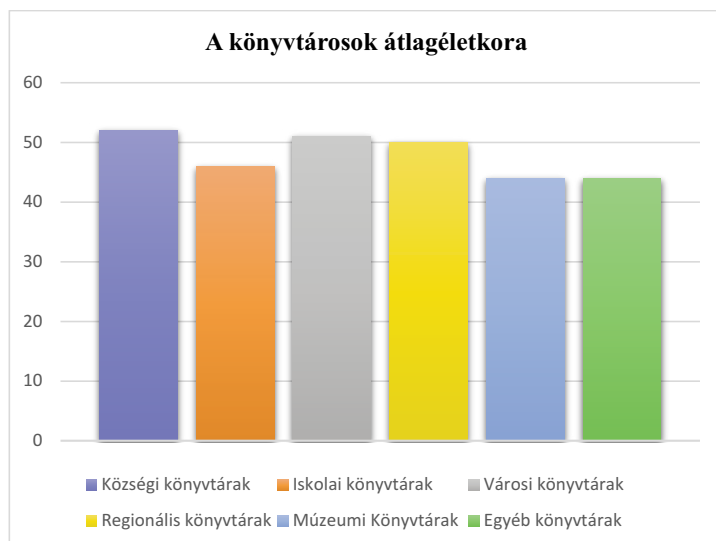
Ami a könyvtári szolgáltatásokat illeti, a hagyományosak mellett – mint a könyvkölcsönzés vagy tájékoztatás – néhány könyvtár speciális tevékenységet is folytat, hogy olvasói igényeit kielégítse. Ilyen speciális szolgáltatások például: könyvek házhoz szállítása (időseknek), társasjáték-kölcsönzés, Bibliobox (kültéri könyvvisszaadó automata), könyves kuckók üzemeltetése a városban/régióban, hangoskönyvek kölcsönzése.

A könyvállomány szolgáltatásán túl a könyvtár aktivitásának mértékét és közösségi szerepét/szerepvállalását leginkább a rendezvények mutatják. A vizsgált iskolai és községi

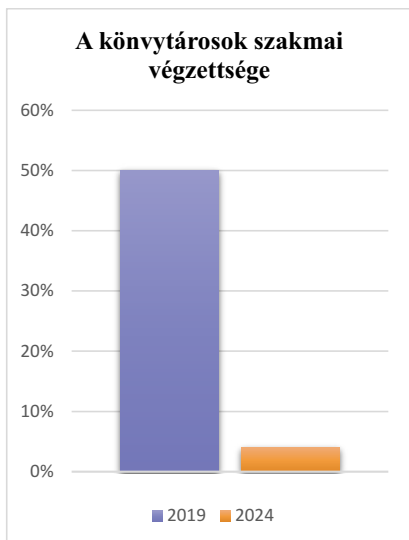
gi könyvtárak 47-47%-a a lekérdezett 2023-as évben egyetlen rendezvényt sem tudott felmutatni. A városi könyvtárak éves szinten átlagosan 257, a regionálisak 585 rendezvényt szerveznek. Ezek a számok arányosan mutatják, hogy a több professzionális alkalmazottat foglalkoztató intézmények mennyivel színesebben és aktívabban tudják szolgálni a közösségüket a különféle információs nevelést megcélzó, kulturális vagy szakmai programjaikkal. Közkedvelt programok: Magyar Népmese Napja, Andersen éjszakája, magyar költészet napja, mesefoglalkozások, rendhagyó könyvtárismereti órák, foglalkozások óvodásoknak, iskolásoknak, nyugdíjasoknak, baba-mama kluboknak, Ringató foglalkozások, iskolai könyvtárak napja, versenyek a könyv hónapján, kézműves-foglalkozások, vetélkedők, társasjátéklklub, író-olvasó találkozók, beszélgetőestek, könyvbemutatók, rendhagyó irodalomórák, kiállítások, papírszínház-foglalkozások.

A könyvtárak szíve-lelke mindig a könyvtáros, ugyanakkor kutatásunkban szám-szerúsíteni csupán az alkalmazottak számát, életkorát és végzettségét tudtuk. Szembeötlő, hogy az átlagéletkor az első kutatáshoz képest minden könyvtártípusban nőtt. A községi könyvtárakban 52 év, az iskolai könyvtárakban 46 év, a városi könyvtárakban 51 év, a regionális könyvtárakban 50 év, a múzeumi és az egyéb könyvtárakban 44 év a könyvtárosok átlagéletkora. (5. ábra) A könyvtári végzettséget tekintve drasztikus változások történtek 2019-hez képest. A községi könyvtárakban 2019-ben még az alkalmazottak 50%-a rendelkezett könyvtári szakvégzettséggel, ez a szám 2024-ben 4%-ra esett vissza. (6. ábra) A városi könyvtáraknál ez az arány 60%-ról 22%-ra, a regionális könyvtáraknál pedig 55%-ról 27%-ra csökkent. Mindez azt mutatja, hogy a könyvtári feladatokat egyre inkább nem könyvtári szakképzettséggel rendelkező alkalmazottak látják el. Fontos megjegyezni, hogy a szakirányú végzettség megléte vagy hiánya nem feltétlenül tükrözi a szakma iránti elkötelezettség mértékét.

5. ábra. A könyvtárosok átlagéletkora

6. ábra. A könyvtárakban dolgozók szakmai végzettség szerinti aránya 2019-ben és 2024-ben

A könyvtári infrastruktúrát illetően 2025-ben nem tekinthetünk el az internetes lefedettség mértékétől. A könyvtárak egyik alapvető funkciója az információközvetítés, s ez manapság elképzelhetetlen az internethez való hozzáférés biztosítása nélkül. Ehhez képest az iskolai könyvtárak csupán 63%-ában van internetelérhetőség. Még meglepőbb, hogy 17 iskolai könyvtár olyan teremben működik, ahol egyetlen ülőhely sincs a könyvtárhasználók számára. A községi könyvtárak 63%-ában van internet-hozzáférés, és öt olyan könyvtár működik, ahol nincs ülőhely. A városi könyvtáraknál meglepő, hogy csak a 89%-uknak van internetlefedettsége, míg a regionális könyvtárakban szerencsére ez az arány már 100%.

Több szempontból is lényeges lehet, hogy az intézmény vagy a könyvtáros tagja-e valamelyik könyvtáros-egyesületnek. Az elsődleges szempont, hogy az egyesületek naprakész, fontos információkkal látják el a tagjaikat. Másrészt a könyvtáros is aktív részese lehet az egyesületi életnek – például képzéseken való részvétellel, vagy ha könyvtára szakmai rendezvénynek ad otthont –, emellett konkrét segítséget is kaphat az egyesülettől. A szakmai szervezetekkel való együttműködés tehát nem elhanyagolható szempont. A vizsgált könyvtárak 28%-a működik együtt a Szlovákiai Magyar Könyvtárosok Egyesületével, 15%-uk a Szlovák Könyvtárak Egyesületével (Slovenská asociácia knižníc), 15%-uk pedig a Szlovákiai Könyvtárak és Könyvtárosok Egyesületével (Spolok slovenských knihovníkov a knižníc).

Az utolsó témakör, amelyre kérdőívünkben rákérdeztünk, a pályázati aktivitás. Manapság pályázati források nélkül egyik könyvtár sem tud jelentősen gyarapodni,

programokat szervezni, minőségi szolgáltatásokat nyújtani. A 2023-as évben a vizsgált 209 könyvtár 27,8%-a – azaz 58 könyvtár – nyújtott be valamilyen könyvtárfejlesztési pályázatot. A pályázó könyvtárak többsége a Művészeteket Támogató Alap (Fond na podporu umenia) és a Kisebbségi Kulturális Alap (Fond na podporu kultúry národnostných menšín) forrásaira támaszkodott. Ezenkívül egyes könyvtárak a TESCO támogatási rendszerében is részt vettek, míg a városi könyvtárak számára a városi költségvetési források is lehetőséget jelentenek.

4. Összefoglalás

A kutatási eredmények is jól mutatják, mennyiféle szempont befolyásolja egy könyvtár működésének minőségét. A 2019-es kutatás adatai szerint a stagnáló könyvtárak aránya 14,43% volt, ami 2024-re 19,7%-ra emelkedett. Konkrétan 100 község és 17 iskola nyilatkozta azt, hogy könyvtáruk stagnál. Ez az úgynevezett tetszhalott állapot. Van, de még sincs. Bár a könyvállomány és a könyvtár is valamilyen formában nyilván tartott, tényleges tevékenység nem folyik, mintha csupán a szőke herceget várnák a fehér lovon, vagy épp a hóhért. Több könyvtárfenntartó jelezte, hogy fontolgatják a könyvtár megszüntetését, mivel „senki nem keresi a könyveket”, ugyanakkor maga a folyamat is terhes számukra. Vagy csupán a lelkiismeretük nem engedi?

A probléma lényegét mi abban látjuk, hogy a könyvtárfenntartók nincsenek tisztában a könyvtárak megváltozott szerepével. Nem ismerik a könyvtár mint harmadik hely lehetőségeit. Nincs tudomásuk arról, milyen sokrétű szerepet tölthet be a könyvtár a közösségi életben. Gyakran csak a könyvekig látnak, és azt hangsúlyozzák, hogy ma-napság egyre kevesebben olvasnak, ráadásul a tartalmak nagy része elérhető az interneten. Szerencsére akadnak pozitív példák is, ahol újjáélesztik a könyvtárakat, fejlesztik. Ilyen például Ágcsernyő, Negyed, vagy a Városi Könyvtár Szepsiben.

Biztosak vagyunk benne, hogy a Szlovákiai Magyar Könyvtárosok Egyesülete – amely kutatásunk adatainak elsődleges célcsoportja – a létrejött adatbázissal olyan eredményeket kap, amelyeket tevékenységének tervezéséhez hasznosítani tud: konkrét adatokkal, felfrissített kapcsolatokkal tudja szervezni képzéseit és érdekképviselési munkáját.

Irodalom

<https://www.culture.gov.sk/posobnost-ministerstva/kulturne-dedicstvo/kniznice/kniznice/>
<https://nivam.sk/adresar-skolskych-kniznic/>
<https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/2015/126/>
<https://www.scitanie.sk/>
<https://www.sodbtn.sk/obce/>
<https://szmke.sk/research>
<https://szmke.sk/research2024>
<https://telepulesek.adatbank.sk/>

DÓRA TEGDES EGYHÁZI

LIBRARY SITUATION IN SETTLEMENTS SIGNIFICANT FOR THE HUNGARIAN MINORITY IN SLOVAKIA IN 2024

This study presents research aimed at mapping the operational status and provision of library services in settlements with a Hungarian majority population in Slovakia. The analysis was conducted as a follow-up to the 2019 baseline survey, providing an opportunity to compare changes observed over the intervening years. Both surveys were supported by the Cultural Fund for National Minorities (KULT MINOR), and members of the Association of Hungarian Librarians in Slovakia actively participated in the data collection. The 2019 research was based on the 2011 census data, whereas the 2024 research utilized the 2021 census data. The number of settlements examined decreased from 388 to 361, a trend also indicative of demographic shifts. The results emphasize that numerous distinct factors influence a library's operational quality.

Modernizáció, állami beavatkozás a periférián

Ugocsa vármegye és Nagyszőlős iparosodása a dualizmus korában

LÁSZLÓ ORBÁN

Modernization and State Intervention in the Periphery. Industrialization in Ugocsa County and Nagyszőlős during the Dual Monarchy Era

Keywords: periphery; industry; state intervention; Nagyszőlős (Vynohradiv, Ukraine); Királyháza (Koroleve, Ukraine); electrification; modernization; urbanization

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v27y2025i4.07>

A dolgozat megírásánál elsősorban levéltári és sajtóforrásokat használtunk, hiszen nehézséget okozott, hogy részletekbe menő, gazdasági szakmunka nem készült Ugocsáról a dualizmus korát tekintve. Sokkal jellemzőbb az áttekintő – pl. Magyarország egészével vagy Kárpátaljával foglalkozó – gazdasági szakirodalom megléte, s bár fontos, de fragmentált történeteket tartalmaznak a vármegyről. Mindezek ellenére számos levéltári és sajtóforrás tanúskodik arról, hogy a dualizmus második felében a Monarchia gazdasági szárnyalása elérte a perifériát is, sőt az említett források izgalmas és érdekes adatokkal szolgálnak az érdeklődő számára. Ennek fényében foglalkozunk az ipari fejlődés perspektíváival, a hegyvidéki akció¹ ugocsai eredményeivel és bemutatjuk Nagyszőlöst mint az ipar központját a vármegyében.

A századfordulós Ugocsa különleges hely volt a Monarchián belül. Teljes önállóságot csak 1896-ban kapta vissza, amikor saját főispánt és több, korábban hiányzó állami hivatalt is kapott. Megélénkült a társadalmi és a gazdasági élete, miközben politikai viszonyai inkább az országosakat követték. A lakosság folyamatosan és nagy arányban nőtt, erős volt a tengerentúli ki- és visszavándorlás is. A nemzetiségi viszonyok rendkívül színesek és bonyolultak voltak. Ugocsában országos szinten is magasnak számított

1 A magyar kormány 1897-ben elindított nagyszabású gazdaságfejlesztő és modernizáló programja, amely az északkelet-magyarországi gazdasági viszonyok fejlesztését tűzte ki célul. Mintának a nyugat-európai viszonyokat tekintették, s főként a svájci típusú gazdálkodás elemeit szerették volna meghonosítani.

a tömeges magyarosodás, melynek következtében 1900-ra relatív többségbe (42,9%) került a magyar anyanyelvű lakosság a ruszinnal (39,3%), a románnal (11,1%) és a német anyanyelvűnek besorolt zsidósággal (6,6%) szemben.²

A teljesebb kép érdekében egy-egy táblázatban bemutatjuk Ugocsa anyanyelvi és felekezeti összetételét és változásait 1870 és 1910 között, valamint a társadalom foglalkozási struktúra szerinti felosztását 1910-ben. Az utóbbi szükséges, hogy megértsük az iparnak mint gazdasági szektornak a növekvő, de még mindig másodlagos szerepét egy jellemzően agrárbeállítottságú társadalomban.

1. táblázat. Ugocsa anyanyelvi összetétele és a lakosság gyarapodása 1870–1910 között³

	1. Ugocsa egésze 2–6. Anyanyelvi bontás	A népszámlálásokhoz tartozó lakosságszám adatok és arányok (fő /%)					Összesített népszaporulati adatok (1881–1910)
		1870 ⁴	1881	1891	1900	1910	
1.	Ugocsa vármegye	67 498	65 377	75 461	83 267	91 683	+40,2%
2.	Magyar	21 371 /31,7	23 319 /35,7	28 852 /38,2	35 674 /42,9	42 677 /46,5	+83,0%
3.	Ruszin	34 363 /50,9	30 840 /47,2	32 076 /42,5	32 707 /39,3	34 415 /37,5	+11,6%
4.	Román	6 701 /9,9	8 419 /12,9	8 830 /11,7	9 265 /11,1	9 750 /10,6	+15,8%
5.	Német	5 061 /7,5	2 479 /3,8	5 447 /7,2	5 503 /6,6	4 632 /5,0	+86,8%
6.	Egyéb	2 /0,0	322 /0,5	256 /0,3	118 /0,1	209 /0,2	-35,1%

Ugocsa vármegyét anyanyelvi-nemzetiségi sokszínűsége mellett bonyolult vallási viszonyok jellemezték a századfordulón, ami bizonyos esetekben még a nemzetiségi és politikai meghatározottságnál is többet jelentett az emberek nagy részének. A vallási komplexitást és a hozzá kapcsolódó mutatókat jól meg tudjuk határozni a korszak népszámlálási adataiból. A vármegye felekezeti összetételének változásait bemutató táblázat az 1870–1910 közötti viszonyokat ábrázolja.

2 A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása, 208–209. p.

3 Saját szerkesztés. Forrás: A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész, 840. p.

4 Az 1870-es népszámlálási adatok nem kérdeztek rá a lakosság anyanyelvére, de Keleti Károly a tankötelesek anyanyelv szerinti megoszlását alapul véve számításokat végzett erre vonatkozóan, adatait mi is közöljük, az összesített népszaporulati adatoknál azonban nem vesszük figyelembe.

2. táblázat. A fontosabb felekezetek %-os aránya és változásának iránya az előző adathoz képest

Ugocsa vármegye felekezeti összetétele a különböző népszámlálásokon (%)							
Felekezet	Év	1870	1880	1891	1900	1910	Index (1870–1910) 1870=100
Görögkatolikus		65,24	63,95 ▼	63,15 ▼	62,95 ▼	62,77 ▼	-2,47
Római katolikus		8,12	8,25 ▲	8,22 ▼	8,72 ▲	8,91 ▲	+0,79
Református		16,55	15,67 ▼	15,53 ▼	15,52 ▼	15,27 ▼	-1,28
Izraelita		9,91	11,99 ▲	12,48 ▲	12,68 ▲	12,92 ▲	+3,01
Egyéb		0,18	0,14 ▼	0,62 ▲	0,13 ▼	0,13 =	-0,05

3. táblázat. Az ugocsai társadalom foglalkozási struktúra szerinti felosztása 1891 és 1910 között⁵

Gazdasági ágazat	Év		
	1891	1900	1910
Az őstermelésben dolgozók (%)	83,9	80,0	81,2
A bányászat és kohászat, az ipar, a kereskedelem, a hitelügy és a közlekedés területén dolgozók (%)	11,5	12,3	16,0
Közfoglalkoztatási ágazatokban dolgozók és a szabadfoglalkozásúak (%)	3,0	2,7	2,2
Egyéb (%)	1,6	5	0,6

A legjelentősebb foglalkoztatási ág mind a három népszámlálási adatsort tekintve az őstermelésé volt, ami a mező-, kert- és erdőgazdálkodásból élőket, a különböző gazdasági tisztviselőket és kisegítőszemélyzetet s a napszámosok legnagyobb részét foglalta magában. A bányászat, a kohászat, az ipar, a kereskedelem, a hitelügy és a közlekedés területén dolgozók társadalmon belüli aránya viszont egy dinamikusan növekvő pályán haladt, ami jól mutatja ezeknek a gazdasági területeknek az egyre fontosabb súlyát.

Az országos háttér és a helyi sajátosságok

A gazdasági modernizáció kétségtelenül a dualizmus időszakában bontakozott ki igazán Magyarországon, s vele együtt Ugocsában is. Ennek szerteágazó vetületei voltak a közlekedéstől kezdve a háziiparon, a szövetkezeti és hitelrendszeren át egészen az állami és vármegyei gazdaságfejlesztő intézkedésekig. A századfordulón az ipar is egyre meghatározóbb szerepet játszott a modernizációban, a városodás folyamatát követte. A gyáripar általános fejlődésének feltételei az 1890-es évekre jelentek meg, az iparosodás mértéke

⁵ Saját szerkesztés. Forrás: A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Negyedik rész, 626–641. p.

az 1910-es évekig folyamatosan nőtt. Átalakulások mentek végbe a vállalati struktúrában, emelkedett az alkalmazottak és a tisztviselők száma, csökkent a kézműipar jelentősége. (Beluszky 1990, 15. p.) A magyarországi gyáripár fejlődése az ország különböző régióiban eltérő mértékű volt: országos átlagban a 20 alkalmazottól kevesebb munkaerőt foglalkoztató üzemek száma 1890–1910 között 222,5%-kal növekedett, míg a 20 fő feletti alkalmazottal rendelkező gyárak száma 289,0%-kal. Ugyanezt megvizsgálva az északkelet-magyarországi vármegyék – Ung, Bereg, Máramaros és Ugocsa – esetében azt látjuk, hogy a 20 fő alatti alkalmazottal rendelkező gyárak mindössze 103,0%-kal növekedtek, míg a 20 fő feletti esetében már kiegyenlítettebb az eltérés, ugyanis ebben a gyártípusban 210,0%-os volt a növekedés. (Katus 1966, 199. p.)

A dualizmus idején az állam a liberális alapelvekhez mérten sokáig nem avatkozott bele a gazdasági folyamatokba, de később – különösen a századfordulóhoz közeledve – még a liberális politika feltétlen hívei is elismerték, hogy az államnak Európa ezen felében nagyobb szerepet kell vállalnia, mint nyugaton, s így az 1873-as gazdasági válságot követően az állami iparfejlesztés fokozatosan előtérbe került, főként a külföldi tőke bevonása végett. Megszületett az 1881. évi XLIV. tc.,⁶ a modernizáció útján haladó Magyarország első ipartámogató törvénye. 1890-ben ismét állami kedvezményeket kapott számos hazai vállalat, a hazai áruknak az államvasutakon történő szállítása kedvezőbb díjszabásban részesült, s a vállalatok támogatására létrehozták a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bankot. Mindezekon túl az állam támogatta a hitelrendszer még fejletlen részeit, az ipari szakoktatást, a közlekedést, s napirenden volt a vasutak államosítása is. Ez a típusú állami beavatkozás különösen az első világháború előtti két évtizedben vált jellemzővé, s így a gazdaság legjelentősebb beruházójává az állam lépett elő. 1913-ban pl. az állami ipari üzemek az ipari termelés 12%-át adták országos szinten. A mindenkor kormányok aktív gazdaságpolitikájának jól látható megnyilvánulásai voltak a századforduló táján indított gazdasági akciók, melyek egy-egy súlyos problémával küszködő régió elősegítésén dolgoztak, többek között Északkelet-Magyarország és Székelyföld vonatkozásában is. (Pál 2001, 182–184. p.) Éppen a hegyvidéki akció és a térségben megélénkülő ipari tevékenység folytán vetődött fel kormányzati körökben, hogy Bereg, Máramaros és Ugocsa vármegyék váljanak ki a Debreceni Kereskedelmi és Iparkamara keretéből és hozzanak létre egy ún. felvidéki iparkamarát. Az ötlet a Szatmár vármegyei vezetést is érdekelte,

6 A hazai iparnak adandó állami kedvezményekről szóló törvény értelmében többek között kedvezményben részesültek azok a gyárak, amelyek Magyarországon addig elő nem állított cikket készítették, ezenkívül bizonyos fém- és hengerelt árut gyártó üzemek, munka- és gőzgépeket előállítók, a fegyvergyárak, számos élelmiszeripari üzem, malmok és könnyűipari üzemek stb. A kedvezmények között házadómentesség, adónemek – pl. keresetadó – alóli felmentés és a részvénytársaság formájában való létrejövételt terhelő bélyeg- és illeték megfizetésének mentessége is szerepelt. A kedvezményeket és a mentességeket a gyáraknak maguk kellett kérvényezniük. (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88100044.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D31> [letöltés: 2024. márc. 12.]

akik képviseltették magukat az 1897. június 2-án tartott közgyűlésen, melyet a debreceni kamara és a kereskedelemügyi miniszter – Dániel Ernő (1895–1899) – hívott össze. A közgyűlésen a többség támogatta a különválást, azzal az indokkal, hogy a debreceni intézmény „[...] eddig se törődött a 3 megyével, onnan csak a magas kamarai adót szedte be s fordította saját reprezentacionális költségeire [...]”.⁷ A kamarai vezetés és a máramarosi küldöttek viszont erősen elleneztek az elválást, mivel „[...] ma ezen a czimen 3%-os pótdadó szedetik be, azonban az új kamara, ha felállítatnék legkevesebb 8–10%-okra rúgna fel”.⁸ Hiába volt tehát többségi támogatás, s ajánlotta fel Szatmárnémeti városa, hogy helyet biztosít az intézményi kereteknek és csatlakozik az új kamarához, mégsem mozdult előre a kezdeményezés, így a kereskedelem és az ipar általános érdekeinek érvényesítése nem került lokálisabb szintre.

Az ugocsai bányaipar

Ennek a gazdasági ágazatnak a szerepe Ugocsában viszonylag jelentős volt, hiszen az öt kőbánya⁹ – amelyek közül az 1911-ben kibővített verécei már biztosan robbantásos technológiát használt, komoly biztonsági előírások mellett – önmagában is azt mutatja, hogy ez fejlődőképes ágazat volt.¹⁰ A kőbányák mellett az Avas-hegységben, Turc közepén¹¹ aranyat, ezüst- és vasércet bányásztak (Braun 2021, 353. p.), Kiskőröcsön vas-

7 Ladányi Károly: A debreceni kereskedelmi kamara közgyűlése és a felvidéki iparkamara. *Ugocsa*, 1897. június 20. 1–2. p.

8 Uo.

9 Az ugocsai kőbányák nem szerepeltek a korszakban kiadott bányakalauzokban, de némelyikről vannak információink, mint pl. feketehegyi kőbányáról, vagy a Veréce és Rákospatak községek közelében működőről, melynek fejlesztése befektetőket is vonzott a vármegyébe, hiszen 1905-ben a említett két község kérvényezte a törvényhatósági bizottságtól egy, a kőbányát és a Veréce mellett elhaladó vasútvonalat összekötő iparvágány megépítését, ami a kőtermelést juttatná el a vasúthoz. A megépítést Reichman Ármin debreceni vállalkozó végezte el. (Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (a továbbiakban: KTÁL) 674. fond 7. opisz od. zb. 144. Törvényhatósági jegyzőkönyv. 1905. október 12. 317. bj.) Trachittufát bányásztak Bataracson és Rakaszon is, ami egy könnyen faragható, keresett építőanyag volt a korszakban. (Aczél 1908, 13. p.); *Szamos*, 1889. január 26. 6. p.

10 Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL), Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltára (a továbbiakban: SzSzBVL), IV. Megyei törvényhatóságok (1451–1950), 1102. Ugocsa vármegye alispánjának iratai (1910–1919) (a továbbiakban: IV.1102). 2. kd. Reichmann Ármin Ugocsa vármegye tekintetes Alispáni Hivatalának.

11 A turci Szent Imréről elnevezett bányában 1900-ban 12 állandó munkás dolgozott. A bánya ekkor csak ezüstöt termelt ki. Éves termelése 20,5 kg tiszta ezüst volt. (A Debreceni Kereskedelmi és Iparkamara jelentése a kerületét képező Hajdu-, Bihar-, Szilágy-, Szabolcs-, Szatmár-, Bereg-, Ugocsa-, Máramaros vármegyének; továbbá Debreczen, Nagyvárad és Szatmár törvényhatósági joggal felruházott városnak közigazdasági viszonyairól az 1890. évben. Debrecen, 1891, 90–91. p.)

ércet,¹² Alsóveresmarton és Ilonokújfaluban agyagot. Legnagyobb jelentősége mégis a Nagytarna melletti aranyat, ezüstöt, ólmot és cinket bányászó Mihály-bánya elnevezésű létesítménynek volt. A bánya közel 14 km²-en terült el báró Perényi Zsigmond¹³ birtokán, s főleg külszíni fejtéssel foglalkozott. Bizonyítottan már az őskorban is folyt itt bányászat. A Nagy Jezura hegynél, valamint a Bánya-patak és a Jezura-patak összefolyásánál épült, közel a nagytarnai fürdőhöz. A bányát 1893-ban már iparvasút kötötte össze Királyházával. A létesítményt szászok alapíthatták, akik később kiszorultak erről a vidékről, s helyüket a bányászathoz nem értő román és ruszin telepesek foglalták el. Ezután az itteni bányaipar is hanyatlásnak indult. A teljes újrarendezés gondolatára 1904-ig kellett várni, amikor megkezdődtek a felmérések, s „[...] a pénzemberek is kezdenek érdeklődni ezen nagy reményre jogosító dús aranytartalmú bányák iránt, alapos remény van, hogy rövid idő alatt az aranybányászat Ugocsában hatalmas lendületet vesz”.¹⁴ A nagytarnai Mihály-bánya termelési adatairól nincs információnk, de 1914-ben a bánya már piaci alapokon működő magánvállalkozás volt.¹⁵ Működtetője a Nagytarnai Jezura Mihály Betéti Társaság, igazgatója pedig a budapesti illetőségű Wolf Lajos volt.¹⁶

A bányászat fejlesztési lehetőségei között szerepelt a barnaszéntelepek kiaknázása, miután ismertté vált, hogy „[...] barnaszénkibúvások Tiszakirva mellett s a nyugati peremnek is több pontján – így különösen a turci (a bikszádihoz hasonló) mélyedésben – ismereteseek.”¹⁷ A lelőhelyek kitermelésére azonban nem került sor, ugyanúgy, ahogyan a nagy lehetőségekkel bíró kő- és színesfém-bányászat is csak egy kibontakozó, de kiteljesedni nem tudó ipari szektor képét mutatta a korszakban.

A hegyvidéki akció és Ugocsa

A gazdaságfejlesztés legjelentősebb intézkedéscsomagja a korszakban kétségtelenül az 1897-ben indított hegyvidéki akció volt, amely már nem az egyes gazdasági ágazatokra fókuszált elsősorban, hanem területi alapon működött. Az akció a Magyar Királyság északkeleti részében élő ruszin lakosság gazdasági és életkörülményeinek javítását tűzte ki elsődleges céljának, ami azonban éreztette hatásait az északkeleti vármegyék más nemzetiségeinek életében is. Az ipar és a bányászat teljesítménye eze-

12 Magyar Bánya-Kalauz, 113. p., http://www.epa.hu/02000/02000/00008/pdf/EPA02000_magyar_banya-kalauz_1914_102-116.pdf (letöltés: 2022. júl. 11.)

13 A Perényiek ugoccai illetőségű főnemesi család. Számos főispánt és országgyűlési képviselőt adtak a vármegyének, de az országos politikai életben is jelentős szerepet játszottak.

14 Magyarország, 1904. február 11., 13. p.

15 Nagytarna Jezuri-Mihálybánya, 3–6. p.

16 Magyar Bánya-Kalauz, 113. p.

17 Bányászati és Kohászati Lapok, 1913. március 15., 340. p.

ken a területeken jóval elmaradt a magyarországi átlagtól. A hitelszövetkezeti rendszer fejletlen volt, miközben az uzsora virágzott. (Nagy 2009, 23–25. p.)

A megoldás előkészítésében és a folyamat elindításában fontos szerepet játszott Firczak Gyula munkácsi görögkatolikus püspök (1891–1912) is, akinek jó politikai érzéke, valamint Ung, Bereg, Máramaros és Ugocsa országgyűlési képviselőivel közösen benyújtott memoranduma arra készítette a kormányt, hogy haladéktalanul kezdje meg a gazdasági akciót, amely a lakosság földhöz juttatása, az állattenyésztés fejlesztése és hitelszövetkezetek alakítása terén fogalmazta meg a fő céljait. (Braun 2021, 320–321. p.)

A földművelésügyi minisztérium által létrehozott hegyvidéki kirendeltséget 1897-től Egán Ede vezette, majd halála után 1901-től Kazy József vette át az irányítás feladatait. Egán pontos felmérést készített az akció beindítása előtt a havasi legelőterületek nagyságát illetően vármegyei bontásban, mely szerint Ugocsát a teljesen sík vármegyék közé sorolta, ahol nincsenek havasi rétek, (Braun 2017, 35. p.), ami viszont nem fedte le maradéktalanul a vármegye adottságait.¹⁸ A hegyvidéki kirendeltség eleinte csak Bereg vármegye Szolyvai járását érintette, a rendkívüli sikerek miatt azonban 1899-ben Ung vármegyét, 1900-ban Máramaros vármegyét, 1903 és 1904 folyamán pedig Zemplén, Ugocsa és Sáros vármegyék hegyvidéki részén élő lakosságát is csatlakoztatták az akcióhoz. (Braun 2021, 321. p.) Ugocsa tekintetében már 1901-ben megnyílt a programhoz való csatlakozás lehetősége, de az a vármegyei vezetés ellenállása miatt ekkor még megghiúsult. (Braun 2017, 185. p.) Azt, hogy Ugocsát – Unghoz és Máramaroshoz képest – miért később vonták be az akció keretébe, Egán Ede így fogalmazta meg: „Ugocsa vármegyében [...] eddig az állami segély-aktiót még azon okból nem indítottuk meg, mert egyik, az ugocsamegyei főispán Ő Méltóságánál múlt évben tett magánlátogatásom alkalmával a főispán úrnak, valamint ifj. báró Perényi Zsigmond képviselő úrnak jelenlétében az ugocsamegyei alispán oda nyilatkozott, hogy nekik az állami aktióra szükségük nincsen.”¹⁹ Az említett alispán véleményünk szerint Becsky Emil²⁰ volt, látva azonban a szomszédos vármegyékben elért eredményeket, nincs tuda-

18 A vármegye mintegy fele síkvidék, az északkeleti és délkeleti részen inkább dombság és középhegység volt. A főként ruszinok és románok által lakott hegyvidéki részen valóban nem voltak havasi legelők, de a legeltetés mint állattenyésztési forma alkalmazható volt és hagyományokkal is rendelkezett Ugocsában.

19 Egán Ede miniszteri biztos jelentése Darányi Ignác földművelésügyi miniszternek a máramarosi rutének tömeges kivándorlása ügyében készült emlékirata tárgyában. 1901. július 10. In Kemény 1956, 871. p.

20 Becsky ugocsai kötődésű hivatalnok és politikus volt. A hivatalnoki ranglétra szinte minden fokát bejárta. A vármegyében árvaszéki ülnök, elnök és tiszteletbeli főjegyző is volt. 1896-tól 1910-ig Ugocsa alispánja, majd 1910-től 1917-ig főispán volt. Rendkívül jól ismerte a helyi viszonyokat, kevés ember látott rá jobban a vármegyei politikára. Kezdeti ellenállása

másunk arról, hogy ő vagy más vármegyei vezető személyiség később is hasonló megjegyzést tett volna.

A hegyvidéki kirendeltség működése az északkeleti vármegyékben szinte kormányzati szerv jelleggel történt. 1905-ben nem a vármegye kérvényezte az aszály sújtotta ugocsai mezőgazdaság támogatását, hanem az említett kirendeltség, igaz, egyszerre több vármegyét érintve a szövegben. Az indoklás a rendkívül rossz kukorica- és burgonyatermés volt, s az, hogy „[...] a népnek nincs módjában az egészséges átalakulást biztosító hitelszövetkezeti áruraktárak útján élelemről gondoskodni – kénytelen a tengerit a helybeli kereskedőktől a megfelelő kínálat hiányában önkényesen megszabott árban és minőségben megszerezni”.²¹ Az idézett mondatrész azt támasztja alá, hogy 1905-ben a földművelésügyi minisztérium még nem tartotta megfelelően kiépültnek az északkeleti vármegyék hitelszövetkezeti hálóját, így végül a kirendeltség 600 000 korona értékben kért kukoricavásárlási jogot, melyből 500 000 koronányit értékesített az aszályos vármegyék lakosságának, százezernyi pedig szétosztott a leginkább rászorulóknak között s a szállítás költségeit fedezte belőle.

A *Nagyszőlősi Hírlap*²² 1908-ban foglalkozott a hegyvidéki kirendeltség vármegyei eredményeivel. Eszerint az akció az eredeti gazdaságsegítési irányokat már messze túllepve működött, hiszen hozzá köthető a Berberka-patak medertisztítása Alsósárad mellett, 10 000 korona értékben, Felsősárad és Kisrákóc községek részére rendkívüli államsegély kiutalása a közutak építési költségeire, vagy az 1906-ban létesített tiszapéterfalvai mintagazdaság részére 1750 korona támogatás gépek, eszközök, állatok, vetőmagvak formájában. Jól megfigyelhető az is, hogy Ugocsában a hegyvidéki kirendeltség főként kisgazdák számára nyújtott különböző irányú segítséget, pl. ingyenes vagy kedvezményes vetőmagok (zab, lóhere, burgonya, bükköny, komócsin, őszi búza) osztásának és értékesítésének formájában, ami 1907-ben összesen 19 községben valósult meg. Ugyanebben az évben a vármegye huszonhárom községében tízfilléres kedvezményes áron nemes gyümölcsfaoltványokat értékesítettek.²³

okát nem ismerjük, de tevékenysége mindig a vármegyei viszonyok előmozdítására irányult. 1905-ben ő érte el, hogy Ugocsa csak részben kapcsolódott be a Fejérváry-kormányal szembeni vármegyei ellenállásba, abból a megfontolásból, hogy a szembekerülés túlságosan sok veszélyt rejthet magában a vármegye közigazgatási függetlenségére nézve. (Cieger 2003, 91. p.)

21 MNL Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), K 27 Polgári kori kormányhatósági levéltárak – K szekció (1770–1973), Miniszterelnökségi Levéltár (1850–1973), Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1867–1944). (a továbbiakban: K 27). 1905.12.09., 67–70. p.

22 1907–1914 között fennálló politikai, gazdasági és társadalmi lap Ugocsában.

23 A hegyvidéki gazdasági akció 1907. évi működésének ismertetése, különös tekintettel Ugocsa- és Máramaros vármegyékre. *Nagyszőlősi Hírlap*, 1908. december 17., 1–2. p.

A hegyvidéki kirendeltség fontosnak tartotta a szakember-utánpótlást is, így folyamatosan szervezett tanulókat az Alsóvereckén felállított mintagazdaságba, akik között ugocsaiak is voltak. Mivel eleinte mindössze 12, majd néhány évvel később már 16 tanuló kerülhetett be a képzésbe²⁴ – komoly felvételi kritériumok mellett, amit nehéz volt teljesíteni –, így a mintagazdaságban való tanulás nem válhatott tömeges jelenséggé az ugocsai gazdálkodni vágyók között. (Braun 2017, 141–142. p.)

Megfigyelhető az is, hogy a hegyvidéki kirendeltség szakemberei tisztában voltak a helyi viszonyokkal, s ahhoz igazították a gazdasági segítségnyújtás formáját is. 1907-ben tenyészházakat telepítettek a Batár-patakba, a Tarna-patakba, a Kis-Tiszába, a Szelszki-patakba és az Ilosva-patakba is, ami ismereteink szerint máshol nem volt jellemző, s egy ugocsai történelmi-gazdasági sajátosság, a ráktenyésztés és halászat újbóli meghonosítására tett kísérlet lehetett.²⁵

Problémát jelentett a nagyobb tej- és húshozamú szarvasmarha-állomány meghonosítása, mert az ebből született üszőborjakat a gazdák sok esetben nem hagyták meg további tenyésztés végett, hanem levágták s hústermékként kezelték. Ennek megakadályozására más vármegyék példájára Ugocsa két községében a kirendeltség bevezette az ún. üsződíjazást, melynek során – csak a kisgazdákat érintve – öttől harminc korona jutalmazásban részesülhettek a tenyésztők. (Braun 2017, 155. p.) Az állattenyésztéshez köthetően a lipicai tenyészménekek elhelyezése Magyarországon, Alsókaraszlón, Salánkon, Kökényesden és Nagytarnán történt, s a vármegyei gazdasági egyesület által fenntartott, már meglévő csikónevelő telepeket is segítélyezték.²⁶ Ezen a ponton vált szembetűnővé a hegyvidéki kirendeltség és az Ugocsában már korábban meghonosított kis- és háziipar összefonódása is, amely főként a kosárfonó szövetkezetek anyagi támogatásában, új kosárfonó üzemek létesítésében (pl. Nagyrákócon és Rakaszon), vagy egy kistrákóci faipari termelőszövetkezet megalapításában nyilvánult meg.²⁷

Nem maradt el a hitelszövetkezetek rendszerének erősítése sem, a kirendeltségnek köszönhetően 1911-re már számos ilyen intézményük működött a vármegyében,²⁸

24 A hegyvidék gazdasági talpraállítása. *Magyar Nemzet*, 1904. február 21., 10. p.; *Görög Katholikus Szemle*, 1911. április 30., 3. p.

25 A hegyvidéki gazdasági akció 1907. évi működésének ismertetése, különös tekintettel Ugocsa- és Máramaros vármegyékre II. *Nagyszőlősi Hírlap*, 1908. december 24., 2. p.

26 Uo.

27 Gazdasági felügyelőség Nagyszőlősen. „*Heti Szemle*”, 1911. június 14., 5. p.

28 A hitelszövetkezetek számának hirtelen gyarapodásával kapcsolatban maga Egán Ede is úgy gondolta, hogy azt a helyi értelmiségnek vagy a helyi szakembereknek kellene vezetnie: „[...] a 4 vármegye hitelszövetkezeteinek létesítésére, vezetésére és ellenőrzésére vonatkozólag állandó behatását azonban idővel, ha a szövetkezetek száma szaporodni fog, csak oly képen látnám keresztülvihetőnek, ha az egyes vidékeken egy-egy lelkeszt vagy más köztisztviselőt

sőt a szövetkezeti mozgalom beindítása végett Halmiban gyümölcsértékesítő szövetkezet, Nagytarnán pedig fogyasztási és értékesítő áruraktár létesítése történt.²⁹ A kirendeltség irányítása alatt 25 ugoccai szövetkezet működött, ami azt mutatja, hogy létrejöttük az 1899–1911 közötti időszakban folyamatos volt, sőt taglétszámukat is folyamatos növekedés jellemezte, így a hegyvidéki kirendeltség munkája a hitelszövetkezeti hálózat létrejöttében megkérdőjelezhetetlen.³⁰

A hegyvidéki akció ugoccai működésének hatásosságát fokozva 1907-ben id. Lator István³¹ földbirtokost, okleveles erdészt, törvényhatósági bizottsági tagot a földművelésügyi miniszter a hegyvidéki kirendeltség ugoccai vezetőjévé nevezte ki,³² aki Nagyszőlős központtal látta el feladatait. Mindemellett 1911-ben Nagyszőlőson gazdasági felügyelőség is létrejött, szintén id. Lator István vezetésével.³³ Ezzel a hegyvidéki kirendeltség nagyrészt átvette a gazdasági fejlesztések koordinálást, de tőle függetlenül is megjelentek hasonló irányú fejlesztések, ill. állami beavatkozások, pl. ún. írségsegélyek formájában. 1912-ben a Kisbáonyban történt tűzvész kárainak enyhítésére a belügyminisztérium 8000 korona kamatmentes, nyolc év alatt visszafizetendő kölcsönt nyújtott a településnek.³⁴

Összegezve a megismert ipari sajátosságokat és a hegyvidéki kirendeltség vármegyei tevékenységét, elkészítettük a vármegye és Nagyszőlős ipari térképét.

álló személyt oly értelemben bízám meg [...]” (Egán Ede, a „hegyvidéki akció” miniszteri biztosának jelentése Darányi Ignác földművelésügyi miniszternek a „Bereg, Ung és Ugocsa megyék hegyvidékén, valamint Máramaros megye területén alakítandó hitelszövetkezetek” tárgyában. In Kemény 1956, 853. p.)

29 Gazdasági felügyelőség Nagyszőlőson. „*Heti Szemle*”, 1911. június 14., 5. p.

30 A hegyvidéki akció ugoccai kiterjesztéséig mindössze négy hitelszövetkezet működött a vármegyében: Salánkon (létrejött: 1898), Nagytarnán (1900), ill. Nevetlenfaluban (1901) és Ölyvőson (1901). Ezután 1910-ig még 21 hasonló intézmény alakult.

31 Id. Lator István (1860. május 20., Tiszasásvár – 1919. február 20., Nagyszőlős) gazdasági tevékenysége mellett a nagyszőlősi állami gyermekmenhely gondnoka is volt. Fia, ifj. Lator István (1894. augusztus 19., Tiszasásvár – 1975. február 27., Makó) földbirtokos volt. Ifj. Lator István fia, Lator László (1927. november 19., Tiszasásvár – 2023. július 17., Ispánk) többszörösen kitüntetett Kossuth-díjas magyar költő, műfordító, esszéista, a Digitális Irodalmi Akadémia alapító tagja. (A Beregszászi M. Kir. Állami Főgimnázium XXIII-ik évi értesítője. Beregszász 1913.; <https://www.geni.com/people/Istv%C3%A1n-Lator-de-Visk/6000000008483443987> [letöltés: 2023. október 15.]; <http://nemzetmuvesze.hu/nehai-kituntettek/lator-laszlo/> [letöltés: 2023. október 15.])

32 *Határszéli Ujság*, 1922. november 5., 7. p.

33 Gazdasági felügyelőség Nagyszőlőson. „*Heti Szemle*”, 1911. június 14., 5. p.

34 MNL OL K 27 1912.03.27. 2.

Nagyszőlős „város” mint gazdasági központ

Az ipar központja minden kétséget kizáróan Nagyszőlős volt, melynek gazdasági felvirágzása szintén az Osztrák–Magyar Monarchia időszakára esett. Országos szinten némileg korábban, már az 1850-es években is elindult egyfajta gazdasági modernizáció, hiszen kiépült egy korszerű adórendszer, megszűnt a belső vámhatár, elindult a telekkönyvezés és az ország kataszteri felmérése. 1850-ben megszervezték a kereskedelmi és iparkamarákat, 1851-ben szabályozták, majd 1859-ben teljesen szabadbá tették az iparűzést. A céheket ekkor még nem szüntették meg, de az 1872-es ipartörvény átalakította őket ipartársulatokká. (Katus 2012, 283. p.) Nagyszőlős mindebbe csak néhány évtizedes csúszással kapcsolódott be, s a fellendülő ipar egyre inkább városi jelleget kölcsönzött a nagyközségnek, melyet egyébként még a vármegyei és a helyi hivatalok is városként említettek a hivatalos dokumentumaikban.

Beluszky Pál regionalista, társadalomföldrajzi kutató szerint a városhierarchiát a városi alapfunkciók (közigazgatás, oktatás, igazságügy stb.) mennyisége és sokfélesége (pl. az ellátott feladatok szintje és gyakorisága, a központi szerepkör, a vidék ellátása stb.) alapján lehet a legjobban meghatározni. A századforduló időszakára koncentrált városhierarchia-rendszerében a fentebb említett funkciókat és azok mennyiségi adatait alapul véve egy olyan rangsort állított fel, ami öt fő- és nyolc alkategóriába sorolta a magyarországi városokat, s itt nem csak azokkal foglalkozott, amelyek városi ranggal rendelkeztek a dualizmusban, hanem azokkal is, amelyek kimerítették a feltételeket. A kategorizálás a következő: I. Regionális központok (teljes értékűek, részlegeseek), II. Fejlett megyeszékhelyek (teljes értékűek, részlegeseek), III. Megyeszékhely szintű városok (teljes értékűek, részlegeseek), IV. Középvárosok (teljes értékűek, részlegeseek) és V. Kisvárosok.³⁶

Az ugoccai települések közül mindössze Nagyszőlős, a megyeszékhely található meg a kategorizálásban. Nagyszőlős a középvárosok főkategóriájának a részleges központ alkategóriájában lett meghatározva. Ez azt jelentette, hogy olyan intézményekkel és hivatalokkal rendelkezett, mint a pénzügyőrség, a vasúti mérnökségek, a csendőrszakszolgálatok székhelyei, a megyei és járási hivatalok, a közjegyzők stb., a kategóriában elért legmagasabb szintű településhez képest pedig az intézmények felével-háromnegyedével bírt. (Beluszky 1990, 17–18. p.)

A Beluszky-féle városhierarchia a kategorizálás alapján külön foglalkozott Északkelet-Magyarországgal, ahol arra az eredményre jutott, hogy a városodás mértéke alacsony, 10%-on aluli volt Máramarosban, Beregben, Ungban és Ugocsában is. A városok szerepét ezekben a vármegyékben többnyire kis népességű, valódi polgársággal és

³⁶ A kategorizálás részletes alapjait lásd: Beluszky 1990, 17. p.

városi jelleggel alig rendelkező adminisztratív központok töltötték be. Legfontosabb városodási alapjuk a közigazgatási és az államigazgatási funkciók letelepítése volt, de szerepet játszott még a vasútépítés, az állami ipartelepítés, vagy a hadsereg állomáshelyeinek ottléte is. Az állami beavatkozás folytán tehát számos csekély népességű, egyébként városi jegyekkel nem rendelkező település kapott intézményrendszert, s emelkedett följebb a településhierarchiában. Ilyen volt Nagyszőlős, de több más vármegyeszékhely is, mint pl. Csíkszereda, Turócszentmárton, Magyaróvár vagy Aranyosmarót is. Hiányzott viszont a valódi polgárság, a modernizációs folyamatokban erős volt az államtól való függés, vagyis az ún. belső erőforrásokat jóval felülírták a külsők, ami jelentősen eltért a nyugat-európai gyakorlattól. Nagyszőlős a közigazgatási funkciói és az állam újraelosztó szerepe nélkül nem került volna be a fenti kategorizálásba ugyanúgy, ahogyan a dualizmusban nem volt hivatalosan sem városként definiálva. (Beluszky 1990, 18–20. p.)

1884-től Nagyszőlősen már ipartestület működött, a magyar gazdasági vérkeringésbe pedig az 1872-ben épült, a Királyházát Bátorúval összekötő vasútvonal kapcsolta be igazán. Ehhez jött még 1908-ban a Borzsavölgyi Gazdasági Helyi Érdekű Vasút megépülése is. (Orbán 2022, 19. p.) Már az 1900-as évek elejétől látszott, hogy Nagyszőlős befektetőket keresett a településen lévő jelentős munkaerő lekötésére. Mindez azért is fontos, mert az iparban dolgozók aránya már ekkor meghaladta a 7%-ot a munkát vállaló lakosság körében. Nagyszőlősen erős volt a bányáipar, ennek kiemelkedő vállalata volt a Feketehegyi Magyar Királyi Állami Kőbánya, amely 1898-tól már a magyar állam tulajdonában volt. A kitermelt követ 14 db emberi erővel mozgatott keskeny nyomtávú kőszállító kocsival juttatták el egy átrakodó helyhez, amit egy 1,5 km hosszú iparvágány kötött össze a Fekete-hegy MÁV-megállóhellyel. (Beneš 1996, 106. p.) Ezenkívül jelen volt a fűrész- és fafeldolgozó ipar, a malomipar és az újdonságnak számító villamosipar is. A vármegyeközpont ismert volt szeszgyáráról, amely eleinte ifj. báró Perényi Zsigmond tulajdonát képezte, majd bérlők működtették a napi 1,2 tonnányi szemes terményt felhasználó gyárat. (Braun 2021, 352–353. p.) 1905-ben részvénytársaság formájában elkezdődött egy agyagipari gyár létesítése, majd a nagyközségben működő két varroda mellett egy harmadik létrehozása.³⁷

A „város” közvilágításának kiépülése is hamar elkezdődött, először gázégőkkel, majd elektromossággal. A gázégők 1898-ban már biztosan működtek, s este tíz óráig világítottak, ami mintegy meghosszabbította a település mindennapjait. Nagy valószínűséggel a közvilágítás megjelenésének is köze volt ahhoz, hogy a későbbi években folyamatosan érkeztek kérvények a törvényhatósági bizottsághoz a kávéházak és a

37 KTÁL 674. fond 7. opisz od. zb. 144. Törvényhatósági jegyzőkönyv. 1905. október 12. 306–307. bj.

kocsmák záróra-időpontjainak kitolása ügyében.³⁸ A közvilágításra való igénynek voltak közbiztonsági okai is, pl. Erdélyben már a 19. század közepén a városi civilizáció egyik jelének tekintették a közvilágítást, s a század közepén a városok felsőbb utasításra meg kellett, hogy szervezzék annak valamilyen formáját. (Pál 2003, 426. p.)

1910-ben a nagyszőlősi képviselő-testület 7000 korona értékben 16 lámpát és lámpaoszlopot állíttatott fel, amelyek a nagyközség utcáin szétszórva működtek, s csak részben oldották meg a közvilágítási feladatokat. „Szakértők véleménye szerint Nagyszőlős közvilágításának ellátására körülbelül 200 darab egyenkint 40 gyertyafényű izzólámpa volna szükséges.”³⁹ Még 1910-ben pályázatot hirdettek a közvilágítás fejlesztésére, amelyre három ajánlat érkezett. Az első a Világítási és Vízmű Rt. részéről, amely olyan telepet tervezett a településre, amelyben „az elgázosított szénből nyert nagy hőerejű világító gáz egy része motorok hajtására szolgál, melyek forgóáramu generátorokat hajtva, elektromos energiát állítanak elő”.⁴⁰ A tervezet az elektromos lámpákon kívül a belső, forgalmasabb utcákra nagyobb teljesítményű gázégők telepítését is tartalmazta, továbbá Királyháza nagyközség⁴¹ közvilágításának a tervét is. A második pályázat a Magyar Siemens-Schuckert Művektől érkezett. Az ajánlat tisztán elektromos világítást foglalt magában mind Nagyszőlős, mind Királyháza részére, s a magánfogyasztóknak is elérhető lett volna a lakóházak világításához. A harmadik ajánlatot a Ganz-féle villamosági részvénytársaság adta, ami szintén tartalmazta Királyháza világítását is.⁴² Nagyszőlős igyekezete nem volt véletlen az elektromos világítás megvalósítása ügyében, hiszen a modern városokhoz már a dualizmusban is hozzátartoztak a közművesítések különböző fajtái, mint pl. a vízművek, a villanyvilágítás, melyet először 1884-ben Temesváron vezettek be, s Magyarországon, illetve a kontinentális Európában itt használták elsőként utcák megvilágítására. (Pál 2003, 440. p.)

A fenti villamosítási pályázatot a budapesti Világítási és Vízmű Rt. nyerte meg, amely 1911-ben szerződést kötött Nagyszőlős vezetésével, egy elektromos teleppel kombinált gázgyár létesítéséről és üzemberletéről. 1912. szeptember 4-én megalakult az Ugocsai Világítási Rt., 250 000 korona részvényekben elhelyezett alaptőkével és Budapest székhellyel.⁴³ Célja Nagyszőlős és Királyháza nagyközségek világításának

38 Uo. 365. bj.

39 Ugocsa Vármegye, 1910. május 24., 1. p.

40 Ugocsa Vármegye, 1911. február 8., 2. p.

41 Az 1910-es években egyre inkább úgy tűnt, hogy Nagyszőlős után Királyháza válik a legfontosabb ipari központok egyikévé Ugocsában. Mindezt főként vasúti csomópont jellegének köszönhetette.

42 Ugocsa Vármegye, 1911. február 8., 2. p.

43 Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), Levéltári iratok (1300–2022), VII A jogszolgáltatás területi szervei (1841–1956), 2 Pesti (1875-től) Budapesti Királyi

megoldása, fejlesztése és villamosítása volt. A nagyszőlősi magánházak fogyasztásának kielégítésére kb. 3000 darab izzólámpa beszerelésével számoltak.⁴⁴ Nem sokkal később Huszt városa is a Nagyszőlősen létesített telepről kapta az elektromos áramot, amely így a villamosítás kezdeteinek térségbeli központjává vált. (Orbán 2022, 19. p.)

A Világítási és Vízmű Rt. által tervezett elektromos teleppel kombinált gázgyár megépítése 1912-ben még zajlott, s az Ugocsai Világítási Rt. már ekkor igyekezett megszerezni a létesítmény tulajdonjogát „[...] a nagyszőlősi üzemszerződés átruházásának végleges elintézése [...]”⁴⁵ által, ami azonban egész fennállása idején nem sikerült. Az utóbb említett részvénytársaság és Nagyszőlős vezetése között fennálló tisztázatlan viszony azt a látszatot kelti, hogy egy megvalósuló helyi projektbe kénytelenek voltak máshonnan tőkét beengedni, ami az Ugocsai Világítási Rt. alapítóinak összetételéből is jól látszott. Mindezek ellenére Nagyszőlős vezetése nem akadályozta a részvénytársaság munkáját, amelynek deklarált célja volt, hogy a létesített telepet üzemeltesse, amit az alapszabályában is megfogalmazott: „A társaság célja: a./ a nagyszőlősi építés alatt lévő, illetve építendő gázgyár valamint az ugyanott építendő, továbbá a hozzá kapcsolódó villamos és erőátviteli telepek bérbevétele, üzemeltetése.”⁴⁶ A közüvilágításon és az elektromosságot bevezetésén túl a cég vízművek és csatornázás kiépítését is tervezte a településen. Az Ugocsai Világítási Rt. terjeszkedési törekvései végül nem valósultak meg, mivel fennállása alatt „egyedüli üzletét a nagyszőlősi világítási telep üzemeltetése képezi”.⁴⁷

Az Ugocsai Világítási Rt. a Világítási és Vízmű Rt.-től a nagyszőlősi telepre vonatkozó üzemelési szerződést megvásárolta és átvette. Hivatalos lapjává a *Pesti Hírlapot* választotta, amelyben a közgyűlési meghívókat kötelezően közzé kellett tennie.⁴⁸ Az alapítási tervzetnél tizenöt részvényt sorol fel az okirat, akik közül mindössze kettő volt helyi illetőségű, a nagyszőlősi Gutmann Emmánuel bankigazgató és a szintén nagyszőlősi Deutsch Jenő takarékpénztár-igazgató, akik mindössze 5000 koronányi alaptőkét fektettek volna a részvénytársaságba, így a tőke legnagyobb része nem helyből, hanem elsősorban Barankovics Péter karánsebesi kereskedőtől és Dr. Fraenkel Nándor lugosi ügyvédől érkezett.⁴⁹ Végül az Ugocsai Világítási Rt. első igazgatóságát három évre

Törvényszék (1946-tól Budapesti Törvényszék) iratai (1872–1950), e Cégbírósági iratok (1876–1949), 2170 (1915) Ugocsai Világítási Rt. (1912–1925), (a továbbiakban: VII 2 e 2170) 4943 kd. A Ugocsai Világítási részvény társaság alapszabályai.

44 Ugocsa Vármegye, 1910. május 24., 1. p.

45 BFL VII 2 e 2170 4943 kd. 1916. december 14-i jegyzőkönyv.

46 BFL VII 2 e 2170 4943 kd. A Ugocsai Világítási részvény társaság alapszabályai.

47 BFL VII 2 e 2170 836 kd. Igazoló nyilatkozat. 1915. február 17.

48 BFL VII 2 e 2170 836 kd. Igazoló nyilatkozat. 1915. február 17.

49 BFL VII 2 e 2170 836 kd. Alapítási tervzet és részvényaláírási ív.

választották. Ebben a testületben tagokként Dr. Fraenkel Nándor, Barankovics Péter, Dr. Szunyog Mihály, Molnár Lajos és Neuer Ignác voltak. Az igazgatóság tagjai közé még 1912. október 31-én Ugocsa felső politikai vezetői közül is többeket megválasztottak,⁵⁰ úgymint Szentpály István országgyűlési képviselőt, Szentpály Miklós vármegyei alispánt, Guttman Emmánuel és Deutsch Jenőt.⁵¹ Egy másik szerv, a felügyelőbizottság tagjai inkább bírtak helyi kötődéssel, mint az igazgatóság. Ennek elnöke Ujhelyi-Vitkay Sándor (Nagyszőlős), alelnöke Ney Pál, tagjai pedig Kiss Antal, Ladányi Károly,⁵² Dr. Volenszky Kálmán nagyszőlősi lakosok, továbbá Dr. Fraenkel Ákos lugosi, Szunyog Sándor és Keppich B. Manó karánsebesi, Dr. Wirth Izsó és Stein Aladár orosi lakosok voltak.⁵³ Az Ugocsához kapcsolódó igazgatási és ellenőrző bizottsági tagok azonban 1914. tavaszán ismeretlen okok miatt lemondtak a tisztségükről.⁵⁴

1915-ben már az első üzemében túl volt a részvénytársaság, ám veszteséges volt, főként azért, mert az „észak-keleti orosz invázió következtében a csatározásoknak közvetlen közelében fekvő Nagyszőlősről a fogyasztóközönség legnagyobb része elmene-kült és lassan-lassan, hetek, sőt hónapok múltán kezdtek visszatérni”.⁵⁵ Ennek ellenére a nagyszőlősi telep 1627 villamos lámpát működtetett magánfogyasztóknál, 100 darabot utcai világításra, 77 darabot a vasútállomáson és közelében, szintén magánfogyasztóknál 6 ívlámpát, 7 db elektromos forgómotort és 2 db villamos szellőztetőt. Ugyancsak a telepről működtették a királyházai MÁV-állomás 336 ívlámpáját, s a nagyszőlősi magánfogyasztók, valamint a település utcai világításának 195 ún. légszesz-láng lámpáját is.⁵⁶

1916-ban még mindig a háború okozta nehézségekkel küzdött a részvénytársaság, melyek „az üzemanyagok megszerzésében, a személyzethiányban, az anyagok drágaságában és a vasuti szállítás nehézségeiben nyernek kifejezést”.⁵⁷ 1916-ban az üzemszerződés kérdése továbbra sem volt teljesen tisztázva Nagyszőlős és az Ugocsai

50 A helyi kötődésű igazgatási és ellenőrző bizottsági tagok – azon a nyilvánvaló motiváción túl, hogy a vármegye gazdasági életét egyéb vármegyei tisztségűknél fogva is ellenőrizték s rálássanak működésére – havi 50 korona tiszteletdíjat kaptak a részvénytársaságon belüli tevékenységükért.

51 BFL VII 2 e 2170 4943 kd. 1912. október 31.-i jegyzőkönyv.

52 Ugocsa vármegye főbírója volt 1909-ben. (*Néptanítók Lapja*, 1909. december 30., 11. p.)

53 BFL VII 2 e 2170 4943 kd. 1912. szeptember 4-i jegyzőkönyv.

54 BFL VII 2 e 2170 4943 kd. Lemondólevelek. (A lemondólevelek többségében nem volt megjelölve semmilyen indok, míg némelyek az egyéb teendőkre való tekintettel mondtak le. A lemondások egybeesése az időpontot tekintve viszont mást sejtet a háttérben, elsősorban a helyi elit és a vármegyén kívüli tőkések konfliktusát.)

55 BFL VII 2 e 2170 4943 kd. 1915. június 27-i jegyzőkönyv.

56 BFL VII 2 e 2170 4943 kd. 1915. június 27-i jegyzőkönyv.

57 BFL VII 2 e 2170 4943 kd. 1916. december 14-i jegyzőkönyv.

Világítási Rt. között. 1918-ban a telep már katonai irányítás alatt állt, de így sem volt képes a működésre, mert „még a katonai parancsnokság sem tudott kellő mennyiségű szén beszerezni”.⁵⁸

A részvénytársaság 1920 után is folyamatosan megtartotta éves közgyűléseit, s mindannyiszor kifejezték működésképtelenségüket. A céget végül 1925. augusztus 12-én számolták fel az alakuló 250 000 koronányi alaptőkéhez viszonyított 250 000 korona veszteséggel.⁵⁹

Irodalom

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára

Levéltári iratok (1300–2022), VII A jogszolgáltatás területi szervei (1841–1956), 2 Pesti (1875-től) Budapesti Királyi Törvényszék (1946-tól Budapesti Törvényszék) iratai (1872–1950), e Cégbírószági iratok (1876–1949), 2170 (1915) Ugocsa Világítási Rt. (1912–1925)

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár Beregszászi Osztálya

(Derzhavnij archiv Zakarpatskoji oblaszti, viddil u m. Berehove), 674. fond – Ugocsa vármegye főispánjának iratai (1839–1915)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Polgári kori kormányhatósági levéltárak – K szekció (1770–1973), Miniszterelnökségi Levéltár (1850–1973), Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1867–1944)

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltára

IV. Megyei törvényhatóságok (1451–1950), 1102. Ugocsa vármegye alispánjának iratai (1910–1919)

Szakirodalom

Beluszky Pál 1990. A polgárosodás törékeny váza – Városhálózatunk a századfordulón I. (Városhierarchia – vázlat, tényképekkel). *Tér és Társadalom*, 3–4. sz. Budapest, MTA Regionális Kutatások Központja, 13–56. p.

Braun László 2017. *A hegyvidéki akció története 1897–1910 között*. Doktori (PhD-) értekezés. Debrecen.

⁵⁸ BFL VII 2 e 2170 4943 kd. 1918. január 12-i jegyzőkönyv.

⁵⁹ BFL VII 2 e 2170 4943 kd. Az Ugocsa Világítási Rt. felszámolási végzése.

- Braun László 2021. A dualizmus korának társadalmi és gazdasági viszonyai. Az ipar fejlődése. In Dr. Csató György (főszerk.): *Kárpátalja története. Örökség és kihívások*. Beregszász-Ungvár, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 344–357. p.
- Beneš, Karel 1996. *Vasúti közlekedés Kárpátalján*. Budapest, MÁV Rt. Vezérigazgatósága.
- Cieger András 2003. Érdekek és stratégiák. A helyi politikai elit érdekérvényesítő lehetőségei a kárpátaljai régió vármegyéiben a dualizmus időszakában. In Horváth Gergely Krisztián (főszerk.): *Korall*. Budapest, Társadalomtörténeti Egyesület, 87–106. p.
- Katus László 1966. Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg. In Hanák Péter (szerk.): *Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900–1918*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Katus László 2012. *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs, Kronosz Könyvkiadó Kft.
- Kemény G. Gábor (szerk.) 1956. *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában II. 1892–1900*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Nagy Mariann 2009. A felvidéki akció. Állami gazdaságpolitika a peremvidékek felzárkóztatása érdekében. In Gulyás László (szerk.): *Közép-európai közlemények*, 2. évf. 2–3. sz. Szeged, 22–30. p.
- Orbán László 2022. Ugocsa a századforduló Monarchiájában, avagy a „boldog békeidők” esszenciája (1890–1914). In Szemere Judit (főszerk.): *Kárpátaljai Hírmondó*. Budapest, Kárpátaljai Szövetség, 18–19. p.
- Pál Judit 2001. Modernizáció a Székelyföldön a 19. században. Az állam és a helyi autonómiák viszonya. In Pál Judit–Fleisz János (szerk.): *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Csíkszereda, Pro-Print, 178–223. p.
- Pál Judit 2003. *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

Korabeli kiadványok

- A Beregszászi M. Kir. Állami Főgimnázium XXIII-ik évi értesítője. Beregszász, 1913.
- A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Első és Harmadik rész. A népesség részletes leírása. Budapest, 1907.
- A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Budapest, 1912.
- Aczél László 1908. *Ugocsa vármegye népoktatásügye 1880–1902*. Budapest, Franklin Társulat.
- Magyar Bánya-Kalauz – Ungarisches Montan-Handbuch*, 8. évf. (1914).
- Nagytarna Jezuri-Mihálybánya *bericht von Heinrich Berman bergwerks-consulent*. Budapest, 1893.

Sajtó

- „Heti Szemle”, 1911
- Bányászati és Kohászati Lapok*, 1913
- Görög Katholikus Szemle*, 1911
- Határszéli Ujság*, 1922
- Magyar Nemzet*, 1904
- Magyarország*, 1904
- Nagyszőlősi Hírlap*, 1908

Néptanítók Lapja, 1909

Szamos, 1889

Ugocsa Vármegye, 1910, 1911

Ugocsa, 1897

László Orbán

Modernization and State Intervention in the Periphery. Industrialization in Ugocsa County and Nagyszőlős during the Dual Monarchy Era

In the second half of the Dual Monarchy, modernization processes began in several areas of Ugocsa County, a region located on the periphery of the Monarchy, including the economy and, within that, industry. Slow but measurable progress was evident in the light, manufacturing, and mining industries, while other sectors—such as railway construction and public lighting—were characterized by vigorous and rapid development. The areas mentioned were unable to achieve the goals that were vaguely defined even at the time, and catching up with the more developed regions of Hungary did not succeed; there was only a moderate approximation toward the national average. However, the Hungarian government's so-called "Highland Action" (hegyvidéki akció), in which the county participated from 1904, brought discernible and important results. A remarkable innovation was the resolution of the public lighting and partial electrification of Nagyszőlős and Királyháza, which garnered great interest among the local population. Unfortunately, this only truly commenced from 1914 and did not fully realize its potential. Furthermore, the turn of the century transformed the county seat, Nagyszőlős, into a genuine town from both an administrative and industrial perspective.

Acta Ethnologica Danubiana

27

Az Etnológiai Központ Évkönyve

Ročenka Výskumného centra európskej etnológie
Jahrbuch des Forschungszentrums für Europäische Ethnologie

2025

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Etnológiai Központ

Hogy kerül rovásírás egy török menlevélre?

ATTILA GODZSÁK

How Did Hungarian Runic Appear on a Turkish Letter of Safe Conduct?

Keywords: runes, Old Hungarian script; Hungarian runic; rovásírás; Sárospatak; Reformed College; Ottoman rule; Turkish occupation; Bolike (Bolyok, now part of the town of Ózd)

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v27y2025i4.08>

Sárospatakon 2025. június elején török–magyar kulturális napokat szerveztek, mely esemény egyik eleme egy időszaki kiállítás volt. A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei török vonatkozású emlékeit állították ki a Nagykönyvtárban. Itt került tárlóba az A.II.87. jelzetű irat, mely egy török menlevél másolata. Ami érdekesebb magánál a menlevélnél: a lap alján rovásbetűkkel írt szöveg található, melyet a kiállítás rendezésekor „megfejtethetetlen titkosírásként” jelöltek, az 1920-as években készült mutatóban pedig arabként jegyezték be.¹ A levél másolat, ezt a papír minősége egyértelművé teszi. Ez a tény a kiállítás rendezésekor sem kerülte el a figyelmet, annak ellenére, hogy a leltárkönyvben eredetinek van jelölve az irat (1637. május 12.-ei keltezésű). Az első kérdés, ami felmerül, vajon az irat valóban másolat-e, vagy inkább hamisítvány, ami a 19. században gyakori volt okleveleknél s más forrásoknál is. A menlevél Musztafa egri pasának tulajdonítja a szöveg. Azt tudjuk, hogy 1636 márciusától 1638 végéig ténylegesen egy Musztafa nevű pasa állt a tartomány élén. (Sudár 2015, 4. p.) Mivel ez egészen specifikus adat, hiszen igencsak rövid időintervallumról van szó, így erősödik az álláspont, hogy létezhetett eredetije az iratnak.

Érdeemes még a településre is rákérteni, létezett-e egyáltalán? Bolike néven falut nem találhatunk, létezett azonban egy Bolyok nevű, melyet a korszakban Boliknek hívtak és Észak-Borsodban feküdt, (Dávid 2001, 160. p.; Maksay 1990, 262. p.) neve előfordult Bolk, Bolyk formában is, ma Ózd városának része. (Kovács 2005, 116. p.) Ez a település éppen a törökök által elfoglalt területen feküdt és az Egri vilajethez tartozott. 1598-ban hódolt településként hivatkoznak rá a portális összeírásokban. (Nagy-Tóth–

1 Ezúton is köszönöm Mezősi Tamás kollégámnak a figyelemfelhívást a szövegrészre.

Seresné 1984, 37. p.) Így valószínűsíthető, hogy erről a településről szól az irat. Fennmaradt egy a töröknek fizetett adókról szóló 1641-es irat is, mely Bolyok települést is érinti, (Kovács-Veres 2015, 50. p.) így tovább erősödik az elképzelés, hogy erre a településre vonatkozik a tárgyalt irat.

De mit tudunk a faluról és hogyan kerülhetett Sárospatakra a menlevél?² Amennyiben a reformáció érintette a települést, úgy fennállhatott kapcsolat. Őzd napjainkban a Tiszáninneni Református Egyházkerülethez tartozik, de ez csak 1946 óta áll fenn. Bél Mátyás adatai szerint a falut az 1700-as évek első felében katolikusok lakják, (Nagy-Tóth-Seresné 1984, 68. p.) Vályi András országleírásában szintúgy katolikus településként szerepel Bolik, (Vályi 1796, 243. p.) mint ahogyan Fényes Elek leírása is döntően katolikus faluként emlegeti. (Fényes 1851, 152. p.)

Ám ne feledjük, hogy ezek mind az ellenreformáció után született leírások. Az északkeleti országrészben a reformáció nagy térhódítást végezett, sok település vette át az új tanokat. Borsod megyében a reformáció annyira sikeres volt, hogy a 16. század végére alig maradt néhány katolikus parókia, bár Bolyok környéke pont egy katolikus sziget maradt. (Paládi-Kovács 2006, 22. p.) Ám van róla forrásunk, hogy Bolyok a 17. század elején a sajóvárkonyi református egyházközség leányegyháza, filiája volt, legalábbis 1620-ban bizonyosan. (Zsinka 1929, 45. p.) Az 1670-es évektől az 1711-es szatmári békéig tartó időszak az eredményes ellenreformáció korának nevezhető, ekkor sok település „váltotta vissza hitét”, (Oláh 2018, 16. p.; Az eseménytörténetet lásd részletesen: Mihalik 2014.) így történhetett vizsgált településünkkel is, melyből az ellenreformáció idején a lelkeszén keresztül „sodródhatott valahogy” Sárospatakra az irat, ahol – utólagosan igazoltan – jobb megőrzést reméltek a 16. században alapított Református Kollégiumban. Egy fél mondatot megérdemel, hogy a késő újkorban, 1864-ben már ismét volt református temploma a településnek. (Pesty 1988, 65. p.)

Az irat eredetije ezek alapján létezhetett.

Mit tartalmaz a török pasa menlevele?

A szöveg legjobb olvasatom szerint az alábbiakat írja:

My mustafa Passa Innek engedelmeből Egernek Helytartólya

Jűne hozzánk az vitézleo Mehemet Ispanja jelentenst hogi Bolike nevő falu akarnak az Hatalmas gben diadamunknak hodolni es Uranak. Kivanva tölünk hit leveluket mys jóva hagjva fogadjjuk Uri hitunkre s tisztessigunkre az mi ressunkrol siemmi bantassok ne leson, bizmast es batorsagossa az Urokhöz be jűnek, minden iot vegezenek, kinek meghhive attuk az pecsetos es czimeros uri hit levelűnket kezekhoz. Ezel gn velik. Irtuk Egerb. die 12 maj. 1637

2 A következő levezetés alap gondolatát köszönöm Dienes Dénes professzornak.

Ez nagyjából maias nyelvezetre átírva így hangzik:

Jelentést tenni jött hozzánk a vitézlő Mehemet ispánja, hogy Bolike nevű falu diadalunknak és urunknak kíván hódolni. Hitlevelet kértek tőlünk, melyet most jóváhagyva fogadjuk úri hitünkre és tisztességünkre, a mi részünkről semmi bántódásuk ne legyen. Bizalommal és bátorsággal az urukhoz jöttek, hogy minden jót végezzenek, kinek kezébe átadtuk a pecsétet és címeres hitlevelünket. Kelt Egerben 1637. május 12-én.

A szöveg nyelvezete régiesnek, a korszakba illőnek tűnik, így tovább erősödik a 17. századi keltezése az eredeti iratnak. Mai szemmel nézve érdekes a hosszú magánhangzók, valamint az összetett mássalhangzók írása, például „eo”. „ő”, „gi”. „gy”. A korszakban azonban ez bevett gyakorlat volt, a latin ábécé magyar hangtanhoz való viszonyított karakterszegénységéből eredően.

De kerülhetett-e rovás egy 17. századi felsőmagyarországi iratra?

A rovásírás kialakulásának történetére ehelyütt nem cél kitérni, ám az biztosra vehető a kutatások alapján, hogy a sztyeppei népekhez a korai időktől kapcsolódott az írásmód. Ennél sokkal pontosabb keretekben máig nem egyeznek meg a kutatók, bár ez is előrelépés ahhoz az elgondoláshoz képest, melynek mára már aligha maradtak támogatói, mégpedig hogy a közép- vagy kora újkorban találták volna ki. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoportja 2012. június 14-én tartott ülésén az ott elhangzott két előadás és az azt követő vita nyomán leszögezte, hogy „a székely írás nem lehet a 15. századi humanizmus korának tudós fabrikációja, mivel több jelentős, időben ezt megelőző hiteles emlék került elő a Székelyföldről.” (Tubay 2018, 149. p.)

A keresztény államalapítás után a hivatalos iratok latin nyelven és latin ábécével születtek. A korai magyar írásos emlékek döntő többsége szintén latin betűs. Ám ez nem jelenti azt, hogy párhuzamosan ne létezett volna a rovásábécé, mely nem tűnt el. Elsősorban a székelyek körében élt.

De ha mégis reneszánsz „kohlomány” volna, a 17. századra már akkor is létezhetett volna, így ez nem befolyásolja témánkat. Időnként, mint egy bűvópatak, bizonyíthatóan fel-felbukkant a használata. Mátyás király udvarában igyekeztek minél nagyobb figyelmet szentelni neki, hiszen a humanizmus természetszerűleg fordult a dicső múlt-hoz és mindenhol előképeket, őseket, kötődéseket igyekeztek keresni, vagy éppenséggel esetenként gyártani.³

Újabb hullámként a 16. század második felében, a 17. század elején indult meg ismételt virágzása, mely több kedvező körülmény szerencsés egybeesésének köszön-

3 Erről az időszakról részletesen ír: Sándor 2017.

hető. (Zsupos 2019, 50. p.) A humanizmus, valamint a reformáció elterjedése is szerepet játszott a múlt sajátos elemeinek újrafelfedezésében. Szenci Molnár Albert református nyelvtudós, gondolkodó volt ebben a korszakban az egyik első olyan személy, akinek figyelme erőteljesen az ekkor székel írásnak nevezett rovás, valamint a székelek által beszélt nyelvi dialektus felé fordult. (Zsupos 2019, 51. p.)

A kultúra és a tudományok területén Erdélyben Bethlen Gábor idejében megindult kedvező folyamat I. Rákóczi György idején⁴ folytatódott, később azonban hanyatlásnak indult, így ismét rövid időszakról beszélhetünk. Akik e két fejedelem idején kellő szellemi munícióval szerelkeztek fel, tudásukat lehetőségeik szerint tovább is adták, ami a rovásírással kapcsolatban is jól érzékelhető. A 17. század első harmadától ezen írás reneszánszának lehetünk tanúi, és ekkor valamennyire az alacsonyabb társadalmi helyzetű emberek számára is megismerhetővé vált, bár használata továbbra sem lett általánossá. (Zsupos 2019, 53. p.) Holott egyébiránt törekvés egyesek szerint volt erre. (Sándor 2014, 336. p.)

Így egy évszázaddal később már ismét csak egy szűk réteg féltve őrzött kincse volt, amit főleg olyan szövegek feljegyzésére használtak, amelyekről nem akarták, hogy a törökök, a császáriak vagy bárki avatatlan megismerhessen. (Zsupos 2019, 53. p.) Így ekkortól elsősorban a titkosírás funkcióját lehet kiemelni, amire természetesen korábbi példákat is ismerünk. Még a Bocskai-felkelés évében, 1604-ben, Szamosközy István erdélyi történetíró, fejedelmi levéltáros írt egy olyan verset, melyben latin betűs mondatrészek váltakoznak rovásbetűs mondatrészekkel. Mindkét írásrész egyébként latin nyelvű. Ha csak a latin betűs részeket olvassuk, olyan dicsőítő szöveget kapunk, amely II. Rudolfnak szól. Ám ha a latin betűs részekhez hozzáolvassuk a rovásírással közbeszúrtakat is, a szöveg átváltozik császárgyalázó epigrammává. (Ledán 2017.) De hogy átlépjünk a 18. századba, Zakarjás János jezsuita misszionárius Peruból 1756-ban rendtársának, Bartakovics Józsefnek küldött olyan beszámoló levelet, melyben a kulcsszavakat „rovás mögé rejtette”. (Sándor 2014, 339. p.)

A 17. századi erdélyi értelmiség túlnyomó többsége lelkész és tanár volt, akik Gyulafehérvár, Nagyvárad, Debrecen, Sárospatak, Nagyenyed és Kolozsvár iskoláiban az ott tanító, európai látókörű és tapasztalatú tanáraiktól sok esetben a székel írással kapcsolatos ismereteket is megszerezhették, majd peregrinációjuk és hazatérésük után otthon azokat is továbbadhatták. Így rajtuk keresztül terjedt el a rovásábécé is. (Zsupos 2019, 52. p.)

Ismeretes egy gyűjtés azokról a személyekről, akik a sárospataki kollégium tanulói voltak a 17. század folyamán és ismerték a rovásírást. Ilyen volt 1598–1600 között Miskolczi Csulyak István (aki az intézmény gondnoka is volt 1629-től 1645-ig), 1613-

4 Mely magában foglalja az 1637-es dátumot is.

ban seniorként Geleji Katona István, 1643-ban Szegedi Zsigmond és Miskolczi Csulyak Gáspár, 1646-tól 1649-ig Komáromi Csipkés György. De ott végezte tanulmányait 1662-től Lisznai Kovács Pál, 1667-től Otrókosi Fóris Ferenc, 1674-től idősebb Csécsi János, valamint 1693-tól III. Lázár György is. (Zsupos 2019, 53. p.) Ők mind ismerték a rovást, és rajtuk keresztül sokan mások, akár a helyiek is érintkezhetek a rovásírással.

Tehát a rovás és a 17. század nem különleges párosítás, mint láhattuk, még Sárospatak tekintetében sem. Ám ne feledjük, a most vizsgált eredeti oklevél nem itt született, de ha már a 17. században ide került, akkor elképzelhető lehet a bekerülés utáni „rájegyzetelés”. Remélhetőleg az olvasó egyetért velem a fentebb felvázolt adatok alapján, hogy elvi akadálya nincs a rovásos szöveg menlevéllel egykorúnak datálásában.

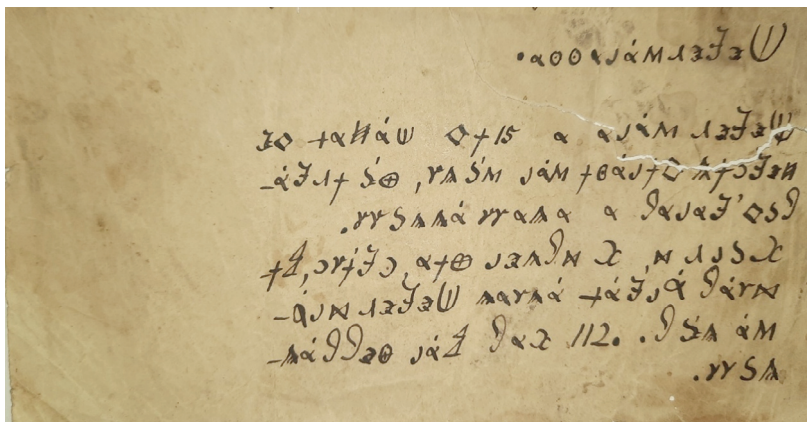
Mit ír a rovásos szöveg?

A fejléc sorában ez áll: „A török basa levele”.⁵ Ami egyfajta tárgymegjelölés az utána jövő szöveghez. A latin betűs rész után pedig a következő olvasható:

Szepesvárallya.

Szepes vára a 15ik század közepéig királyi vár volt, főispánok parana⁶ alatt állott. Borsu Bunger Fia ?pító, miután Árpád által Szepes urává lőn. 1120ban már fennállott.

2. kép. Az oldal alja

5 Itt kell említenünk, hogy a pasa és a basa eltérő rangok, a menlevelet egy pasa adományozta.

6 Itt az utolsó „a” betű előtt ki van hagyva egy hely. Ez lehet véletlen is, de lehetséges, hogy hirtelen a „cs” betűt nem tudta leírni a szerző, ezért hagyta meg pótlásra a helyet.

Ez a szövegrészlet olybá tűnik, mintha egy történetíró jegyzete lenne. A benne megfogalmazott tények helytállónak tűnnek. Anonymus nyomán Hradszky József a következőt írja: „Sokan azt tartják, hogy Borsu, Bunger egyik fia, aki Álmos és ennek fia Árpáddal jött Ázsiából Pannóniába, lett volna Szepesvár építője. Eme felfogást maga Anonymus azon állítása is megerősíti, mely szerint Borsu a Szepességet kapta Árpádtól ajándékul, aki a galicziai határon egy várat épített.” (Hradszky 1884, 12. p.) A Pallas Nagy Lexikona is megerősíti, hogy Bunger Bors vezér apja lehetett, aki után egyes elképzelések szerint Borsod vármegye is kapta a nevét.

A „Szepes várat”⁷ legkorábban említő oklevél által 1120-ban már állt az erődítés. (Hradszky 1884, 14. p.) Jelen forrás ezzel egyetért. Érdekes, hogy a legújabb kutatási eredmények valamivel későbbre, a század közepére vagy második felére teszik a vár építését régészeti adatok alapján,⁸ de azt tudjuk, hogy az erődítéseket sokszor átépítették, így ha a Hradszky által vizsgált okleveles adat valós, nem pedig hamisított forrás, akkor a század eleji dátum a helyes.

Már csak az marad nyitott kérdés, miért kerülhetett ez a szövegrészlet az iratra. Szepesváralja (mai szlovák nevén Spišské Podhradie) Bolyoktól több mint 100 km-re található. A török hódoltság sem érintette. Növeli a később rákerülés gyanúját az, hogy „papír-újrahasznosításról” lehet szó, ugyanis ez sem volt ritka, hiszen a papír sokáig nagy kincs volt. Ez azonban még mindig jelentheti azt, hogy 1637 után bármikor rákerülhetett az eredeti iratra is a rovás, melyet a 19. században lemásoltak egyben a menlevél szövegével. Ám az is feltűnő, hogy nyelvezete érthetőbb, mint a latin betűs részé.

Van ugyanakkor a lapnak másik oldala is, mely a vitrinben nem látszik. Ezen egy hosszabb szöveg található, szintén rovásbetűkkel. Feloldva a hátoldal tartalmát a kapott szöveg alapján szinte bizonyossá válik, hogy vagy a másoló, vagy valaki más írta az iratra a 19. század folyamán, az eredeti menlevél nem tartalmazta. Számomra olybá tűnik, hogy a másoló személye tehette.

*Magasan röpül a héja
a két körme közül él a
az én Rózám csak egyedül
mit csinálna nálam nélkül*

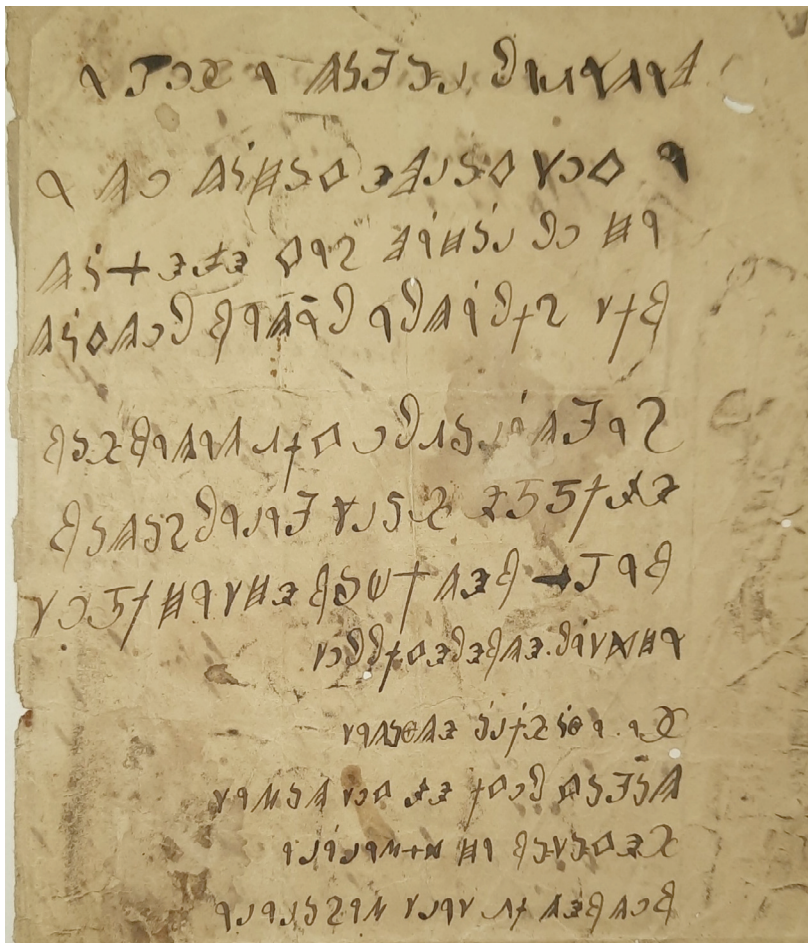
*csaplárosné kis galambom
egy icce bort parancsolom
majd meg iszom ezt az icét
azután elmenek innét*

7 Szepesvár (ma: Szlovákia, Spišský hrad, németül: Zipser Burg)

8 <https://varlexikon.hu/szepesvar>

ha a főbíró elfogat
 lopok néki egy két lovat
 bekötöm az udvarára
 még meg is tart vacsorára

3. kép. A menlevél hátsó oldala

A nyelvezet, stílus mind a 19. századi betyárdalok, népdalok jellegzetességeit viselik magukon. Érdekes persze, hogy mintha három különálló nótából lennének részletek annak ellenére, hogy egybetartozó hatást keltenek.

Az első versszakhoz hasonló szövegek bőségesen akadnak: „Magasan repül a héja,/ Mégis körme körül él a/ Hát én magamban egyedül/ Hogy élek el nálad nélkül?/

Galambom!”⁹ Kodály kéziratoss dallamgyűjteményében is van hasonló szöveg.¹⁰ Emellett az első két sor nem csupán szerelmi bánatos költeményekben, hanem gyermekmondókákban is előfordul.¹¹

A harmadik versszak a „Tizenhat esztendő voltam” kezdetű népdal második verszaka.¹² A középső sorok nyomára sem ebben, sem hasonló formában nem találtam annak ellenére, hogy nagyon tipikus bordalgondolatoknak tűnnek, a csaplárosné „legalambozása” és a bor iccében/itzében való mérése is.

Mivel a nyelvezete enyhén eltér a két oldal rovással írt szövegétől, így elméleti lehetősége fennáll annak, hogy két külön időben, két külön személy által kerültek rá a rovással írt szövegek, ám ennek valós esélye mérhetetlenül kicsi.

Érdemes folytatnunk a vizsgálódásunk?

Mindenképpen. Ugyanis ha 19. századi az írás, akkor is tartalmaz számos érdekes vagy akár egyedien jövőbe mutató elemet a használt jelkészlet, melyet mindenképpen érdemes összehasonlítani más ismert betűkészletekkel.

9 Ehelyütt ismeretlen Petőfi-versként van eladva több másik költeménnyel egyetemben: *Kortárs*, 1947. okt. 15., 40. p.

10 https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZTI_KodalyRend_187/?pg=107&layout=s

11 *Kisdenevelés*, 1900. ápr. 1., 183. p.

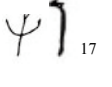
12 *Ortutay* 2000, 32. betyárdal

1. táblázat. Rovásos betűkészletek

Latin	Nikolsburgi abc (1483)	Rudi-menta (1598)	Bolognai emlék (1690)	Bél Mátyás (1718)	Panto-graphia (1766)	Sáros-pataki irat	Mai, Magyar A.-féle átírat
A							
Á							
B							
C							
CS							
D							
E					 ¹³		
É							
F							
G							
GY							
H							
I							

13 Kétféle „e” hangot különböztet meg az abc.

Í							 14
J							
K							
L							
LY							
M							
N							
O							
Ó							u.a.
Ö							
Ő							u.a.
P							
R							
S	 15		 16				

SZ							
T							
U, Ű ¹⁹							
Ü ²⁰							
V							
Z							
fel- oldat- lan							

Mit kell tudnunk az összehasonlításul szolgáló ábécékről? Az első, a „Nikolsburgi ábécé” néven vált ismertté és a székely–magyar rovásírás jelkészletének első ismert teljes lejegyzése. Egy 1483-ban kinyomtatott könyv hátsó védőlapjaként őrződött meg Csehországban. 46 rovásjelet tartalmaz, köztük összevont betűkkel (ligatúrák). Többségében úgy vélik a kutatók, hogy a könyvnél néhány évtizeddel későbbi lehet, de még 1526 előtti. De akad, aki szerint akár Janus Pannonius is lehet a lejegyzője, aki viszont már 1472-ben elhunyt. A betűk felsorolási sorrendje még nem a latin betűsorrendet követi, hanem a magyar hangtani sorrendet. Itt székely betűkként hivatkozik a szerző rá.

14 A Magyar Adorján féle ábécében ugyanaz a karakter jelöli az i-t és az í-t, de napjainkban előfordul ez a használati mód is.

15 Háromféle „s” hangot is megkülönböztet az abc, melyek közül az egyik hasonlít a sárospataki „sz”-re.

16 A második karakter Sándor Klára szerint a „zs” hangot jelölhette. Az eredeti feloldó kulcsban „esz” szerepel.

17 Két különböző „sz” hangként írták le a Rudimentában.

18 Itt „ezs” a karakter feloldása.

19 A „v” és az „u” hangok jelölése a szakirodalom szerint is keveredett és összefolyt. Itt a például vett ábécét tekintve is láthatjuk ezt.

20 Van olyan ábécé, ahol az „u” egy változataként vagy pedig „w”-ként írják le ezt a karaktert, ám biztosra vehető, hogy az „ü” vagy „ű” hangalaknak felelt meg.

A következő, Telegdi János (csak azt nem tudni, melyik Telegdi János!) tollából származik, aki 1598-ban írta le és szkíta, valamint hun ábécéként hivatkozik rá. Gyakorlatilag ez egy néhány oldalas oktatókönyvecske az írás használatáról: 32 betűt ismertet ejtéssel, írással és gyakorlatokon keresztül mutatja be őket.

Korban a harmadik az 1690-es úgynevezett Bolognai emlék. Luigi Ferdinando Marsigli gróf 1690-ben, a Thököly Imre csapatai ellen szervezett hadjárat során Székelyföld keleti határvidékén, Gyergyóban talált rá egy rótt fadarabra, melynek írásjegyeit papírlapokra másolta, majd azokat később az egyik kötetéhez csatolta, bár egyesek szerint már ő maga is csupán papírról másolhatott. A gróf szkítának nevezi. 38 önálló és összetett betűt mutat be.

Ezután korban nem sokat ugorva Bél Mátyás 1718-ban megjelent „De vetere litteratura hunno-scythica exercitatio” című kötetének ábécéje következik. Ez volt az első kis könyvecske, mely vitát is gerjesztett az írással kapcsolatosan.

A következő egy 1766-ben nyomtatott könyvből származik, melyben több modern és ősi ábécét mutat be a francia Fournier. Ez a mű a „Manuel typographique – Nyomdászati kézikönyv” címet viseli. Itt hun ábécéként hivatkoznak rá. Ezt vette át később az angol Edmund Fry, aki 1799-ben megjelent könyvében „a világ összes ismert ábécéjét” kísérelte meg összegyűjteni. Fournier 35 betűt jegyzett le, Fry sajnálatos módon ebből csak 22-t közöl, mivel magyarul nem beszélve vélhetően csupán betűvariánsnak gondolta a kihagyottakat.

És végül a napjainkban használt betűsor. Magyar Adorján a két világháború között tisztázta saját ábécéjét, majd (különböző variánsokban ugyan) ez vált a napjainkban használatos rovásjelölések alapjává.

Jelen sárospataki szövegünk 33 feloldott karaktert tartalmaz és egyet, mely vagy külön betű, vagy nem. Ezekből 27 már az első oldal pár sorában is megtalálható. Vannak betűk, melyeket nem tartalmaz ez a szöveg, ám olyanok is, melyeket csak ez tartalmaz, az összehasonlításul elővett ábécék nem. A sárospataki iratban nem előforduló betűket kihagytam a táblázatból, mert csak a helyet foglalják. Említésre méltó, hogy az 1766-os ábécének és a jelen vizsgált szövegnek néhány karaktere, így az „a”, „n”, „p” (de ide sorolható még félig-meddig az „s” a „gy” és a „t” is) megegyezik vagy nagyon hasonlít egymásra, valamint még közel áll hozzá Bél Mátyás ábécéje is, míg az összes többi abc karakterei eltérőek. Ez mutathatja azt, hogy talán a Fournier-féle ábécéből ismerte az alap karakterkészletet az írója, de jelentheti azt is, hogy az organikus betűfejlődés hasonló szintjén tartottak, hiszen egymáshoz korban közel állhattak.

Ki kell emelni az „a” hangot jelölő betűt, mely egészen latinos benyomást kelt (pedig görög gyökerű). Valójában ha egy 45 fokos elfordítást végzünk, akkor már közelebb kerülünk a többi rováshoz. Emellett a korai szövegekben még „i”-vel jelölt „j” hang betűje is egész latinos. És sokkal inkább a kézzel íráshoz hasonlóan gömbölyödik mind, eltérően az esetlegesen fába vésett merevebb, egyenes vonalas kivitelezéstől. Talán jelentéktelen észrevétel, de a hátoldal betűi sietősebben írottak tűnnek és még kerek-

dedebbek (pl. az „m” hang jelölése is). A lehetőség nem kizárt, hogy két külön kéztől származnak, de nem tartom valószínűnek.

A legizgalmasabb pedig az írásban az ékezetek használata, melyel segítségével az „á”, „í” valamint „ó” hangot leírta a szerző. Talán ez a legértékesebb része a szövegnek, ugyanis milyen lehetséges okai lehetnek ennek a jelölési módnak? Az egyik, hogy születésének korában (véltetően a 19. század második fele) már alkalmaztak ilyen jelölést. Ha ez igaz, akkor eddig erről nem volt tudomása a tudománynak, mely szerint az é hangot először az ábécében ugyan már Miskolci Csulyák István is jelölte 1610 körül, de még más karakterrel. Ugyanez áll az „ö” esetében is. Ám ezek elkülönülő hangok, nem klasszikus értelemben vett „hosszú” magánhangzópárok, mint az, ami legszembeötlőbben az „i” és az „í”, az „o” és az „ó” és az „ö” meg az „ő” esetében áll fenn. Jelen szöveg írója mindegyiknél különbséget tesz, még hozzá hasonló módszerrel. Az „á” betű megkülönböztetését a rovásírásban az „a”-tól, valamint az „o”-t az „ó”-tól hivatalosan csak a 19. századra teszik a kutatók, ám ekkor is még csupán betűkettőzéssel, „aa” és „oo”. A 20. században pedig már „alkottak” ilyen külön magánhangzójeleket. De a latinos ékezethasználat nem merült fel sehol, nemcsak akkor, azóta sem.

A másik lehetőség, hogy a szöveg írójának személyes újításai voltak ezek a karakterek. Ha így van, akkor is „borítja” a jelenlegi elképzelést, hiszen ha csak egyetlen ember is, de alkalmazott ilyen betűket. Persze annak is kicsiny az esélye, hogy ha mástól nem is, de őtől ne tanulják meg a betűkészletet mások, hiszen talán nem csak önmagának írt rovással. Szóval leszögezhetjük, legalább Sárospatakon (hiszen, ha a bekerülés módja a fent vázolt volt, akkor a jelek már mindenképpen ott kerülhettek rá), legalább egy rövid időszakban és legalább néhány ember használt, „előremutató” vagy éppen „korát meghaladó”, de minimum egyedien fejlesztett jelöléseket. Így a megtalált szövegnek van jelentősége mindkét eshetőség esetében a rovásábécék fejlődését tekintve.

Részben az előbbiekhöz kapcsolódik, hogy az „ö” „ő”, valamint a „c” „cs” pedig teljesen unikálisak alakjukban is, nem hasonlítanak a korban hozzá közel álló betűkészletekre sem. Érdekes egyébként az „ö” és az „ü” betűk fejlődése. Ezek a karakterek egyes esetekben alkalmasak a szövegek kormeghatározására is. Ennek tanulmányában Szondi Miklós 10 oldalt szán. (Szondi 2012, 116–123., 126–127. p.) Az „ö” és „ü” betűket gyakran felcserélték a századok alatt és a különböző változatok hol eltűntek, hol újra feltűntek, ám a sárospataki irathoz hasonló betű elsőként a 18. század elején fordult elő. Egy 1870-ben készült szövegben pedig egészen hasonlít rá: Ez is segíthet valamelyest a koraszakolásunkban. A 20. századtól kezdett el ténylegesen hasonló, de legalábbis a rá emlékeztető karakter általánossá válni, mint láthatjuk a táblázatban is.

Továbbá az „r” betű is teljesen elkülönül mindegyik kontrollábécétől. Ezen betűk mellett még az „sz” hangot jelölő betű, amit ki kell emelni egyedisége okán, párhuzamai azonban jobban megvizsgálva a betűsorokat, annak is láthatóak, csak éppen másik nyelvben. Bár inkább mutathat az évszázados karakterfejlődésre, de akár a szer-

ző saját „műveltségéből” is fakadhat: a héber “ש”, betűre hasonlít az általa használt karakter, mely szintén az „sz”, (legalábbis ahhoz hasonló) hangot jelöli.

Ezenfelül van egy betű, melyet nem sikerült megfejtenem. De a kis pont lehet véletlenszerű hiba is és esetleg a máshol előforduló „é” hangot jelöli, a szó így „fénállott” olvasattal a helyes.

Ha még esetleg mindig kétségeink volnának a korát illetően, tovább növeli a 17. század kizárását a keletkezés datálásából az is, hogy ismeretes egy mondat Komáromi Csipkés Györgytől 1653-ból, valamint Miskolci Csulyák Gáspártól is 1654-ből, mint korban és felekezetben közel állóaktól, ám ők korántsem ilyen betűkészletet használtak.

Rövid konklúzió

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy minden bizonnyal létezett eredetije a másolatként fennmaradt iratnak, de a rovásírás csak valamikor a 19. század folyamán került az iratra, vélhetően a másolást közvetlenül követő időszakban. Talán eleve egyfajta jegyzetpapírként funkcionált a lap, és a menlevél szövege sem a megőrzésre szánt másolat, hanem piszkokat csupán. Lehet, hogy a rovással csak írásgyakorlatot végzett szerzője, ezért a két egymástól és az eredeti szövegtől egyaránt teljesen eltérő téma.

Viszont mindezek ellenére jelképkészletét tekintve a rovás több évszázados történetének egy izgalmas adalékfejezetére sikerült bukkanni, mely rejtélyét pontosan sosem fogjuk feloldani.

Irodalom

- Dávid Zoltán 2001. *Az 1598. évi házösszeírás*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Levéltára.
- Fényes Elek 1851. *Magyarország geographiai szótára: melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik*. I. köt. Pest.
- Horváth Iván 2007. A székely rovásírás és a latin–magyar ábécé. In *A magyar irodalom története*, I. Budapest, Gondolat Kiadó, 36–48. p.
- Hradszky József 1884. *Vándorlások a Szepességen*. Szepesvár és Környéke. Igló.
- Kovács Béla (szerk.) 2005. *Az egri káptalan Szent János könyve*. Az egri egyházmegye történetének forrásai, 9. Eger.
- Kovács-Veres Tamás Gergely 2015. *Források Bolyok község kora-újkorai történetéből 1500–1800*. Budapest, Agroinform.
- Ledán M. István 2017. Felségsértés rovásírással. https://laudator.blog.hu/2017/02/01/felsegertes_rovasirassal (utolsó letöltés: 2025. jún. 18.)
- Maksay Ferenc (szerk.) 1990. *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. I. köt. Budapest, Akadémiai.
- Mihalik Géza 2014. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1649–1699) In *Katolikus megújulás Északkelet-Magyarországon. Művelődéstörténeti konferencia a jezsuita rend sárospataki megtelepedésének 350. évfordulója alkalmából*. Sárospatak, Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény, 40–60. p.

- Nagy Károly–Tóth Péter–Seresné dr. Szegőfi Anna 1984. *Régi históriák. Ózd és környéke múltjának írott forrásai*. Ózd, Ózdi Népművelési Intézmények Honismereti Köre.
- Oláh Tamás 2018. *Forrásaink a reformációról. Dokumentumok az MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárából*. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár.
- Ortutay Gyula 2000. *Magyar népdalok*. Budapest, Neumann Kht. <https://mek.oszk.hu/06200/06234/html/index.htm> (utolsó letöltés: 2025. jún. 19.)
- Paládi-Kovács Attila 2006. *A Barkóság és népe*. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság.
- Pesty Frigyes 1988. *Borsod vármegye leírása 1864-ben*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, /Documentatio Borsodiensis, 5./
- Sándor Klára 2014. A székely írás Székelyföldön kívüli használatának kezdetei. In *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Sándor Klára 2017. *A székely írás reneszánsza*. Budapest, Typotex.
- Sudár Balázs 2015. *Az erdélyi fejedelmek és az egri pasák 1596–1660. Dokumentáció*. MTA BTK Történettudományi Intézete, MTA BTK Történettudományi Intézete. (Kézirat) <https://real.mtak.hu/28993/3/Sud%C3%A1r-Erd%C3%A9ly-Eger.pdf> (utolsó letöltés: 2025. jún. 18.)
- Szondi Miklós 2012. *Az egységes rovás*. Solt.
- Tubay Tiziano 2018. *Székely írás és humanizmus*. Doktori disszertáció, ELTE Irodalomtudományi Doktori Iskola.
- Vályi András 1796. *Magyar országnak leírása*. I. köt. Budán.
- Zsinka Ferenc (szerk.) 1929. *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár, XIII.* Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság.
- Zsupos Zoltán 2019. Hogyan terjedt a székely írás az újkorban? In *Rovás – magyar nyelvtörténet – művelődéstörténet*. Budapest, Magyarországtudató Intézet.

<https://varlexikon.hu/szepesvar> (utolsó letöltés: 2025. jún. 19.)

Kisdednevelés, 1900
Kortárs, 1947

ATTILA GODZSÁK

HOW DID HUNGARIAN RUNIC APPEAR ON A TURKISH LETTER OF SAFE CONDUCT?

This exceptionally interesting document at first glance is housed in the collection of the Sárospatak Reformed College: a 17th-century Turkish letter of safe conduct (or free pass) featuring a section written in runic following the Latin-script Hungarian text. Although the document is a copy, this fact doesn't preclude the runic text from being contemporaneous with the letter of safe conduct's main text. Based on its content, an original document most likely existed; however, upon closer examination, the section written in runic script is likely from the 19th century. Nevertheless, a more thorough analysis of the letters allows us to recognize a highly interesting developmental stage within the constantly evolving runic alphabet, primarily concerning the long vowels used by its author. The unfamiliar nature of these letters raises the suspicion that they are either the author's own creations, modifications, or characters applied only within a short text segment.

CSERNICSKÓ ISTVÁN

A háború mint társadalomtudományi probléma

A háború mindig is többet jelentett pusztító fegyveres összecsapásnál: társadalmakat formált át, identitásokat kérdőjelezett meg, kultúrákat tett láthatatlanná vagy éppen dominánssá. 2022. február 24. óta újra háború dúl Európában. A háború gyilkol és pusztít, ugyanakkor inspiráló hatással van a társadalomtudományi gondolkodásra. Ezt igazolják azok a kötetek is, amelyeket az alábbiakban bemutatunk, s amelyek közös vonása, hogy központi témájuk a háború. Van köztük egy-egy magyar és angol nyelvű, valamint három ukrán nyelvű kiadvány. Mindegyik kötet azt támasztja alá, hogy bár Európa története tele van háborúkkal, az ezek nyelvi és kulturális következményeit fel-táró kutatások még mindig gyerekcipőben járnak.

Jöhet háborúból üdv?

A Gondolat Kiadó 2023-ban jelentette meg a *Jöhet háborúból üdv?* című kötetet.¹ A szerkesztők, Dávidházi Péter és Kertész András rendkívül időszzerű és egyben örökérvényű kérdés köré szervezték a tanulmányokat: vajon a háború, az emberiség történetének állandó kísérője, hozhat-e bármilyen pozitív eredményt, „üdvöt”, vagy szükségszerűen csak pusztítást, szenvedést és rombolást hagy maga után. A kötet alapját egy 2022 tavaszán rendezett interdiszciplináris konferencia adta, amelyet közvetlenül inspirált az orosz–ukrán háború kitörése. A szerzők azonban nem pusztán az aktuálpolitikai összefüggésekre reflektálnak: a háború és béke kérdését ókori szövegektől kezdve a modern társadalomtudományokig vizsgálják, széles spektrumon keresztül.

A háború mint örök kérdés. A bevezető tanulmányban Dávidházi Péter egy széles körben ismert Vergilius-idézet („nulla salus bello”) értelmezéséből kiindulva mutatja be, hogy a háború megítélése sosem volt egyértelmű: bár a pusztítás és embervesztés nyilvánvaló, a történelem során új rendek, identitások és kulturális fordulatok is fakadtak belőle. A kérdés tehát inkább gondolkodásra ösztönző provokáció, semmint

1 Dávidházi Péter és Kertész András (szerk.): *Jöhet háborúból üdv? Ókori kérdés mai szaktudományok fényében*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2023, 270 p.

kategorikus kijelentés. Lamm Vanda a konferencia megnyitóján tartott beszéde alapján készült írásában a nemzetközi jog perspektívájából közelít: bár alapelv, hogy háborúból nem születhet üdv, a modern jog mégis elismeri a „humanitárius intervenció” bizonyos eseteit, amikor a fegyveres beavatkozás a pusztítás enyhítését célozza.

Történelmi és irodalmi nézőpontok. A tanulmányok között több történeti esettanulmány található. Mitrovits Miklós az orosz imperializmus kelet-közép-európai terjeszkedését elemzi, míg Hetényi Zsuzsa Napóleon moszkvai hadjáratát Tolsztoj ábrázolásán keresztül vizsgálja, rámutatva az erőszak erotizálásának és mitizálásának mechanizmusaira. Vásáry István az eurázsiai nomádok háború- és békefelfogását értelmezi, Adorjáni Zsolt pedig a hellenisztikus irodalom propagandisztikus háborúképeit tárgyalja. Különösen érdekes Vargyas Gábor antropológiai nézőpontja, amely egy délkelet-ázsiai hegyi törzs, a brúk vietnámi háborúhoz kapcsolódó tapasztalatait mutatja be: itt a világtörténelem „alulnézetből” jelenik meg. Ács Pál a magyar történelmi emlékezethez kapcsolódva Szondi György hősiességét elemzi Tinódi históriás énekében.

Nyelvészet és pszichológia. A háború fogalma a nyelvészetben és a pszichológiában is termékeny metaforának bizonyul. Tátrai Szilárd a gyűlöletbeszéd pragmatikai megközelítésével mutatja be, miként szövi át a nyelvi agresszió a közbeszédet. Kertész András provokatív kérdést fogalmaz meg: *jöhetnek-e üdvös eredmények a nyelvészeti „háborúból”?* Értelmezése szerint a tudományos viták, még ha néha kíméletlenek is, hosszú távon előreviszik a tudomány fejlődését. Pléh Csaba a pszichológia oldaláról érvel a szabadság mellett, rámutatva arra, hogy az emberi együttműködés és az önkény örök feszültsége miként tükröződik vissza társadalmi berendezkedéseinkben.

Arany János és a béke. A kötetet S. Varga Pál zárszava teszi kerekké, aki Arany János műveinek idézésével mutatja be, hogy a háború és béke dilemmája a magyar irodalomban is megjelenik. Arany pesszimista látletele – miszerint a gonoszság és az erőszak antropológiai állandó – ijesztően rezonál a mai tapasztalatokkal.

A *Jöhet háborúból üdv?* című kötet nem kínál egyszerű válaszokat. Épp ellenkezőleg: a történelmi, irodalmi, jogi, nyelvészeti és pszichológiai megközelítések sokfélesége arra figyelmeztet, hogy a háború és béke viszonya mindig bonyolultabb annál, mint amit a leegyszerűsítő jelszavak és az indulatokat felkorbácsoló propagandaüzenetek sugallnak. A kötet egyszerre reflektál az orosz–ukrán háború közvetlen tapasztalataira és az emberiség történetének nagy dilemmáira, a háború kérdéskörét helyezve a középpontba. Az olvasó megtapasztalhatja, hogy bár a háború rettenete és borzalma örök, az értelmezés, a gondolkodás és a tudomány közös felelőssége, hogy megpróbálja megérteni és feldolgozni e jelenséget. Ebben rejlik a könyv legnagyobb érdeme: hogy a pusztító valóság közepette is párbeszédet nyit arról, jöhet-e – és ha igen, milyen értelemben – bármiféle üdv a háborúból.

Etnolingvisztikai kontinuum

Az *Ukrajnai etnolingvisztikai kontinuum az Oroszország elleni háború körülményei között* című, ukrán nyelvű gyűjteményes kötet² a kortárs szociolingvisztika aktuális problémáit dolgozza fel, amelyek az Oroszország által Ukrajna ellen indított nagyszabású invázióval váltak sürgetővé. A kötet az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Ukrán Nyelvi Intézete által 2023 októberében rendezett nemzetközi tudományos konferencia anyagain alapul. A szerzők, akik túlnyomórészt ukrán kutatók, a háború idején végzett felmérések, statisztikai adatok, médiapublikációk és „nyelvi életrajzok” felhasználásával vizsgálták a nyelvi helyzetet. A kötet három fő témakörre fókuszál.

A szociolingvisztikai kutatások és a háború. A háború új kihívásokat támasztott a nyelvészeti kutatások elé, ideértve a nyelvi helyzet dinamikájának valós felmérését, a lakosság különböző csoportjai nyelvi viselkedésének vizsgálatát, a kutatási módszerek új körülményekhez való adaptálását, a szociolingvisztikai terminológia kidolgozását, a nyelvi változások tanulmányozását a háború alatt, valamint a nyelvi helyzet fejlődésének modellezését a háború utáni időszakra. A könyv részletesen elemzi a nyelvi helyzet dinamikáját az ukrán lakosság körében a 2006 és 2017 között végzett szociolingvisztikai felmérések eredményeinek összehasonlítása alapján. A kutatások rámutattak az ukrán nyelv pozícióinak folyamatos és fokozatos erősödésére és arra, hogy a lakosság növekvő arányban támogatta az államnyelv funkcióinak bővítését. Külön hangsúlyt kap a belső menekültek nyelvi viselkedésének vizsgálata: a kötet szerint a háború hatására megnőtt azoknak a kelet-ukrajnai, zömében orosz ajkú, a háború elől a főként ukrándomináns Nyugat-Ukrajnába menekülteknek az aránya, akik – feladva korábbi kommunikációs szokásaikat – immáron ukránul kommunikálnak. Ez a kérdés áttevet bennünket a kötet másik kiemelt témájához.

A nyelvi helyzet és a nyelvi viselkedés a háború idején. A könyv részletesen tárgyalja a derusszifikációs („orosztalanítási”) folyamatokat Ukrajnában, az ellentmondásokat és paradoxonokat a nyelvi helyzetben, valamint a nyelvi viselkedés és tudat átalakulását az ukrán állampolgárok körében. Külön fejezetet szentel a kiadvány a fiatalok internetes nyelvi viselkedésére gyakorolt hatásoknak, megemlítve a videojátékok ukrán fordításának növekedését, és a manga fordítói körében a „konkrét bűnnek” tartott oroszról való fordítást. A kötet vizsgálja továbbá az északkelet-ukrajnai Szumi régióban élő etnikai oroszok etnolingvisztikai önazonosságának átalakulását. A mélyinterjúk kimutatták, hogy a háború hatására sokan távolodnak az orosz identitástól, és elhárítják maguktól az oroszokról alkotott sztereotípiákat. Az orosz ajkú ukránok nyelvi visel-

2 C.O. Соколова (ред.): *Український етномовний континуум в умовах війни Росії проти України*. Київ, Інститут української мови НАН України, 2024, 366 p.

kedése megváltozott az orosz agressziót követően, és sokan átváltottak az ukrán nyelv használatára. Az interjúkban egyebek között az is felmerül, hogy a nagyszámú ukrán migráns miatt még Kanadában is nő az érdeklődés az ukrán nyelv iránt.

A háború tükröződése a nyelvben. A monográfia bemutatja azokat a nyelvi eszközöket, amelyeket az ukránok használnak az „ellenségkép” megteremtésére, például a *moszkal* (a magyarban nagyjából a *muszka* lehet stilisztikailag hasonló) szó és származékai interpretációját és más, a háború ihlette neologizmusok keletkezését. A könyv kitér az ortográfiai változásokra, például az Orosz Föderáció, az oroszországi földrajzi nevek és Vlagyimir Putyin nevének kis kezdőbetűvel írására, ami a megvetést és a lealacsonyítást fejezi ki. A kötet a háborús diskurzusban megjelenő szavak, kifejezések jelentésváltozásait is elemzi, és betekintést nyújt abba, hogyan alakítja át a háború az ukrán nyelvet és a társadalom nyelvi viselkedését.

Nyelv, politika és háború

Mikola Sztepanenko *Politika és háború: a nyelvi fejlődés mintái és paradoxonai* (2022–2023) című monográfiája³ szisztematikusan vizsgálja az ukrán nyelvben a 2022–2023-as időszakban, az Orosz Föderáció teljes körű inváziója kapcsán bekövetkezett társadalmi változásokat és nyelvi jelenségeket. A szerző a kortárs szociolingvisztika és lexikográfia szemszögéből elemzi a korszakot jellemző szavakat, kifejezéseket és nyelvi újításokat. A kötet célja, hogy dokumentálja az orosz–ukrán háború következményeként megjelenő nyelvi változásokat, rámutatva arra, hogy ezek az ukrán nemzeti felszabadító harcok, az első és a második világháború, valamint az afganisztáni háború nyelvi hagyományaira épülnek.

A 2022–2023-as év szavai. A könyv az év szava koncepciójával kezdi, bemutatva, hogyan választották ki a legfontosabbnak ítélt szavakat különböző nemzetközi szótárak, mint például a brit Collins Dictionary, az Oxford Dictionary, az amerikai Merriam-Webster, a Cambridge Dictionary és a Német Nyelv Társasága. Kiemeli, hogy a Collins Dictionary szerint 2022-ben az év szava a *permacrisis* (a *permakrízis*, vagyis a *permanens válság*) volt, amely az ukrain háború, az infláció és a politikai instabilitás okozta folyamatos bizonytalanságot tükrözi. Az ukrán Myslovo szótár 2022-es év szavai között pedig megjelenik a „*Russzkij vojennij korabl, igyi...*” (az eredetileg elhangzott, orosz nyelvű változatában: *Русский военный крабль, иди...*, magyar fordításban: *Orosz hadihajó, menj a...*) frázis, amely a háború első szakaszának meghatározó nyelvi markere lett. Amint sokan emlékszünk rá, a szállóigévé vált mondat 2022. február 24-én hangzott el, címzettje pedig az orosz Moszkva cirkáló volt. Az orosz flotta büszkesége (amit nem sokkal később, 2022. április 14-én elsüllyesztett az ukrán haderő) a Fekete-ten-

3 M.I. Степаненко: *Політика і війна: закономірності та парадокси мовного розвитку* (2022–2023 pp.). Харків, Видавництво Іванченка, 2024, 804 p.

gerben található Kígyó-szigeten állomásozó, kis létszámú ukrán határőr-alakulatot megadásra szólította fel, és erre válaszként érkezett a legendás válasz. Ez a vulgáris elemeket is tartalmazó mondat egy pillanat alatt az ukrán ellenállás egyik fontos szimbólumává vált. Az eset és a híressé vált mondat annak ellenére máig része az ukrán háborús legendáriumnak, hogy bár a Kígyó-sziget védőiről eleinte azt feltételezték, hogy meghaltak, miután az orosz hadihajó ágyúzta a szigetet, és az ukrán elnök, Volodimir Zelenszkij posztumusz kitüntetést adományozott nekik, hamarosan kiderült, hogy a határőrök életben vannak és mégiscsak hadifogságba estek. Később, egy fogolycseré keretében szabadon engedték őket. Ám a mondat, amivel az orosz hajónak válaszoltak, máig az ukrán ellenállás egyik legfontosabb szimbóluma.

A háború hatása a frazeológiára és a neologizmusokra. A kötet részletesen elemzi az orosz–ukrán háború alatt keletkezett új frazeológiai jelenségeket. Például vizsgálja a „Вантаж 200” (200-as rakomány, eredeti orosz megfelelője „Груз 200”) kifejezés eredetét és értelmezését. A kifejezés a Szovjetunió 1979 és 1989 között tartó afganisztáni háborúja idején terjedt el az elesett katonákat szállító járművek rakományára utaló katonai kódként. Eredetére több magyarázat is létezik. Az egyik szerint a „200-as” a rakomány súlyára utal: a halott katonát cinkkoporsóba (és faládjába) helyezték, ami összesen körülbelül 200 kg-ot nyomott. Ezt az adatot a repülőgépes szállítás miatt fontos volt ismerni. Egy másik lehetséges etimológia a szovjet honvédelmi minisztérium egy 1984. október 8-án, 200-as számmal kiadott titkos parancsára vezeti vissza a kifejezés eredetét, amely állítólag arról rendelkezett, hogy az elesett katonák légi szállításához legfeljebb 200 kg-os poggyászegy tartozik. A „Вантаж 200” ma is az elesett katonákra utaló kód az ukrainai hadi jelentésekben, amely a köznyelvbe is átkerült.

A szerző bemutatja, hogyan változott meg a „Látni Párizst és meghalni” frázis, amely az ukrán kontextusban a halál és a pusztulás jelentését hordozza. Arra utal, hogy a gyakran Oroszország eldugott vidékeiről érkező, szegény családokból származó, korábban világot nem látott ellenséges katonák az ukrán városokért folytatott harcok során világot látnak ugyan, de ezért életükkel fizetnek. A kötet kitér továbbá az olyan neologizmusoknak az „ellenségkép” alakításában játszott szerepére, mint például a *мобілізація*. Ez a szó az ukrán nyelvben a katonai mozgósítást jelölő *mobilizáció* (мобілізація), illetve a *sír* (могила) főnév kreatív összevonásával jött létre. A kifejezés az általános és kötelező, és bizony nemritkán erőszakosan végrehajtott katonai mozgósításra reflektál, utalva arra, hogy a mobilizáció, vagyis mozgósítás a totális háborúban a sírhoz vezető út: a „mobilizáció” nagyon gyakran egyben „mogillizáció” is. A kötet kiemeli, hogy a *мобілізація* szó a *Myslovo* nevű ukrán neologizmusstárban a 2022-es év egyik legfontosabb nyelvi markerének számított, és a társadalmi vita középpontjában állt.

Posztfolklor nyelvi markerek. A monográfia egyedi megközelítéssel vizsgálja a háborús diskurzust az olyan posztfolklor műfajokon keresztül, mint például a mondókák, altatódalok, népi szertartások, anekdoták és nyelvtörők. A szerző kiemeli, hogy a népi szövegek adaptálódtak a háborús valósághoz, példaként említve a légiriadókról szóló verseket,

amelyek az orosz katonák pusztulásával kapcsolatos optimista víziókat fejeznek ki, illetve azokat a mondókákat, amelyeket légiriadó idején skandálnak az óvóhelyen rekedt emberek, azt kívánva, bárcsak saját városaik helyett oroszországi célpontok felé tartanának a rakéták és drónok. Ezek a mondókák egyrészt erősítik a közösségei érzést és a szolidaritást, másrészt segítenek elviselni a veszélyérzetet, leküzdeni a félelmet.

Grafoszemantikus jelenségek és körülírások. Ez a könyv is kitér az olyan grafikus és szemantikai markerekre, mint például az oroszországi földrajzi nevek és Vlagyimir Putyin nevének szándékos kisbetűvel írása. A „Z” betű mint a háború szimbólumának elemzése is szerepel a kötetben. A „Z” betűt eredetileg az Ukrajna megszállásában részt vevő orosz katonai járművekre festették, hogy megkülönböztessék az orosz egységeket a szintén nagyrészt szovjet haditechnikát használó ukrán csapatszállítóktól, és így csökkentsék a baráti tűz kockázatát. A Kreml propagandaeszközként is felhasználta ezt a jelképet a „Za pobedu” (За победы – a győzelemért), „Za mir” (За мир – a békéért), „Za pravdu” (За правду – az igazságért) jelentéseket tulajdonítva a jelzésnek. Egy másik elmélet szerint a „Z” a hadműveletek irányát jelölte eredetileg, utalva a „Zapad” (Запад – nyugat) égtájra. A háborús tudósításokból széles körben ismertté vált jelzést aztán gyorsan felkapta a vezető oroszországi propaganda: autókra, plakátokra, ruhákra került, az ukrainai háború társadalmi támogatásának vizuális szimbólumává vált. Nem véletlen, hogy több országban betiltották nyilvános használatát; például Lettországbán bírság jár a „Z” használatáért, ha a háborús agressziót támogató jelképként szolgál. A monográfia külön figyelmet szentel a perifrázisoknak, vagyis körülírásoknak is. A perifrázis olyan retorikai szerkezet, amelyben egyetlen szóval is kifejezhető fogalmat vagy személynevet több szóból álló, jellemző leírással helyettesítenek. A kötet bemutatja az ukrán elnök, Volodimir Zelenskij, az orosz elnök, Vlagyimir Putyin és a fehérorosz elnök, Aljakszandr Lukasenka jellemzésére használt nyelvi eszközöket. A sajtó például Zelenskijt „az ukránok népszerű elnöke”-ként, Putyint „a modernitás antikrisztusa”-ként, Lukasenkát pedig „Belarusz úgynevezett elnöke”-ként emlegeti Ukrajnában.

Összességében a monográfia szinte valós időben dokumentálja a nyelvi változásokat egy rendkívüli történelmi időszakban. A könyv így értékes forrás a nyelvészek és a politológusok számára is, akik meg akarják érteni, hogyan tükrözi a nyelv a társadalmi és politikai változásokat.

Nyelv és kultúra a háborúban

A *Nyelvek és kultúrák háború idején* című gyűjteményes kötet⁴ szintén a 2022 februárjában kezdődött teljes körű orosz invázió által okozott mélyreható nyelvi és kulturális

4 Г.О. Шумицька–А.О. Круглов (ред.): *Мови та культури під час війни*. Ужгород, РІК-У, 2025, 290 p.

változásokat vizsgálja Kelet- és Közép-Európában. A kiadvány az Ungvári Nemzeti Egyetem és a University College London (UCL) School of Slavonic and East European Studies (SSEES) által 2024 májusában Londonban rendezett nemzetközi tudományos konferencia előadásainak összefoglalója. A tanulmánykötet egyfajta „tudományos szűrővizsgálat” a társadalom kulturális és nyelvi állapotáról, beleértve az interperszonális kapcsolatokat, a nyelvi viselkedést, a diskurzusgyakorlatokat, a nyelvi rendszer állapotát és a politikai eseményeket.

A kiadvány előszava kiemeli, hogy bár a háborúk és konfliktusok nem új keletűek Európa történelmében, hatásuk szisztematikus tanulmányozása a kultúrára, a kommunikációra és a nyelvi tervezésre viszonylag új terület. Az egyik szerző, Fegyir Sándor (aki az Ungvári Nemzeti Egyetem professzori katedráját hagyta ott, hogy a frontvonalban teljesítsen szolgálatot, az utóbbi időben pedig Ukrajna magyarországi nagykövetségként szolgálja hazáját) hangsúlyozza, hogy a háború a nyelvet a nemzeti identitás, az ellenállás és az egység alapvető eszközévé tette. Példaként említi, hogy sok oroszul beszélő ukrán tudatosan tért át az ukrán nyelvre, az orosz és az ukrán kétnyelvűség fogalma pedig átértékelődik az orosz agresszió hatására.

A szerkesztők által kollektív monográfiaként definiált interdiszciplináris kötet tanulmányainak központi témája a háború nyelvekre és kultúrákra gyakorolt sokrétű hatása, azzal a meglátással, hogy a konfliktusok felgyorsítják a változásokat e területeken, és a társadalom ezeket befogadja, értelmezi. A szerkesztők álláspontja szerint ebben a helyzetben a kutató feladata dokumentálni, hogyan tükrözik a nyelvek és kultúrák a társadalomnak a háborús konfliktusra adott válaszait. A kötet a nyelvet nemcsak kutatási tárgyként, hanem a háborús cselekmények eszközeként szolgáló instrumentumként is vizsgálja, amely tükrözi és formálja a társadalom reakcióit a konfliktusra.

A nyelv mint a propaganda és az ellenállás eszköze. A kötet foglalkozik a nyelv, a kultúra és az irodalom szerepével mint a propagandával szembeni ellenállás eszközeivel. A háborúban a nyelvet fegyverként is használhatják dezinformáció terjesztésére, illetve a nacionalista érzelmek erősítésére, vagy éppen a társadalmi mozgósítás eszközeként. Ugyanakkor az elnyomott csoportok számára az ellenállás, a kulturális identitás megőrzésének és a szolidaritás erősítésének eszköze is lehet a nyelv.

Kulturális termelés és a háború hatásai. A kötet részletesen tárgyalja, hogyan hat a háború a kulturális termelésre. A konfliktusok gyakran vezetnek a kulturális örökség pusztulásához, de új művészeti formákat is inspirálhatnak. A szerzők elemzik, hogyan reagálnak a művészek (elsősorban az írók és a zenészek) a háború okozta traumákra, hogyan használják alkotásaikat tapasztalataik, élményeik feldolgozására és dokumentálására. A kreatív alkotások nemcsak történelmi kordokumentumként, hanem a gyógyulás és a háború elleni tiltakozás eszközeként is szolgálnak. Az is kiderül a kötet egyik tanulmányából, miként konstruálódik az „ukrán önkép” a világirodalmi poliszisztémában, és hogyan válik a fordítás a kulturális diplomácia egyik leghatásosabb eszközévé. Az orosz invázió nyomán ugyanis igény mutatkozik arra, hogy az ukrán irodalom –

különösen a gyermek- és ifjúsági irodalom művei – nemzetközi szinten is megjelenjen, hozzájárulva az ország és az ukrán kultúra globális láthatóságához. A kulturális ellenállás másik formáját láthatjuk abban, hogy az orosz nyelvű háborúellenes költészet révén az „agresszor nyelve” paradox módon az ellenállás és a tiltakozás médiumává alakul át.

Nyelv- és kultúramegőrzés a konfliktusövezetekben. A könyv a kisebbségi nyelvek túlélését fenyegető veszélyekkel is foglalkozik a konfliktusövezetekben. A közösségek térbeli elmozdulása (a menekülés) és a kulturális szokások megszakadása veszélyeztetheti a kisebbségi nyelveket, ugyanakkor a háború arra is ösztönözheti a közösségeket, hogy erőfeszítéseket tegyenek a veszélyeztetett nyelvek és kultúrák megőrzésére és újraélesztésére, ezzel erősítve kulturális identitásukat, ellenállva az asszimilációnak.

A nyelvi tájkép átrendeződése és a többnyelvűség. A kötet bemutatja azt is, hogyan változik az ukrán nyelvi tájkép a háború hatására. Külön fejezet foglalkozik az angol és más európai nyelvek növekvő hatásával, feltárva, hogy a korábban jellemzően ukrán–orosz kétnyelvűséget fokozatosan az ukrán–angol kétnyelvűség váltja fel a közterületeken, és kiderül az is, hogyan illeszkedik ez a folyamat a globális nyelvi erőviszonyok átrendeződéséhez. Vizsgálja továbbá a kötet a kényszmigránsok nyelvi viselkedését, például a németországi ukrán menekültek esetében, akik a többnyelvűség és a transzlingválás jelenségét mutatják. A transzlingválás (angol: translanguaging) modern nyelvészeti fogalom, amely a két- vagy többnyelvű beszélők kommunikációs gyakorlatait írja le. Lényege, hogy a beszélők nem különálló nyelveket használnak, hanem egyetlen, dinamikus és egységes nyelvi repertoárjukból merítenek. Ez a szemléletmód szakít azzal a hagyományos nézettel, hogy a különböző nyelvek (például az ukrainai menekültek esetében az ukrán és a német) egymástól független, különálló rendszerek. Ehelyett a hangsúlyt arra helyezi, hogy a beszélő a kommunikáció során rugalmasan használja fel a rendelkezésére álló összes nyelvi erőforrást (szavakat, hanglejtést, kódváltást stb.), függetlenül attól, hogy azok melyik nyelvhez köthetők. A transzlingválás tehát a hatékony és komplex kommunikáció eszköze, amely azonos súlyt ad a beszélő teljes nyelvi tudásának, és ebben a kontextusban segíti a beilleszkedést az új környezetbe.

Különleges nyelvi formák és témák. A monográfia olyan speciális témákat is érint, mint a katonai terminológia fejlődése Ukrajnában, a regionális szociokulturális mozaikra gyakorolt hatások, különösen a többnemzetiségű Kárpátalján, és a „ruszkij mir”-től (orosz Русский мир – orosz világ) való elhatárolódást az ukrán tisztviselők nyilatkozataiban. A kötet egyik szerzője az ukrainai és az európai sajtó diskurzusait hasonlítja össze a menekültekről és a migrációról, feltárva a nyelvi perspektívák közötti különbségeket.

Összességében a könyv arra világít rá, milyen központi szerepet játszik a nyelv a háború valóságának megértésében és feldolgozásában, és hangsúlyozza a téma további kutatásának fontosságát.

A háború és a kisebbségek

A háborúk mindig is különös kontraszttal tették láthatóvá a társadalmak belső törésvonalait. Nincs ez másként a jelenlegi orosz–ukrán háború esetében sem, amely 2022 februárja óta nemcsak az államokat és politikai rendszereket, hanem a kisebbségeket és a lokális közösségeket is új kihívások elé állítja. A *Minorities at War: Cultural Identity and Resilience in Ukraine* című kötet⁵ Ukrajna etnokulturális kisebbségeire fókuszál az orosz–ukrán háború kontextusában. A tanulmánygyűjtemény azt vizsgálja, hogyan hatott a háború az ukrainai kisebbségi csoportok identitására és nyelvi viselkedésére, valamint elemzi az ellenálló képességük (rezilienciájuk) mechanizmusait és elemeit. A könyv hiánypótló, mert a legtöbb háborúról szóló munka a nemzetközi kontextusra vagy a háború humanitárius következményeire fókuszál, miközben az etnokulturális kisebbségek kérdése gyakran háttérbe szorul. A könyv a kisebbségek háború alatti helyzetét és a rezilienciájukat több szempontból is elemzi, néhány központi téma köré csoportosítva.

Identitás és reziliencia. A kötet rámutat, hogy a háború új kihívásokat és traumákat hozott a kisebbségek számára, de egyben megerősítette az ukrán állampolgári identitásukat is. A kisebbségi csoportok, mint például a krími tatárok képesek voltak megerősíteni az ukrán nemzethez való tartozásukat, miközben megőrizték saját kulturális identitásukat. A kiadvány kiemeli a kollektív emlékezet szerepét a kisebbségek rezilienciájában. Például a krími tatárok a múltbeli kényszerkitelepitésekről szóló emlékeikhez fordultak, hogy fenntartsák ellenállásukat. A zsidó és síita iszlám közösségek a múltbeli tragédiákra és vallási vértanúságra vonatkozó narratívákat használták fel, hogy megerősítsék identitásukat, és eközben támogassák a háború sújtotta Ukrainát.

Mozgósítás és humanitárius tevékenység. A könyv részletesen elemzi a kisebbségi szervezetek, különösen a vallási közösségek mozgósító erejét és humanitárius szerepét a háború alatt. A muszlim szervezetek és a görögkatolikus egyház humanitárius segítséget nyújtottak a belső menekülteknek és támogatták az ukrán hadsereget. A kötet egyik elemzése szerint e szervezetek megnövekedett láthatósága és hitelessége potenciálisan javíthatja a kisebbségi jogokról szóló jövőbeli vitákban a helyzetüket. Ukrajnában a háború befejezését követően.

Menekülés és az identitás megőrzése. A kötet foglalkozik a kisebbségi csoportok, mint a például a magyarok és a romák kényszerű elvándorlásával és az identitásuk megőrzésének nehézségeivel a háború során. Számos kisebbségi közösség kényszerült elhagyni lakóhelyét, és a menekülttapasztalat új kihívásokat hozott: hogyan lehet idegen közegben megőrizni a nyelvet, a kultúrát, a vallást, és közben alkalmazkodni az

5 Elmira Muratova–Nadia Zasanska (eds.): *Minorities at War: Cultural Identity and Resilience in Ukraine*. London–New York, Routledge, 2025, 316 p.

új körülményekhez? A szerzők rámutatnak: a migráció egyszerre jelent veszélyt az asszimiláció irányába és lehetőséget a kulturális megújulásra. Például a kárpátaljai magyarok esetében a háború megváltoztatta a migrációs mintákat és a térség etnikai, szociális és demográfiai összetételét. Ez a kötet is kiemeli, hogy a háború felgyorsította a nyelvi változásokat, például az oroszról az ukrán nyelvre való áttérést. A nyelvváltás itt nem pusztán kommunikációs kérdés, hanem politikai és morális állásfoglalás is a háborús körülmények között. Emellett a vallás szerepe is megnőtt, nemcsak a kisebbségi csoportok esetében, hanem az ukrán többségi társadalom önmeghatározásában is.

A könyv olyan kérdéseket vet fel, amelyek nemcsak Ukrajnára, hanem a kisebbségek háborús tapasztalatainak globális megértésére nézve is kulcsfontosságúak. Világosan kitűnik a tanulmányokból, hogy a háború nem pusztán geopolitikai vagy katonai esemény, hanem mélyen felforgatja az emberek mindennapi életét, a kulturális gyakorlatokat, a nyelvhasználatot, és formálja az identitáskonstrukciókat. A háború a kisebbségek számára különösen összetett helyzetet teremt: egyszerre erősítheti a nemzeti összetartozás érzését és hozhat létre új kirekesztési mechanizmusokat. Az ukrainai kisebbségek esete különösen tanulságos, hiszen az ország területén számos etnikai, nyelvi és vallási közösség él együtt, amelyek mind másként reagálnak a háború kihívásaira.

Összefoglalás

Az elemzett öt könyv együttesen gazdag, sokoldalú képet fest az Oroszország által Ukrajna ellen indított háborúról és annak a társadalomra, a nyelvre, a kultúrára és az identitásra gyakorolt hatásáról. Bár mindegyik kötet a saját tudományos szempontjából közelíti meg a témát, számos közös vonás és néhány különbség is megfigyelhető közöttük, amelyek együttesen járulnak hozzá a konfliktus mélyebb megértéséhez. A közös vonások között érdemes megemlíteni az alábbiakat:

A háború mint központi téma. Mind az öt kiadvány közvetlenül vagy közvetve az ukrainai háború által kiváltott társadalmi, nyelvi és kulturális változásokat vizsgálja. A háború nem csupán háttérként és a kutatás apropójaként szolgál, hanem a kutatás fő tárgyaként jelenik meg, mégpedig egy olyan dinamikus értelmezési keretként, amely új jelenségeket hoz létre, és felgyorsítja a meglévő folyamatokat.

Interdiszciplináris megközelítés. Bár a kötetek főként a nyelvészet és a kultúratudomány területére fókuszálnak, mindegyik áthidalja a hagyományos tudományágak közötti határokat. A szerzők a politológia, a szociológia, a történelem, az irodalomtudomány, a pszichológia és a néprajz eszköztárát is felhasználják, hogy a háború összetett jelenségét minél átfogóbban mutassák be.

Empirikus alap. A kötetek tudományos megközelítése nem elméleti spekulációkon alapszik, hanem konkrét adatokra támaszkodik. A szerzők felméréseket, interjúkat, iro-

dalmi művek szövegeit, médiaelemzéseket és más empirikus forrásokat használnak fel érveik alátámasztására.

A nyelvi változás dokumentálása. Mindegyik kiadvány kiemelt figyelmet fordít a háború közvetlen nyelvi hatásaira. Elemzik a neologizmusok (új szavak), a perifrázisok (körülrírások), a frazeológiai újítások megjelenését és bizonyos szavak jelentésváltozását, bemutatva, hogy a nyelv milyen gyorsan reagál a világban bekövetkezett eseményekre.

Kollektív monográfiák. Sztepanenko monográfiáját leszámítva a kötetek gyűjteményes jellegűek, amelyek konferenciaanyagokból vagy több szerző együttműködéséből születtek. Ez a megközelítés lehetővé teszi a témák sokszínűségét és a különböző tudományos perspektívák bemutatását. Ugyanez persze kissé töredezetté teszi a téma kifejtését, hiszen a számos különböző szerző, az eltérő tudományágak módszertani és fogalmi keretei nem teszik lehetővé az egységes szemlélet alkalmazását.

A közös vonások mellett persze különbségek is felfedezhetők az egyes kötetek között:

Fókusz és terjedelem. Az *Ukrajnai etnolingvisztikai kontinuum... és a Politika és háború...* kötetek a leginkább a nyelvre koncentrálnak: míg az első egy átfogóbb szociolingvisztikai állapotképet fest, addig a második (Sztepanenko monográfiája) konkrét, politikai jellegű nyelvi jelenségeket boncolgat. A *Nyelvek és kultúrák háború idején* kötet szélesebb, elméleti és kulturális perspektívát kínál. Nemcsak a nyelvi változásokat, hanem a kulturális termelés (irodalom, zene), valamint a propaganda jelenségeit is vizsgálja. Fókusza is tágabb, hiszen a témát nem csak ukrán, hanem nemzetközi (angol, német) kontextusban is értelmezi. A *Minorities at War* című kiadvány egyedi és szűkebb fókuszú: kizárólag az ukrain etnikulturális kisebbségek háború alatti tapasztalataira, identitására és ellenálló képességére koncentrálnak, ami kiemelkedővé teszi a többi kötet közül. A *Jöhet háborúból üdv?* bír a leginkább sajátos megközelítéssel. Ez a kiadvány nemcsak a háború aktuális eseményeire, hanem egy klasszikus filozófiai kérdésre (Vergilius „Nulla salus bello” tézisére) épül. A kötet a háború és a béke témáját történelmi, irodalmi, nyelvi és pszichológiai szempontból, egyetemesebb kontextusba helyezve tárgyalja. Míg az ukrán nyelvű kötetek az azonnali eseményekre reagálnak, addig ez a kiadvány tágabb, történelmileg megalapozott reflexiót kínál a háború jelenségéről.

Ezek a kötetek együttesen többet nyújtanak, mint az egyedi tudományos elemzések. A háború megértéséhez való hozzájárulásuk a következő pontokban foglalható össze:

A valóság dokumentálása. A gyűjtemények (elsősorban a három ukrán nyelvű) a háború nyelvi és kulturális hatásait közvetlenül és valós időben dokumentálják. Megmutatják, hogyan alakul át egy társadalom nyelve és tudata a stressz, a félelem és a gyűlölet hatására, miközben a társadalom ellenáll az agresszornak és új identitást épít.

Az etnikai és kulturális sokszínűség szerepe. A *Minorities at War* kötet rávilágít arra, hogy a háború nem egységesen hat a társadalomra. Különböző etnikai csoportok eltérő kihívásokkal és megküzdési mechanizmusokkal néznek szembe. Ez árnyaltabbá teszi a háború társadalmi képét.

Filozófiai és történelmi mélység. A *Jöhet háborúból üdv?* kötet hozzájárulása a háború megértéséhez mélyebb, elméleti reflexió. A tanulmányok nemcsak az eseményekre reagálnak, hanem egy klasszikus kérdésfelvetésen keresztül arra is rávilágítanak, hogy a háború és a béke örök emberi problémák, amelyek újra és újra megjelennek a történelem során.

A háború mint kulturális és nyelvi jelenség. Összességében a kötetek a háborút nem pusztán geopolitikai vagy katonai eseményként, hanem mélyen kulturális és nyelvi jelenséggént értelmezik. Megmutatják, miként formálja át a háború az embereket, a közösségeket és a nyelveket, és hogyan válik a nyelv a túlélés, a remény és az ellenállás eszközévé. A gyűjteményes kötetek a maguk egyedi megközelítéseivel komplex és átfogó tudományos válaszgyűjteményt alkotnak a háború kihívásaira, a legapróbb nyelvi jelenségektől a legmélyebb filozófiai kérdésekig. Csak lenne már végre vége a háborúnak!

Fedinec Csilla: Ukrajna, nacionalizmus, kisebbségek. Etnopolitika és parlamenti képviselet Gorbacsov utolsó éveitől a második Trump-korszakig. Budapest, Gondolat Kiadó, 2025, 466 p.

Már a címet olvasva világossá válik, hogy a kötet tág horizonton át követi az etnopolitikai változásokat és narratívákat. A szerző jól ismert Ukrajna-politikatörténeti és kisebbség-kutatói munkássága révén – gyakori terepmunka, egyebek között a háború alatt is – megalapozott elemzést ad.

A téma aktualitásához kétség sem férhet. Az Orosz Föderáció az Ukrajna elleni teljes körű invázióját 2022 februárjában többek között az orosz nyelvű ukrán állampolgárok jogainak megsértésével indokolta. A kisebbség körüli viták okozzák 2011 – a Magyar Ukrán Kisebbségi Vegyes Bizottság munkájának felfüggesztése –, de különösen az orosz-ukrán háború 2014-es kitörése utáni, kisebbségekkel kapcsolatos ukrainai jogalkotással kapcsolatosak az Ukrajna és Magyarország közötti politikai nézetkülönbségeket, sőt, nem túlzás azt mondani, nemegyszer súlyos konfliktusokat.

A szerző a könyv első fejezeteiben a nacionalizmus mibenlétét, formáit és politikai befolyását vizsgálja Ukrajnában. Egyik legfontosabb üzenete, hogy a nacionalizmus nem kizárólag negatív jelenség, sok esetben pozitív kohéziós szerepe is lehet: például a hadseregben vagy a közösségi identitás formálásában. A szélsőséges nacionalizmus képviselői csak ritkán jutottak parlamenti támaszhoz, és többnyire negatív propagandacélokból használták fel őket. Fedinec több fogalmat – mint az Azov-ezred, eurázsianizmus, banderizmus, posztkolonializmus, szolidaritás, „jó oroszok” dilemma – bevon a vizsgálatba, hogy árnyaltabban tárja fel a politikai diskurzusokat és narratívákat. Az ország függetlenedése utáni évtizedekben a nacionalista erők nem voltak különösebben népszerűek a választók körében és csekély

befolyást gyakoroltak a politikai folyamatokra. A nacionalista pártok közül egyedül a Szabadság Pártnak sikerült bejutnia a törvényhozásba, az is főleg az akkori hatalompártnak, a Régiók Pártja háttértámogatásának volt köszönhető, mert egyrészt ezzel akarták elriasztani a választókat a nemzeti erőktől, másrészt Viktor Janukovics akkori ukrán elnök ezzel akarta bebiztosítani győzelmét a következő elnökválasztáson.

Az olyan szervezetek, mint a Jobb Szektor vagy az Azov és társaik nem politikai karriert futottak be, hanem katonait, ezzel pedig Ukrajna védekező képességeinek megerősítésében játszottak fontos szerepet, először mint az „oligarchacsoportok” által finanszírozott informális alakulatok, majd fokozatosan beolvadtak a hadseregbe és a nemzeti gárdába. Minderre azért volt szükség, mert Oroszország még 2014-ben megtámadta Ukrajnát, alig leplezve foglalta el, majd nyilvánította sajátjának a Krímet, amit a nemzetközi jog nem ismer el, és leplezetten ugyan, de a világ számára teljes egyértelműséggel fegyverrel és katonai erővel szította a donbászi fegyveres konfliktus kialakulását, majd fenntartását. Erre következett 2022 elején a nyílt invázió egy szuverén ország, Ukrajna ellen. Azok finanszírozták, akik a saját országukon belüli befolyásuk erősítésének eszközt látták bennük.

Ennek fényében a szerző arra a következtetésre jut, hogy Ukrajnában nem a „nacionalizmus”, hanem a „patriotizmus” volt uralkodó ideológia, a 2014 utáni kisebbségi jogokat megvonó jogi aktusok pedig azzal az orosz ideológiával próbáltak szembeszegülni, amely megpróbálja tagadni az ukrán nemzet létezését is, hiába a jelentős eltérés az orosz nyelvtől, a mentalitástól és a társadalom értékrendjétől is. Ez politikai hibákhoz is vezetett egy rendkívül kiélezett geopolitikai helyzetben, ugyanakkor a magyar kisebbség is leginkább a magyarországi politikán keresztül, s kevésbé mint az ország kisebbségi csoportja vett részt

ezeknek a folyamatoknak a vitájában. Különösen kiélezetté vált a helyzet 2022 után, ami e kisebbségi csoportot sokféle tekintetben nehéz helyzetbe hozta: egyrészt az állampolgársági ország iránti lojalitás és az anyaállam erőteljes Ukrajna-ellenes álláspontja közé szorulva, amelynek folyamata szintén kibontásra kerül a könyvben.

A széles körű politikai kontextus nélkül nem lehetne valóban megérteni a kisebbségpolitika alakulását, ez a felismerés a kötet egyik legfőbb erőssége. A fókusz a kisebbséget érintő kérdések közül a parlamenti munkára: a kisebbségi képviseletre és a kisebbségi jogalkotásra fókuszál. A „kisebbségek” nemcsak a magyarokat fedik le, hanem minden nemzeti és etnikai kisebbséget, s ez páratlan összehasonlításra ad lehetőséget. Fedinec Csilla hangsúlyozza, hogy Ukrajnában a kisebbségi csoportok – például a kárpátaljai magyar közösség – nem marginális politikai szereplők, hanem aktív tényezők a politikai arénában. A könyv részletesen vizsgálja, miként alakult parlamenti képviseletük a különböző időszakokban, milyen szerepet játszott a nyelvpolitika, és hogyan befolyásolta mindez a társadalmi interakciókat. A mű azt is vizsgálja, mennyire volt Ukrajna szuverén a nagyhatalmak – például Oroszország, a Nyugat, az EU – geopolitikai nyomása alatt, és milyen módon reagáltak erre a kisebbségi politikák.

Ahogy a szerző megjegyzi, a választási rendszer és a pártrendszer kialakulása Ukrajnában valóban kaotikus folyamat volt. A választási jogszabályok instabilitását jelezte az is, hogy az elfogadott (mind a parlamenti képviselők, mind az államfő, mind az önkormányzatok megválasztására vonatkozó) törvények egyes rendelkezései nem feleltek meg az alkotmányos követelményeknek, Ukrajna Alkotmánybírósága többször is kimondta, hogy a választási törvények egyes rendelkezései alkotmányellenesek, ami a vonatkozó rendelkezések érvénytelenítését eredményezte, amit az uralkodó ukrán politikai csoportok sokszor ki is használtak a hatalmuk megszilárdítására.

A szerző részletesen elemzi az 1990-ben kezdődő parlamenti választási folyamatokat. Következtetést vont le Ukrajna jelentős politikai polarizációjáról az ország „nyugati” és „keleti” része közt a választási versenyek során. A tényleges törésvonal nem annyira Ukrajna etnikai vagy nyelvi hovatartozásában jelent meg, hanem sokkal inkább az ország jövőbeli geopolitikai irányvonal-választásában rejlik. Mivel Nyugat-Ukrajna politikailag aktívabb volt, a legtöbb esetben rá tudta kényszeríteni akaratát Kelet-Ukrajnára az EU- és a NATO-integráció elmélyítésére vonatkozóan, ellentétben Kelet-Ukrajnával, amely az Orosz Föderációval való politikai és gazdasági együttműködés erősítését szorgalmazta.

Ami a nemzeti kisebbségek parlamenti képviseletét illeti, Ukrajnában a nemzetiségi parlamenti képviselet alanyi jogon sosem volt biztosítva, ennek ellenére minden ciklusban voltak nemzetiségi parlamenti képviselők. A kisebbségek parlamenti képviseletével a választási törvények nem foglalkoztak, törvényben lefektetve az 1998. és a 2012. évi vonatkozó jogszabályokban van, hogy az egyéni körzetek kialakításánál figyelembe vehető a tömbben élő nemzetiségek területi elhelyezkedése is, de ez így is inkább hol sikeres, hol sikertelen politikai alkuk kérdése volt.

A könyv részletesen elemzi a nemzeti kisebbség oktatási és nyelvi jogait biztosító jogszabályokat Ukrajnában az 1980-as évek végétől napjainkig. Megjegyzendő, hogy ma már az ukrán független szakértők többsége is hibának minősíti a magyar kormány részéről is negatív reakciót kiváltó és az ukrán–magyar kapcsolatokat máig jelentősen hátráltató 2017-es oktatási törvény, valamint a 2019-es államnyelvi törvény eredeti szövegéből következő jogállapotot.

A fent említett törvények valójában az ukrán államnyelv megerősítésére irányultak az orosz helyett, amely a szovjet „hagyományok” alapján sokáig domináns maradt Ukrajnában a nyilvános térben. De elsiertett elfogadásuk károsan érintette a nemzeti kisebbségek jogait, amire a Velencei Bizottság ajánlásai is fel-

hívták a figyelmet. A 2023 decemberében, a történelmi EU-csúcs előtt, amikor az EU 26 országa támogatta az Ukrajnával való tárgyalások megkezdéséről szóló politikai döntést, Ukrajnának sikerült e jogszabályok alapvető hiányosságát kiküszöbölni azzal, hogy – ugyancsak a Velencei Bizottság ajánlására – azon nemzeti kisebbségek (közösségek) esetében, amelyek az Európai Unió valamely hivatalos nyelvét beszélik, megszüntette a joghatárnyokat, s visszavonta az anyanyelven való tanulás korlátozását is. Magyarország azonban ezt nem veszi tudomásul, valós és a valóságot nélkülöző indokokra egyaránt hivatkozva akadályozza Ukrajna EU-s közeledését, amit az a maga részéről a biztonsági garanciák elengedhetetlen részének tart, és 2014 óta tartó háborús küzdelmei legfőbb céljának: az európai családdal való egyesülést az eurázsiai ideológia autokrata világával szemben.

Fedinec Csilla kötete jelentős tudományos és problémaorientált munka Ukrajna etnopolitikai megértéséhez. A nacionalizmus és kisebbségpolitika sokszínűségét – amely gyakran leegyszerűsítő narratívák árnyékában vész el –, világos, alapkutatással alátámasztott és emberi példákkal is illusztrált formában mutatja be. A könyv szakértőknek és a téma iránt érdeklődőknek egyaránt gazdag forrás, miközben nyelvezete és szerkezete lehetővé teszi, hogy a témára nyitott, szélesebb olvasókörzség számára is értelmezhető legyen.

Bertalan Olekszandr

Molnár-Kovács Zsófia: A dualizmus kori magyar középiskolai történelemtankönyvek Európa-képe. Pécs, Magyar Tudományos Akadémia Pécsi Területi Bizottsága, 2025, 415 p.

Molnár-Kovács Zsófia legújabb monográfiáját tartom a kezemben, amely az MTA PAB Neveléstörténeti Munkabizottsága kutatói műhelyének sorozatában jelent meg, s a szerző évtizedes kutatómunkájának eredményeit foglalja össze. A mű a dualizmus kori magyar

középiskolai egyetemes történelemtankönyvek Európa-képét vizsgálja, interdiszciplináris módszerekkel, széles körű forrásbázisra támaszkodva. A szerző doktori értekezésének továbbfejlesztett, bővített változatát adja közre, amely hiánypótló vállalkozás a hazai tankönyvkutatásban.

A kötet szerkezete átgondoltan, logikus rendben vezeti végig az olvasót a kutatás teljes ívéen, a téma kijelölésétől és elméleti megalapozásától kezdve a módszertani apparátus bemutatásán és az elemzésen át egészen az eredmények szintéziséig. A fejezetek egymásra épülnek, világosan követhető gondolati ívet alkotva, amely a monográfia tudományos hitelességét és áttekinthetőségét is erősíti.

A szerző az *Előszóban* a személyes és a tudományos indíttatásairól számol be. Kutatói érdeklődése a pécsi bölcsészkaron, Fischerné Dárdai Ágnes professzor asszony kurzusain bontakozott ki, majd fokozatosan alakult ki az a történeti–neveléstudományi nézőpont, amely meghatározza a kötet szemléletét. Molnár-Kovács hangsúlyozza, hogy a dualizmus kori tankönyvek vizsgálata nem csupán történeti forrásfeltárás, hanem identitástörténeti jelentőségű vállalkozás is: a tankönyvek a korszak oktatáspolitikájának és kulturális önértelmezésének tükröi.

A *Bevezetésben* (I. fejezet) nem csupán a kutatási téma megjelölésére és indoklására szorítkozik a szerző, hanem alaposan feltérképezi a kutatás értelmezési keretét is. Molnár-Kovács itt rögzíti azokat a dimenziókat, amelyek mentén a későbbi elemzése felépül: az időbeli (a dualizmus kora mint történeti keret), a térbeli-intézményi (a történelmi Magyarország középiskolái), a műfaji (a történelemtankönyv mint forrástípus), valamint a tematikus (az Európa-kép vizsgálata) szempontokat. Ezt egészíti ki a kortörténeti, iskolatörténeti és tankönyvtörténeti kontextus áttekintése, amely biztosítja a vizsgálat tágabb történeti beágyazottságát. A *Bevezetés* másik fontos eleme, hogy pontosan meghatározza a vizsgálati forráskorpuszt és azokat az elméleti-módszertani előfeltevéseket, amelyek a kuta-

tás alapjául szolgálnak. A bevezető oldalak arra is rávilágítanak, hogy a tankönyvi Európa-kép vizsgálata hozzájárulhat a mai európai identitásdiskurzusok történeti kontextusának megértéséhez.

A második fejezet, a *Kutatásmódszertani apparátus* című rész módszertani szempontból az egyik legnagyobb értéket képviseli a kötetben. A szerző itt részletesen bemutatja a kutatás céljait, a központi és kiegészítő kutatói kérdéseket, valamint a vizsgálat során alkalmazott módszereket. Négy fő módszertani pillérre épít: a szakirodalom-elemzésre, a forrás- és dokumentumelemzésre, a tartalomelemzésre, valamint a tankönyvhasználat-vizsgálatra. A fejezet egyaránt kitér a fogalmak tisztázására (például a forrás- és dokumentumelemzés elhatárolására), a tartalomelemzés konkrét lépéseinek részletezésére (főkategóriák és hívószavak kialakítása, kvantitatív és kvalitatív szempontok kombinálása), valamint a tankönyvhasználat-vizsgálat céljaira és mintájára. A fejezet erőssége, hogy a szerző integrálja a pedagógiai és történettudományi módszertanokat, és pontosan dokumentálja a kutatási folyamat minden fázisát. Ebben a fejezetben fogalmazódik meg a monográfia központi kutatási kérdése: „Hogyan ábrázolták Európát, az európaiságot a tankönyvek, tehát milyen Európa-kép bontakozik ki az elemzés alá vont dualizmus kori magyar középiskolai egyetemes történelemtankönyvekben?” (24. p.) Ehhez kapcsolódva a szerző vizsgálja: az Európa-központúság arányait a tankönyvi szöveg és illusztráció viszonylatában; az „európaiság”, illetve az „Európa” fogalom explicit vagy implicit meghatározását; valamint a tankönyvi Európa-kép változásait az 1885–1918 közötti időszakban.

A harmadik fejezet a középiskolai tankönyvkiadás és tankönyvtörténet elméleti kereteit tárja fel, s ezzel megteremtí az empirikus elemzés történeti alapját. Részletesen bemutatja a dualizmus kori középiskolák intézménytípusait, oktatási struktúrájukat és jogszabályi hátterüket, valamint az állami tankönyvkiadás kereteit és szabályozását. Külön alfejezet foglalkozik a tankönyvszerzők életraj-

zi párhuzamaival, ami segít megérteni a kor szak tankönyvíróinak társadalmi és szakmai beágyazottságát. A fejezet kitér a tantervi szabályozás részleteire is, különösen az egyetemes történelem tanításának értelmezésére, ezáltal világossá téve, milyen keretek között születtek és működtek a vizsgált tankönyvek.

A negyedik fejezet a kötet központi empirikus része: *Az Európa-kép vizsgálata – tankönyvelemzés*. Itt a szerző a korábban meghatározott módszertani lépések mentén elemzi a kiválasztott tankönyvi korpuszt. Először a tankönyvi illusztrációk elemzését mutatja be, feltárva azok mennyiségi és minőségi jellemzőit, az ábrázolások főbb típusait, valamint funkcionális szerepüket a tankönyvi szöveghez viszonyítva. Ezt követi a tartalomelemzés bemutatása, amely az „Európa” főkategória mentén strukturált hívószavak és alkategóriák segítségével rajzolja ki a dualizmus kori tankönyvek Európa-képét. Külön alfejezet foglalkozik a dél-dunántúli középiskolák tankönyvhasználatának vizsgálatával, regionális szempontból is kontextualizálva az eredményeket. A szerző itt nem pusztán adatokat közöl, hanem értelmező összefüggéseket tár fel: bemutatja, hogy a tankönyvi szövegek milyen Európa-fogalmat közvetítettek, milyen történeti narratívát emeltek előtérbe, és hogyan változtak ezek a hangsúlyok az időszak során.

Az ötödik fejezet, a *Konklúzió* a kutatás eredményeinek átfogó szintézisét adja. Összegezi a vizsgálat főbb megállapításait, értékeli a módszertani tapasztalatokat és kijelöli a további kutatások lehetséges irányait. A szerző hangsúlyozza, hogy az Európa-kép vizsgálata nemcsak tankönyvtörténeti, hanem identitás-történeti kérdés is, amely a jelenkori európai diskurzusok megértéséhez is hozzájárulhat. Itt kapunk választ a központi kutatói kérdésre is, melyből megtudhatjuk, hogy a vizsgált tankönyvekre egyértelműen az Európa-centrikus tartalom jellemző, s hogy az Európa/európaiság fogalma definiálatlan; nem jelenik meg deklarált Európa-fogalom, míg a tartalomelemzés révén ugyanakkor a látens „tankönyvi európaiság” meghatározható.

A kötetet két nagy függelékrész zárja. A hatodik fejezet az *Elsődleges források és szakirodalom* részletes jegyzéke, amely jól mutatja a munka forrásgazdagságát és tudományos megalapozottságát. A hetedik fejezetben a kutatás során létrehozott *Munkatáblázatok* találhatóak. Ezek nem csupán a kutatás dokumentációját jelentik, hanem mintául is szolgálhatnak a hasonló jellegű elemzésekhez.

Bár a rendszerváltás óta a tankönyvkutatás egyre nagyobb figyelmet kap, a 19. század végi és 20. század eleji tankönyvek eddig többnyire csak mellékszereplőkként jelentek meg a tudományos diskurzusban. A dualizmus kori magyar középiskolai történelemtankönyvek Európa-képének átfogó, módszeres vizsgálata pedig mindeddig hiányzott a hazai szakirodalomból. Molnár-Kovács Zsófia munkája ezt a hiányt pótolja azzal, hogy történeti, pedagógiai és művelődéstörténeti szempontokat ötvözve tárja fel, miként jelent meg Európa és az „európaiság” fogalma a korszak középiskolai oktatásában, és milyen szerepet játszott a történelmi tudat formálásában.

A kötet alapvető szakirodalmi forrás mindazok számára, akik a magyar oktatástörténet, tankönyvkutatás, identitásképzés vagy az „Európa-kép” történeti alakulása iránt érdeklődnek. A mű módszertani apparátusának részletessége példaértékű lehet más történeti-tartalomelemzések számára is. Molnár-Kovács könyve nem csupán múltfeltáró munka, hanem hozzájárul a jelen európai identitásdiskurzusainak történeti megértéséhez is.

Szabó L. Dávid

Polgár Anikó–Keserű József–Lőrincz Gábor–H. Nagy Péter (szerk.): *Didicisse fideliter artes. Köszöntő kötet Szabó András tiszteletére. Komárom, Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, 2024, 278 p.*

„Híven elsajátítani a tudományt” (8. p.) – olvashatjuk a *Didicisse fideliter artes* című kötet előszavában a kötet cím magyarázatát.

Az címadó idézet Szenci Molnár Albert *Discursus de summo bono* című művéből származik, és a választás tudatosan esett erre a műre s az idézetre, a kötet apropója ugyanis Szenci Molnár életművének avatott kutatója, Szabó András kerek, hetvenedik születésnapjára köszöntése volt 2024-ben. Ebből kifolyólag a cím nemcsak frappánsan illeszkedik a köszöntés szándékához, hanem utal a professzor úr Szenci Molnárhoz való kötődésére is.

A kötetben 18 szerző tanulmányát olvashatjuk, iskolatörténettől kezdve a popkultúrán át egészen a nyelvészetig számos témáról. A tanulmányok öt fő fejezetben oszlanak el, egy-egy témakör alá csoportosítva, melyek most a teljesség igénye nélkül kerülnek bemutatásra.

Az első rész címe *Reformáció, iskolatörténet, pedagógia*, s ez jól lefedi a tárgykörét, hiszen az ide tartozó három tanulmány a fejezet egy-egy témájával foglalkozik. Az első dolgozat Lévai Attila munkája, *A csendes ellenreformáció megnyilvánulásai a történelmi komáromi egyházmegyében* címet viseli: a felekezeti kérdéseket és a felekezetek közti konfliktusok kérdéskörét firtatja. Már a kortörténeti bemutatóból is kiérződik a protestánsokkal szembeni (nem túl) csendes elnyomás, ám az ezt követő részben olyan konkrét megnyilvánulásokkal találkozhatunk, melyek bizonyítják a református egyház helyzetének ellehetetlenítését. Református lelkesek és prédikátorok elűzésére és megveretésére, templomok bezáratására vagy akár lerombolására, községek katonai megrohanására és még sok hasonló sérelmezésre találunk példát.

Ezt követi Simon Szabolcs *Adalékok az Eperjesi Evangélikus Kollégium hagyományához* című tanulmánya, melynek kiindulópontja Zeman László *Gymnasiológia* című tanulmánykötete. Zeman életpályájának rövid ismertetése után az említett kötetről olvasva betekintés kapunk az Eperjesi Evangélikus Kollégium akkori (20. századi) életébe, nemkülönben párhuzamba kerül a zemani életmű és érdeklődési kör.

Ezt a fejezetet Strédl Terézia *A kulcskompetenciák vizsgálata az egyetemistáknál* című

tanulmánya zárja. Az elméleti alapok bemutatása után egy empátiavizsgálat eredményeibe nyerünk betekintést. A Selye János Egyetem Tanárképző Karának hallgatóit kétszer vetették alá a vizsgálatnak: a felvételük után, majd a végzős évükben. Hipotézisük, mely szerint a végzős hallgatók empátiaszintje magasabb lesz – ezzel együtt az a feltevés is, hogy az egyetem hozzájárul ehhez a szintnövekedéshez – beigazolódott.

A következő fő fejezetet (*Antikvitás, műfordítás-történet, hatástörténet*) Polgár Anikó dolgozata nyitja *A variánsok szerepe Devecseri Gábor fordításszemléletében és fordítói gyakorlatában*, melyben Devecseri Homérosz-fordításain keresztül kapunk rálátást a fordításvariánsok működési mechanizmusára, és olvashatunk a variánsok felértékelődésének okairól is az újabb filológiában. Devecseri szövegvariánsai a folytonos javításoknak, átírásoknak köszönhetőek, melyekkel nemcsak a két homéroszi eposzt kötötte össze, hanem a megannyi homéroszi himnusz is. A különböző változatok közel 150 000 verssort eredményeztek. Az elméleti megállapítások mellett konkrét példákat olvashatunk a fordításvariánsokból, melyek bizonyítják e szövegek lezáratlanságát. A tanulság: a tökéletes fordítás helyett célszerűbb a variánsok dinamikájára összpontosítani.

Ugyanitt Gaál Némety Alexandra az *Adj már csendességet* című Balassi-vers angol fordítási kérdéseit és megoldásait vizsgálja George Szirtes átültetése mentén; a tanulmány címe: *Renezánsz kincsek modern köntösben*.

Harmadikként ehhez a blokkhoz tartozik Csehy Zoltán *Anakreón pulzusa* című tanulmánya is, melyben szerzője az anakreóni hagyomány megjelenését vizsgálja két kortárs költő, Géher István és Kovács András Ferenc műveiben. Anakreón költészetének nyomai markánsan megtalálhatóak a modern és posztmodern költészetben, ám a költők eltérő módokon és különböző indíttatásból nyúlnak a formához, így a végeredmények is teljes eltérőek lesznek. A tanulmány bizonyítja, hogy „Anakreón pulzusa” még mindig lüktet költészetünkben.

A gyűjtemény harmadik része: a *Populáris kultúra, sci-fi, weird irodalom*. Ide tartozik Benyovszky Krisztián dolgozata (*Jelmezpróba a Baker Streeten. Etnikai sztereotípiák vizsgálata Arthur Conan Doyle Botrány Csehországban című novellájában és Petr Kopl képregény-adaptációjában*), mely elemzés az etnikum ábrázolásának verbális és vizuális jelölészetevőire mutat rá.

H. Nagy Péter a *Közelképek a technológiai végtelenben (A harmadik Star Wars-trilógia vizuális retorikája)* című dolgozatában a legújabb filmtrilógia látványtechnikai elemzését ismerteti az olvasókkal. A rövid bevezetésből megismerhetjük a filmsorozat hatalmas sikerének lehetséges titkait, melyek az új trilógiában egy újabb sikerfaktorrá bővültek: az érzékelés megújulásával. A tanulmányban az adott látványtechnikai mozzanatok – ha már úgy is a vizualitás áll a fókuszban – képek is kísérik, melyek segítik a jelenségek bemutatását.

Ugyanitt Keserű József az *elképzelhető és a lehetséges* címmel Markovics Botond sci-fijeit taglalja. A bevezetés rövid ismertetést nyújt a science fictionról, majd a magyar sci-fik aktuális helyzetéről is, a sort néhány adat zárja Markovics Botond életművéről. Ezt követően a Markovics-regények témakörei szerint négy fogalomkörre kerül a hangsúly. A szerző elsőként a transzhumanizmus kérdését taglalja a vonatkozó regények mentén, a fogalomról konklúziójaként talán a következőt vonhatjuk le: „amíg azon gondolkodunk, mik vagyunk, addig mindenképp emberek.” (136. p.) Az időutazásról szóló körben a szerző Markovics két összefüggő regényét elemzi: ezek ugyanis sajátosan kezelik az időutazáshoz köthető paradoxonokat – és Keserű egy lábjegyzetben még humorosan ki is emeli az egyik ilyen (137. p.). A *Xenológia* című szakaszban az emberek és idegenek közti sajátos interakciókkal ismerkedhetünk meg, a tanulmány zárata pedig az „emberiség végső ellenségét”, a halált kijátszani próbáló – és bizonyos tekintetben sikeresen kijátszó – emberekről, illetve jogi korlátozásukról szól. A szerző az összegzésben reményét fejezi ki, hogy a közeljövőben az

ilyen és ehhez hasonló sci-fi-művek az irodalomoktatásban is helyet kapnak majd.

Baka Vida Barbara *A pokol helyreállítása* című dolgozata a weird fiction magyar képviselőjének, Veres Attilának egy novelláskötetét elemzi. A bevezetésben bepillantást nyerünk a magyar weird fiction helyzetébe, majd az ehhez kapcsolódó terminusok is tisztázásra kerülnek. Eszerint a weird fiction definiálása egyáltalán nem egyszerű feladat, hiszen nem lehet olyan mértékben körülhatárolni, mint a legtöbb zsánert. A legegyszerűbb abból kiindulni, hogy a weird szó magyarul furcsát jelent, s az ilyen művekben számtalan furcsasággal találkozhatunk. Ez az irányzat egyébként egyik fő népszerűsítőjéhez, Lovecraft nevéhez kötődik. A new weird fiction kifejezés definiálásában a tanulmány szerzője több éves kutatómunkájára támaszkodik. Megtudjuk, a Veres Attila-novellák nem függetlenek egymástól, ám közös referenciapontok híján ez a kapcsolat nem mindig magától értetődő: *A valóság helyreállítása* c. Veres-kötet keretes szerkezetét két „antinovella” adja, melyek egyike sem tekinthető hagyományosnak, az első ugyanis figyelmeztetés, a másik pedig interjú a szerzővel.

A következő blokkot – *Gyermekirodalom, ifjúsági irodalom, gender* – Baka L. Patrik dolgozata (*A baziliszkusz és a paradicsommadár titkai*) nyitja, amely Ruff Orsolya *Volt egy ház* című gyerekmeseregényét elemzi. A regényben a karaktereken túl a cselekmény közege – maga a ház – is kiemelten fontos szerepet játszik a történetben, ennek állapota ugyanis párhuzamban áll a szereplők állapotával, annak változásával: a romos házban megtört, traumák által emésztett emberek lépnek a feldolgozás fázisába, ezzel együtt megkezdődik az épület felújítása is. Továbbá ez az a hely, amely összeköti a jelent a múlttal (vagy múltakkal). Az egyes jelenetek valójában teljesen reálisak, de a gyereknézőpont miatt gyakran vegyülnek szurreális elemekkel. A tanulmány az egyes észrevételek bemutatásával konkrét idézeteket is hoz a regényből, így az olvasó is betekintést nyerhet a változatos jelenségekbe.

A sort Petres Csizmadia Gabriella folytatja a *Multilingvális és hibrid nyelvű kortárs gyerek-könyvek vizsgálata* című dolgozatával. A szerző olyan kortárs gyerekirodalmi műveket vizsgál, melyekben fontos szerepet játszik a nyelvválasztás, a nyelvek váltogatása, keverése. A szerző összegezi a kortárs irodalmi szövegek és a transzkulturális jelenségek egyre erősödő kapcsolatát, majd ennek a kapcsolatnak a nyelvválasztás kérdéseivel foglalkozó ágát mutatja be. Mindegyik jelenséghez hoz szerkezetük mellett a célcsoportjukban is különböző gyerekirodalmi példát.

Kurucz Anikó tanulmánya (*„Hegedűk sírnak a bőrzeke alatt”. Gondolatok a Szevasz című antológiáról*) a Péczely Dóra által szerkesztett 2021-es, kortárs magyar szerzők novelláskötetét vizsgálja az ifjúsági irodalom, didaxis, kortárs novella, esztétikai akkulturáció kulcsszavak mentén.

Ugyanebben a részben kapott helyet Szabó L. Dávid *Szabó Magda Abigél című regénye és a női irodalmi hagyomány* című dolgozata. Bevezetésében a női nézőpont, a női irodalom és a női műfajok kérdéskörével foglalkozik a szerző, aztán áttér a lányregény kérdéseire és bemutatja, hogy a zsáner definiálása korántsem problémamentes. Az *Abigél*-ről Szabó L. megállapítja, hogy a mű nem tekinthető tisztán lányregénynek, mivel több regénypoétikai hagyomány elemei ötvöződnek benne.

E negyedik fő fejezetet Katona Nikolas dolgozata (*Szívárványtörédek az angol és az amerikai irodalomból*) zárja, ennek központi témája a queer fogalma és annak kialakulása, amihez a szerző két regény és egy novelláskötet részletes elemzését nyújtja.

A kötet utolsó összeállítás a *Nyelvészet, stilisztika, helyesírás* címmel három tanulmányt hoz, melyek közül az elsőt emelném ki. A *Módszertani megfontolások az iskolai és óvodai nyelvi tájkép kutatásához* szerzőhármasa, Istók Béla, Lőrincz Gábor és Török Tamás apropóként frappáns módon éppen az ünnepelt, Szabó András egy nyelvitájkép-elem lehetséges értelmezéseiről szóló facebook-

bejegyzését választotta („eladó nőt keresünk”). Hiánypótló dolgozat, hiszen ez a terület viszonylag alulreprezentált, annak ellenére, hogy a nyelvi tájkép Magyarország határain túl a nyelvészet egyik legnépszerűbb kutatási területe lett. A témafelvezetést követően bebizonyosodik, hogy valóban nem régi tudományterületről beszélünk. A szerzők tehát tisztázzák a szakterminológiát és bemutatják a nyelvi tájkép színteződését az iskolai közegben, végül a lehetséges vizsgálati módszerekkel és technikákkal ismerkedhet meg az olvasó.

Lőrincz Julianna dolgozata (*Petőfi Sándor lant és kard motívumai ismétléses alakzatokban*) a Petőfi költői és prózai szövegeiben ismétlődő motívumokat vizsgálja, előbb a konvencionálisakat, majd a címbe foglalt kettőt.

A kötetzáró közleményben (*A Körmendikódex helyesírásáról*) Vörös Ottó közepmagyar korban keletkezett Körmendikódex néhány helyesírási vonatkozását ismerteti.

A kötetben olvasható tanulmányok mindegyike érdekes, értékes, informatív, kifejezetten alkalmas tehát arra, hogy további vizsgálatok, kutatások kiindulópontja legyen. Szabó András életműve előtt méltóképpen tisztelegtek a Selye János Egyetem oktatói és doktoranduszai, s hozzájuk csatlakoztak néhányan a szlovákiai magyar tudományosság jeles személyei közül, a pozsonyi, nyitrai és az eperjesi egyetem jelenlegi oktatói is.

Jezsó Emil

Galeotto Marzio: De doctrina promiscua. Critical edition with Introduction and Notes by Enikő Békés. Firenze, SISMEL, Edizioni del Galluzzo, 2024, 322 p. /Micrologus Library, 119./

Galeotto Marzio szélesebb körben elsősorban a *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis Matthiae regis* (Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv, ford. Kardos Tibor, 1977) című Mátyás-dicsőítő anekdotafüzéről ismert, noha számos

tudományos művet is írt, és latin költészetének is vannak viszonylag jelentékeny megnyilvánulásai. Galeotto Marzio tudományos tevékenységének megítélése kezdettől meglehetősen ellentmondásos volt. Ma a padovai Pietro d’Abanóhoz köthető averroista, arisztotelianus hagyomány ápolójaként és folytatójaként tartjuk számon. A tudományos narratívák kultúrtörténeti megítéléseinek modern változásai nagyban elősegítették az esztétörténeti beágyazás sikerét, de az sem mellékes, hogy az asztrológiai, illetve az asztrológiához köthető orvostörténeti kutatások kiszabadultak abból az egyirányú tudományos narratívából, melyet a folytonosan progresszív, uralkodó tudományos paradigmához való gyakorlatias viszony határozott meg. Ahhoz, hogy az asztrológia vagy fiziognómia komoly, kultúrtörténeti helyének és szerepének árnyaltabb aspektusait is lássuk, hogy ezeket a megismerési és gondolkodási formákat egyáltalán azonosítani tudjuk más terepeken is, például a történetírásban, a képzőművészeti ábrázolásokon, de akár a költői képekben és metaforarendszerekben is, nagy szerepet játszott az a kulturális gyakorlatokra fókuszáló fordulat, melynek kimagasló eredménye Békés Enikő *Asztrológia, orvoslás és fiziognómia Galeotto Marzio műveiben* című monográfiája (Budapest, Balassi, 2014).

Békés Enikő szövegkiadása, Galeotto *De doctrina promiscua* (magyar fordítása körülbelül Vegyes tudományokról vagy Tudományos egyveleg lehetne) művének kritikai szövege nemzetközi jelentőségű esemény, hiszen ez a mű első, a szöveg hagyományt a legalaposabban feltérképező, emendált, teljes, alapvető jelentőségű kiadása. Az asztrálorvoslási értekezésnek két kézírata van: az egyik a firenzei kézirat, a másik (mely a firenzei alapján készült) a vatikáni. Fontos forrás még L. Torrentinus 1548-as kiadása, mely a Medici-könyvtárban található kézirat korrekcióján alapszik. A szövegkiadástörténetben fontos szerepet játszik Mario Frezza is, aki viszont nem ismerte a vatikáni kéziratot, és a műből csak részleteket publikált. Békés Enikő kitűnő latin szövege nyilvánvaló alapja lesz mind a

további tudományos kutatásnak, mind a potenciális fordításoknak. A magyar változatot nyilvánvalóan maga a szövegkiadó tudná a legjobban elkészíteni.

Galeotto Marzio az asztrológiai orvoslás híve volt, munkáját 1490 körül írta meg és Lorenzo Medicinek ajánlotta. Janus Pannoniust Ferrarában ismerte meg, s így jutott el Magyarországra is, ahol elnyerte Vitéz János, illetve a király szimpátiáját és támogatását. A sikertelen Mátyás-ellenes összeesküvés az ő későbbi magyarországi érvényesülését is megakadályozta. Vitéz Jánossal együtt dolgoztak Manilius *Astronomica* című, csillagászzal és csillagjóslással foglalkozó latin eposzának kiadásán, amit a jeles didaktikus eposz vatikáni kéziratán található megjegyzés tanúsít. A társemendátor Vitéznek ajánlotta *De homine* (Az emberről) című értekezését is, mely főként az orvoslás kérdéseivel foglalkozik. Galeotto Marzio *De incognitis vulgo* (A közönségesen ismeretlen dolgokról) című műve szerzőjét eretnekgyanúba keverte, ami alapvetően gátolta meg Galeotto Marzio későbbi tudományos érvényesülését.

Galeotto Marzio orvostudományi (helyesebb szó lenne talán az orvoslási) ismereteit Padovában szerezte, ami egyben egy tudományos paradigma adaptálását is jelentette. Műve a leginkább Pietro d'Abano *Conciliator differentiarum philosophorum et praecipue medicorum* és *Lucidator* című műveivel mutat rokonságot, akárcsak Michele Savonarola hasonló jellegű műveiben is továbbgondolódik ez a hagyomány. Békés Enikő monográfiája és az előző is remekül igazítja el olvasóját ebben a tudománytörténeti kontinuumban, és éles szemmel veszi észre és tárja fel mind a hasonlóságokat, mind az egyedi vonásokat. Galeotto Marzio írástechnikája nem mindennapi: különös kuriózumok vegyülnek tudományos vagy annak vélt megállapításokkal, élénk szakmai viták kellős közepére csöppenünk, bizarr érvelések kavalkádja ejt bennünket zavarba, és a szövegszerkezetet uraló mellérendelés a legkevésbé sem sejteti, hogy maga a traktátus

lényegében hová is tart. A mellékproblémák fűrtjei rátelepszene a fő témára, mely csak nagyon tágra határozható meg. E meghatározás alighanem annyi lehetne, hogy az asztrológia és az asztronómia, az égi testek mozgása, illetve a testnedvek, valamint a fémek speciális együttállásaikkal, interakcióikkal alapvetően befolyásolják a gyógyulást, a gyógyítást, magát a teljes orvoslási folyamatot.

Itt jegyzem meg, hogy Antonio Bonfini *Beszélgetés a szüzességről és a házaselet tisztaságáról* című dialógusában Galeotto Marziót hedonista élvhajhászként, a gyönyörök nagymestereként és az antik irodalom szabadabb szövegeinek specialistájaként mutatja be, aki sem a szüzességet, sem a házaselet tisztaságát nem tartotta különösebb erénynek, nemhogy hierarchiát állítson fel köztük, ahogy azt Beatrix királyné várja. A szexualitás modern problémáival a *De doctrina promiscua* is foglalkozik. A 19. fejezetben (melyet például a régi nyomtatott kiadások rendre mellőztek) olyan merész kérdésekkel is foglalkozik, mint például a túl gyakori, mértéktelen közösülés káros hatásai. Külön tárgyalja viszont a férfiak közötti közösülést, melyet az objektív szakmai vizsgálat ürügyén valamelest elszigetelve a kultúrtörténeti, teológiai terhektől és megbélyegzésektől (Szodoma és Gomorra, zsidó és mohamedán hagyomány), pusztán orvosi alapon, kevésbé károsnak ítélt. Gazdag érvrendszere Platón nézeteitől a hadseregben megnyilvánuló homoszexualitás védelméig terjed, noha ez az érvrendszer is kultúrtörténetileg kötött marad és a téma számos variációjában végül is feloldódik.

A tudományos és áltudományos témák tárháza szinte kifogyhatatlan: fejtegetést olvashatunk például a pun nyelv kiválóságáról, a bűrök hatásáról, Szókratész öngyilkosságáról, a (pl. Cerberus nyálával fertőző) mérgekről, a nedvek, a bolygók és a fémek viszonyáról, arról, hogy a tevépárdutot miért nevezték el zsiráfnak, hogy mit jelent a boldogság a bölcselők és a közönséges halandók számára, hogy mi az igazság a holdfázisokról, a Nap méretéről. Szóba kerül egy Claudianus-epig-

ramma értelmezése, a kártyajáték, a csillagképek szerepe a sorsalakításban, Cippus és Actaeon szarvainak mitológiai története vagy Phaeton bukásának következményei. Galeotto Marzio szövege kifogyhatatlan tárháza a kuriózumoknak, az összegyűjtött polémiáknak és fogas kérdéseknek. E tekintetben kissé hasonlít Aulus Gellius *Attikai éjszakák* című olvasónaplószerű kivonatgyűjteményéhez vagy Plutarkhosz *Moralijának* egyes szövegtípusaihoz is. Nem tekinthetjük ugyanakkor csak afféle bizzar szövegturkálónak: sokkal inkább egyfajta archívumnak hat, mely a kulturális emlékezet mozgásait és a reneszánsz-humanista tudományos beszédmód folyamatosan párbeszédet provokáló attitűdjét egyaránt leképezi.

Csehy Zoltán

Baka L. Patrik: Múlthasadás. Bevezetés a magyar alternatív történelmi regény olvasásába. Dunaszerdahely, NAP Kiadó, 2024, 236 p.

„az utak, amelyeken nem mentünk végig, mily szerteágazóak”

„a múlt, amit sokan oly magától értetődőnek tekintenek, valójában mégis csak egy hajszálon múltott”

Baka L. Patrik *Múlthasadás* című monográfiája tudományos igényű bevezetés a spekulatív fikció (SF) területéhez tartozó magyar alternatív történelmi regény olvasásába. Hiánypótló munka, ugyanis az irányzatról mind ez ideig nem született magyar nyelvű kötet, habár a zsánerbe tartozó művek, regények számosak, népszerűek, recepciójuk dokumentált, és igencsak magas színvonalat képviselnek. A *Múlthasadás* célkitűzése szerint objektív, leíró és orientációs jellegű műfajspecifikus szempontrendszert kíván biztosítani a vonatkozó alkotások befogadásához.

A kötet két nagy részből, blokkból és összesen hat fejezetből áll. Az első terjedel-

mes szerkezeti egység az alternatív történelem műfajáról általánosságban értekezik. Annak meghatározását szerteágazó, gazdag és releváns nemzetközi diskurzusba ágyazza, miközben integratív megközelítésmódot alkalmaz. Az alternatív történelem, illetve történetírás, az allohistorizmus, a kontrafaktumok és az uchróniák, valamint a paratörténelmek, -történetek kifejezést közel azonos jelentéstartalommal felruházva egymás szinonimáiként használja.

A zsáner tekintetében a történelmi divergencia-, illetve neuralgikus, avagy nexus pontoknak biztosít központi jelentőséget. Ezek az egyénre és a kultúrára gyakorolt hatásukat tekintve traumatikusnak minősülő elágazási pontok múlthasadásként jelennek meg az alkotásokban, és az azt követő történelmi események sorában eltérő változatokat eredményeznek, vagyis különböző narratív válaszokat adnak arra a kérdésre, hogy mi lett volna, ha...? Ennek megfelelően az allohistorizmusban, miként a spekulatív fikcióban általában is, a szűkebb értelemben vett esztétikai kvalitások, például a nyelvi megformáltság mellett, esetenként ahelyett a világépítés (mikéntje) bír relevanciával. Ez zsánerspecifikus jellegzetesség, amit a reflektálatlan olvasás, az interpretáció, valamint az elfogulatlanságra törekvő értékelés, kritika sem hagyhat figyelmen kívül.

Baka L. Patrik a múlthasadások körét vizsgálva megkülönbözteti egymástól a divergencia- és a neuralgikus pontokat. Előbbiek történelmi szempontból nem szükségképpen jelentősek, hatásaik azonban a dominóeffektusnak és a káoszelméletnek megfelelően akkumulálódnak, ily módon tesznek szert elsőprő erőre. Utóbbiak önmagukban is sorsfordító események. A nexus pontok, vagyis az elágazások azonban nemcsak relevancia tekintetében osztályozhatók, léteznek ugyanis politikai, technológiai, valamint környezeti jellegűek. Ezek a múlthasadás-típusok természetesen kontaminálódhatnak is, hatásmechanizmusaik révén különböző, egymást követő formákat ölthetnek.

Az allohistorikus regények abból a szempontból is osztályozhatók, hogy milyen mértékben szerepeltetnek nem tematizált, azonban az elbeszél cselekmények, valamint a megjelenített univerzum szempontjából meghatározó jelentőségű múlthasadásokat. Eszerint léteznek hard, vagyis keményvonalas és soft (lágy, kerettelenebb) paratörténetek. Az előbbiek az utóbbiaknál kifejezettebb mértékben törekednek a kauzalitás következetes érzékeltetésére, az alternatív történelmi cselekmények és világépítés megokolására. Az uchróniák osztályozása kapcsán érdemes még kiemelni a mozgósított karakterek társadalmi beágyazottságának ismervét is. Eszerint megkülönböztethetők arisztokratikus (döntéshozatali funkciókban szereplő) és népi (a történeteknek alávetett) figurákat mozgósító alkotások. Ez a különbségtétel nem csupán a szereplők szintjén, hanem a megközelítés, a látás módjában, vagyis a perspektívában is megnyilvánul. Vannak továbbá csodás elemekkel operáló, vagyis a fantasy műfajához közelebb álló, valamint realiztikus paratörténetek.

A múlthasadási pontok kapcsán fentebb említett kontamináció az alternatív történelem műfajának, műfajainak, (al)típusainak és intertextuális, valamint -mediális teritóriumait is jellemzi. Ennek megfelelően nem(igen) említhetők tiszta műfajiságú, egyértelműen besorolható alkotások.

A kutató a részletekbe menő műfajelméleti fejtegetéseket követően kitér a zsáner történelmi előzményeire. Eközben egészen az ókorig nyúlik vissza, rámutatva arra, hogy „az alternatív történetírás voltaképpen magával a történetírással egyidős”. Baka L. ezt követően az irányzat kanonikus darabjait, „alfáit” mutatja be. Külön-külön alfejezetben ismerteti Philip K. Dick *Az ember a Fellegvárban*, William Gibson és Bruce Sterling *A gépezet*, végezetül pedig Kim Stanley Robinson *A rizs és a só évei* című alkotását.

A monográfia kitüntetett figyelmet érdemlő fejezete, valószínűleg színfoltja az alternatív történelem kérdéskörét a kvantumfizika,

különösképpen pedig a multiverzum-, vagyis a sokvilág-elmélet kontextusában tárgyalja. Ennek értelmében az allohistorikus történetek az említett teóriák irodalmi manifesztációi. Ritkán olvashatók irodalomtudományi diskurzusokban természettudományi kérdésköröket érintő eszmefuttatások. E monográfiának ez külön érdeme. Hasonló összefüggésben említhető, hogy szintén külön fejezetben mutatja be a zsáner (darabjainak) hálózatos szerveződését. Érvelése szerint a szóban forgó gazdagodás, bővülés skálafüggetlen felépítésű hierarchikus modalitást követ. A történelemtudomány irányából is elemzés tárgyává teszi a vizsgált műfajt, rámutatva a történelem narratív jellegére, konstruált mivoltára. Mindennek megfelelően a *Múlthasadás* megközelítésmódja jelentős mértékben interdiszciplináris jellegű, ami párhuzamban áll a zsáner jellegzetességeivel.

Baka L. Patrik kötetének második blokkjában a vázolt (műfaj)elméleti-interpretatív keretben tárgyalja a magyar alternatív történelmi regényirodalom kimagasló teljesítményeit: Horváth László Imre *Lett este és lett reggel*, Trenka Csaba Gábor *Egyenlítői Magyar Afrika*, Gáspár László *Mi, I. Adolf*, László Zoltán *Hiperballada*, Trenka Csaba Gábor *Place Rimabaud* és *La Grande Image*, Andrászi György *Polgárháború*, Peter Sanawad *Hívószó*, valamint László Zoltán *Nagate és Nulla pont* című regényét. A komparatív módszert alkalmazó öt fejezet mindegyike önálló tanulmányként, egymástól függetlenül is olvasható.

A kötetet rövid összefoglaló zárja. Ebben Baka L. kiemeli, hogy a vizsgált korpusz tekintetében az allohistorizmus műfajában alkotó magyar szerzők gyakran, azonban közel sem mindig olyan eseményeket választanak világépítésük alapjául, vagyis gyakran, de nem szükségképpen olyan események alakulását változtatják meg, divergálják, amelyek meghatározó jelentőségűek a nemzeti történelemben. A múlthasadások egyéb esetekben nem hazai kötődésűek. A szerző ezt követően az elemzett alkotások mélyén megbúvó koherenciára mutat rá, amit a múltban és a jelenben

rejlő s a regények által kidomborított disztópius, fenyegető veszélyek narratív és egyéb módokon történő tematizálása teremt meg. Az összefoglaló végül az elemzett regények esetében feltárt műfaji önreflexió vonulatára hívja fel a figyelmet. A szóban forgó textuális jegyek már a szűkebb értelemben vett irodalmiság területéhez tartoznak.

A fentieknek megfelelően kijelenthető, érdemes elolvasni a Baka L. Patrik által elemzett regényeket. És természetesen Baka L. könyvét is, a *Múlthasadást*. Méltó folytatása a szerző 2023-ban, szintén a NAP Kiadó gondozásában megjelent, a populáris, ifjúsági és gyermekirodalom körében az élményalapú irodalomtanítást megcélzó *Doboztankönyvének*. Ajánlom mindenki figyelmébe!

Beke Ottó

Balázs Livia: Népi próza a Rábaközben. Budapest, Balassi Kiadó, 2025, 657 p. + képmelléklet /Magyar Népköltészet Tára, XXIII./

A magyar mesekutatás kezdeteit Gaál György 1822-ben, Bécsben megjelent német nyelvű mesegyűjteményéhez (Georg von Gaal: *Märchen der Magyaren*) szokás kötni. Ebben benne van az a kimondatlan köznyelvi (és szakmai?) konszenzus, ami mese alatt a tündér- vagy varázsmesét érti. Amennyiben viszont az alább bemutatásra kerülő publikáció megengedőbb és szélesebb merítésű népi próza kategóriájában gondolkodunk, akkor a kezdetek jó negyedszázaddal korábbra tehetők. Erről azért is érdemes itt és most szót ejteni, mert a bizonyos szempontból úttörő vállalkozásnak tekinthető munka, Kovács Pál szólás- és közmondásgyűjteménye éppen Győrben látott napvilágot 1794-ben, *Kovács Pálnak magyar példa, és köz mondási* címen. Egyediségét az adja, hogy a különféle szóláshasonlatokhoz a magyar gyakorlatban először közöl helyenként epikai háttérrel, egy-egy anekdota, magyarázó történet formájában. És ezek egy része visszaköszön Balázs Livia mun-

kájában is, ami anyagát a tágan értelmezett Győr vonzaskörzetéből meríti. Konkrétan a Rábaközből, ami a magyarországi Kisalföld egyik kistája, Győrtől délnyugatra terül el, Kapuvár és Csorna központokkal. Északról egy másik kisalföldi kistájjal, a tőle folyóhordalékúppal elválasztott Hansággal szomszédos, míg nyugatról a Répce, délről és keletről pedig a Rába határolja. Néprajzilag mind ez ideig textilművességéről (viselet, hímzések), továbbá táncairól, bizonyos szokásairól volt ismert, ami a tudománytörténetileg magyarázható néprajzi érdeklődés korábbi tendenciáinak is betudható. Népi prózájáról viszonylag keveset tudtunk.

A most megjelent vaskos gyűjtemény a Magyar Zoltán által szerkesztett Magyar Népköltészet Tára című sorozat 23. kötete-ként látott napvilágot. Most döbbenek rá, hogy voltaképpen mily észrevétlen maradt (hogy kellőképpen köldöknéző legyen: legalábbis tájainkon) ez a jeles sorozat, amely pedig 2001-ben éppen egy Torna megyei népmondákat tartalmazó gyűjteménnyel indult. Ennek előszavában a szerkesztő (mivel mással?) az „immár visszavonhatatlanul elérkezett [...] utolsó órával” indokolja a sorozat létjogosultságát és elmondja, hogy a „fehér foltok” eltüntetése érdekében a cél olyan „táji, kistáji, zömében új magyar anyagot publikáló, zömében recens gyűjtésű folklóranyagot publikáló, reprezentatív gyűjtemények közreadása, valamint olyan átfogó, a magyar anyag egészére kiterjedő műfaji monográfiák életre hívása, melyek a magyar folklorisztika adósságlistáján foglalnak el előkelő helyet”. Nos, időközben 23 kötete került napvilágra (lásd a függelék), miközben (ha szimbolikusan is) lényegében az egész magyar nyelvterületet körbecövekeli, köztük egy sor, a szlovákiai magyar tájakat (is) érintő kötetrel. Tematikailag, egy balladagyűjteményt és néhány vegyes népköltési korpuszt leszámítva a népi prózai hagyományok perszonális, lokális, táji gyűjteményeiről van szó. Utóbbi kategóriába tartozik, hogy a fentebb elejtett szálért ismét lehajoljunk, Balázs Livia könyve is.

Maga a szövegkorpusz (a gyűjtő, összeállító több évtizedes kutatómunkájának a gyümölcse) elsődlegesen 2015 közlést tartalmaz, miközben ezeknek a száma, (számomra érthetetlen módon) a jegyzetekben közölt szövegvariánsoknak köszönhetően, jóval több. A szövegeket a magyar (és részben nemzetközi) szövegfolklorisztikai gyakorlatnak megfelelően tagolja. A szövegtípusok belső arányainak értékeltetése végett érdemes ezeket felsorolni, zárójelben az adott típusnak a kötetben szereplő előfordulási számaival: eredetmagyarázó mondák (77), történeti mondák (113), helyi mondák (197), betyármondák (36), kincsmondák (8), hiedelemmondák (562), modern mondák, azonosítatlan repülő tárgyak – ufótörténetek (42), ál-hiedelemmondák (16), tabuk, bűn és bűnhődés mondák (23), legendák (54), mesék (4), igaz történetek, tréfás elbeszélések (323), falucsúfolók (560). Az egyes típusok előfordulási arányai egyrészt jelzik a gyűjtői-kutatói érdeklődés tendenciáit és a „terepen” még gyűjthető szövegek milyenségét egyaránt. Közhelynek számít, hogy a magyar mesekutatás kezdetekor (aztán ebben hosszú-hosszú időre benne is ragadva) a gyűjtői érdeklődés a par excellence mese (értsd: tündér- vagy varázsmese), tehát a nemzetközi mesekatalógus (ATU) szerinti 300–749 közti típuszámmal jelölt szövegek felé irányult. A korai (és későbbi) mesegyűjteményeket megnevezve alig találunk bennük (miközben az idő haladtával azért egyre több) *nem* tündérmesét. Közben a szóhasználat is finomodott. Mese- vagy mondakutatás helyett egyre elfogadottabbá vált az általánosabb *népi próza* szóhasználat (a szlovákban: *ľudová próza*, a németben: *Erzählkultur* stb.). Ebbe a tágas kategóriába aztán már minden beilleszthető, miközben a kutatói érdeklődés is egyre erőteljesebben szegeződött a kisepikai műfajokra (tréfa, trufa, anekdota, falucsúfoló, epikai maggal bíró szóláshasonlat stb.). Ez afféle szükségből az erény helyzetnek tűnik (de nagyon remélem, hogy nem az), hiszen mindezzel párhuzamosan a szájhagyományozott tündérmesék gyűjthetősége egyre szűkül. Ezt

tükrözi vissza jelen kötet belső műfaji struktúrája is. Olyannyira, hogy a „mesék” kategóriájában közölt négy szöveg egyike sem tündérmese. Két legendamese, egy állatmese és egy tréfás mese található köztük. Ezzel persze azonnal felvetődik a kérdés, hogy ha ezeket a szövegeket meseként sorolta be a szerző, akkor a falucsúfolókat (de legalábbis azok egy részét) miért nem? Hiszen a nemzetközi mesekatalógusban azoknak is megvannak, kissé általánosabban értelmezve, a bolondokról, balgákról szóló történetekként kezelve őket, a megfelelő típuszámuk (ATU 1200–1349). Megjegyzendő, hogy a Magyar mesekatalógus ugyanezt a számsort falucsúfolók (rátótiádák) összefoglaló műfajnévvel illeti. Igazán nem a kákán szeretném a csomót keresni, de annyit azért még meg kell jegyezni, hogy az „igaz történetek, tréfás elbeszélések” salamoni egybemosása támadhatatlanná teszi a kategóriát (hiszen, amiről kiderülne, hogy mégsem *igaz történet*, akkor az *tréfás elbeszélés*), ezt az igaz történet megnevezést (miközben tudom, van ilyen kategória a magyar folklorisztikában) mindamellett kerülném. Hiszen ami nem mese, azt a szájhagyományozó kultúrában a mesélő és/vagy a hallgatóság valamilyen szinten igaznak gondolja (ta). Az a bizonyos balga asszony tényleg babként próbálta főzni a babkávét, a külföldről hazatért legénynek tényleg rá kellett lépnie a gereblyére, hogy orra vágja, s eszébe jusson annak a k..a gereblyének a neve, a falusi paraszt a színházban valóban fölkiáltott, hogy lássuk a medvét, csakugyan konkrét lakodalomban kínálták a papot azzal, hogy magának mondom, plébános úr, mert a többinek úgyis megvan a magához való esze stb. Vég nélkül folytathatnám, s ezzel értem oda, hogy a gyűjtemény óriási értékét kezdjem magasztalni.

Hiszen az nem a kategorizálás, valljuk be: esetlegességein múlik, hanem a közreadott anyag milyenségén, kontextusba helyezésén, szolid szakmai jegyzetapparátusán. Balázs Livia kitűnő munkát végzett. Sok évtizedes gyűjtési eredményeit (amibe beletartoznak a saját maga által, a szóbeliségből rögzí-

tett darabok éppúgy, mint a különféle írott és nyomtatott forrásokból idézett szövegek is, utóbbiakat – a megkülönböztethetőség kedvéért – macskakörmök közé rakja), szóval eredményeit egy, a térség földrajzát, történetét, nyelvjárását, a prózai népköltészet kutatási eredményeit taglaló, masszív bevezetéssel nyitja. Ennek részét képezi a később sorjázó szövegek kontextusba helyezése, jellemzése. Magát a szövegkorpuszt alapos, a forrásokra (az adatközlő nevére, a gyűjtés helyére és körülményeire, illetve a korábban már nyomtatásban megjelent vagy kéziratban helyek bibliográfiai adataira) utaló, a szövegfolklorisztikai környezetbe helyező, további variánsokat is felsorakoztató jegyzetapparátus, az adatközlők, a gyűjtési helyek, az emlegetett településnevek mutatója, valamint a tájszavak, továbbá a kapcsolódó irodalom, kották és képek jegyzéke egészíti ki.

A rábaközi népi próza szövegeiben lapozgatva az ember önkéntelenül is arra gondol, hogy milyen jó, ezeket a – gyakran évszázados, évezredes történeti mélységekbe mutató – szövegeket magyarul olvasni. Hiszen egész európai beágyazódottságunk tükröződik benne. Csak egy példa, hiszen a rendelkezésre álló terjedelem fogytán. A Bágyogszóváton 1997-ben lejegyzett történet, miszerint a beteg asszony, akihez orvost akartak hívni, így kiált fel: *csak orvost ne! Nem akarok még meghalni*, már megvan egy 1767-es francia, majd még ugyanabban az évben lefordított német anekdotagyűjteményben. Aztán alighanem innen kerül András Sámuel népszerű munkája (*Elmés és mulatságos rövid anekdoták... Bécs, 1789*) első kötetébe, ahonnan (talán) Kónyi János, *A mindenkor nevető Democritus* című, a maga korában szintén rendkívül populáris munkájába (Buda, 1792). Kalendáriumokban, vicclapokban is föl-fölbukkan, miközben ezek hatására, vagy tőlük függetlenül (?), velük párhuzamosan a magyar és az európai népek szóbeliségében is tetten érhető. És hogy keretessé tegyem a történetet, álljon itt egy (csak némileg) kapcsolódó szólás Kovács Pálnak a bevezetőben említett gyűjte-

ményéből: *Nem mindenkor Orvos az oka, ha meg-hal a' beteg.*

A példák száma tetszőlegesen szaporítható, s hogy ezek a tanulságos szövegek most kézbe is vehetőek, köszönet Balázs Lívია szintre felbecsülhetetlen munkájának.

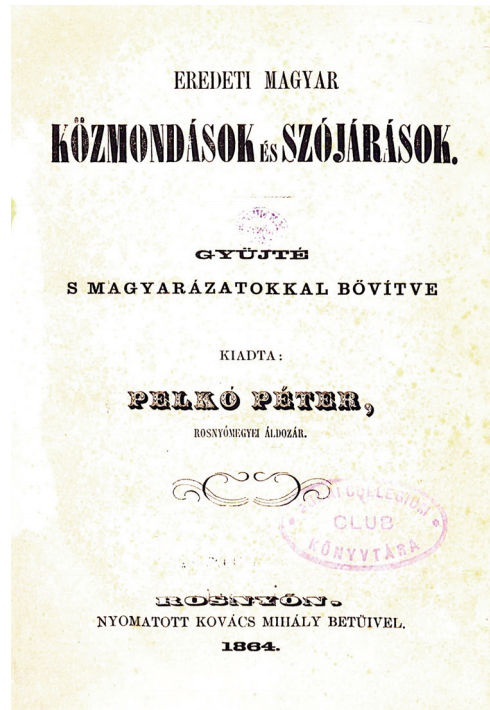
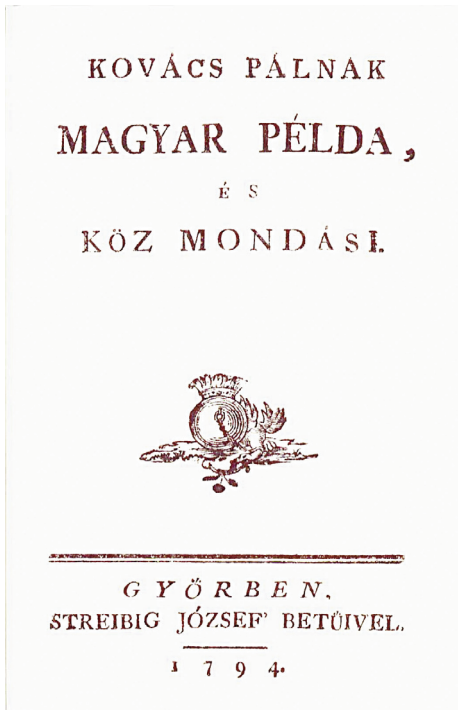
Liszka József

A Magyar Népköltészet Tára eddig megjelent kötetei:

[Az első kettő kivételével, amelyek az Osiris Kiadó gondozásában láttak napvilágot, a továbbiak a budapesti Balassi Kiadó égisze alatt jelentek és jelennek meg]

- I. Magyar Zoltán: *Torna megyei népmondák.* 2001.
- II. Raffai Judit: *A mesélő ember. Szűcs László bácskai parasztember meséi.* 2001.
- III. Magyar Zoltán: *A csángók mondavilága. Gyimesi csángó népmondák.* 2003.
- IV. Magyar Zoltán: *A herencsényi mesemondó. Herencsényi mesék, mondák és tréfás népi elbeszélések Bartusné Szandai Teréz előadásában.* 2004.
- V. Magyar Zoltán: *Kalotaszegí népmondák.* 2004.
- VI. *A tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kéziratosa folklórgyűjteménye egész Magyarországról 1846–1858.* (Közreadja Benedek Katalin). 2006.
- VII. Magyar Zoltán: *A Szilágyság mondahagyománya.* 2007.
- VIII. Magyar Zoltán: *Népmondák Erdély szívében. Alsó-Fehér megye mondahagyománya.* 2008.
- IX. Magyar Zoltán: *Csinódi népköltészet. Az Uzvölgyi csángók folklórhagyománya.* 2009.
- X. *Fanyűvő Jankó. Palócföld meséi és mondái Nagy Zoltán gyűjtésében.* (Sajtó alá rendezte Benedek Katalin). 2010.
- XI. Magyar Zoltán: *Torna felé vezet egy út... Torna megyei népballadák.* 2011.
- XII. Görög Veronika: *A háromút. Varsányi cigány mesék Berki Jánostól.* 2012.

- XIII. Magyar Zoltán: *Mezőség népmondák*. 2012.
- XIV. *Estefia, Éjfélfia, Hajnalfia*. Csíkszentdomokosi népmesék Belatini Braun Olga gyűjtésében. (Sajtó alá rendezte, szerkesztette és a jegyzeteket írta Benedek Katalin. A bevezető tanulmányt írta Hermann Zoltán). 2013.
- XV. *Órségi mesék és mondák*. (Közreadja Magyar Zoltán.) 2013.
- XVI. Kálmány Lajos: *Alföldi gyűjtés* (Közreadja Forrai Ibolya–Raffai Judit). 2015.
- XVII. Ortutay Gyula zaborvidéki folklórgyűjtése (Közreadja Magyar Zoltán–Varga Norbert). 2018.
- XVIII. Magyar Zoltán: *Szilágysági dekameron. Szilágysámsoni tréfás népi elbeszélések és igaz történetek*. 2019.
- XIX. Balassa M. Iván–Bálint Zsuzsa: *Koleszár Ferenc mesél. Egy zempléni pásztoember meséi*. 2021.
- XX. Magyar Zoltán: *Történetmondás és ökológiai tudás. Egy mesélő ember Farkasok-patakán*. 2022.
- XXI. Bosnyák Sándor–Magyar Zoltán: *Erdélyi népmondák*. 2022.
- XXII. Magyar Zoltán: *Hideg Anna meséi. Ördögösfüzesi mesék, mondák és egyéb történetek*. 2023.

Számunk szerzői

Beke Ottó (1981)

egyetemi rendkívüli tanár (Újvidéki Egyetem,
Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Magyar
Nyelv, Irodalom és Kommunikáció Tanszék,
Szabadka, Szerbia)
bekeotto1@gmail.com

Bertalan Oleksandr (1985)

politológus (Ungvári Nemzeti Egyetem,
Politológiai és Államtudományi Tanszék,
Ungvár, Ukrajna)
oleksandr.bertolon@uzhnu.edu.ua

Csehy Zoltán (1973)

költő, műfordító, irodalomtörténész
(Comenius Egyetem, Pozsony, Szlovákia)
zoltan.csehy@uniba.sk

Csernicskó István (1973)

nyelvész (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai
Magyar Főiskola és Pannon Egyetem; Hodinka
Antal Nyelvészeti Kutatóközpont, Beregszász,
Ukrajna)
csernicsko.istvan@gmail.com

Godzsák Attila (1990)

történész-doktorjelölt (Károli Gáspár
Református Egyetem, Budapest,
Magyarország)
godzsakattila@gmail.com

L. Juhász Ilona (1960)

etnológus (Fórum Kisebbségkutató Intézet –
Etnológiai Központ, Komárom, Szlovákia)
l.juhasz.ilona@gmail.com

Jeso Eszter (1999)

nemzetközi tanulmányok MA-hallgató
(Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest,
Magyarország)
jesoeszter@gmail.com

Jezsó Emil (2001)

doktorandusz (Selye János Egyetem,
Komárom, Szlovákia)
129430@student.ujs.sk

Liszka József (1956)

etnológus (Fórum Kisebbségkutató Intézet
Etnológiai Központja, Komárom, Szlovákia)
liszkajozsef@azet.sk

Orbán László (1987)

történelemtanár, történész (Tatabánya,
Magyarország)
solideogloria22@gmail.com

Öllös László (1957)

politológus (Fórum Kisebbségkutató Intézet,
Somorja, Szlovákia)
ollos.laszlo@foruminst.sk

Samu István (1979)

kulturális antropológus (Soproni Egyetem
Benedek Elek Pedagógia Kar, Sopron,
Magyarország)
guttai.samu.istvan@gmail.com

Szabó L. Dávid (1993)

független kutató (Roosendaal, Hollandia)
szabold@yahoo.fr

Tegdes Egyházi Dóra (1988)

könyvtáros, mentor, pedagógus, a Szlovákiai
Magyar Könyvtárosok Egyesületének elnöke
(Rozsnyó, Szlovákia)
egyhaziidora@gmail.com